

1

КИЇВ-1987

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Робітничий клас Української РСР: проблеми зростання
- Вплив Великого Жовтня на розвиток міжнародного робітничого і комуністичного руху
- Викриття сучасних буржуазно-націоналістичних фальсифікацій єдності походження, спільного історичного минулого російського і українського народів

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **П. Л. Варгатюк**, **В. К. Василенко**, **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **А. Ф. Кізченко**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **В. В. Кузьменко**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносов**, **М. Н. Лещенко**, **І. М. Мельникова**, **Л. П. Нагорна**, **А. В. Санцевич**, **Ф. П. Шевченко**,
А. М. Шлепаков, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 1 (310)

СІЧЕНЬ

1987

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР: проблеми зростання 5

До 70-річчя Великого Жовтня

Забарко Б. М. Вплив Великого Жовтня на розвиток міжнародного робітничого і комуністичного руху 15

Проти буржуазної фальсифікації історії

Мельник Л. Г. Викриття сучасних буржуазно-націоналістичних фальсифікацій єдності походження, спільного історичного минулого російського і українського народів 26

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Чорна М. В. (Донецьк). Партійне керівництво науково-технічним прогресом у промисловості УРСР в 1971—1980 рр. 38

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання вдосконалення соціалізму в СРСР

Бєсов Л. М. (Харків). Досвід роботи парторганізацій УРСР по поліпшенню якості промислової продукції (1981—1986 рр.) 49

Ніколаєнко В. Ю. Піклування Радянської держави про піднесення добробуту і підвищення ідейно-політичного та професійного рівня учителів (60—80-ті роки) 57

Калакура Я. С., Антонюк О. В. Участь комсомольських організацій України у вихованні молоді в дусі непримиренності до буржуазної ідеології 65

* * *

Лещенко Н. М., Сесак І. В. (Кам'янець-Подільський). Роль земських установ Правобережної України в розвитку початкової освіти 77

Скороход Ю. С. Ірано-іракський конфлікт у стратегії американського імперіалізму 86

Трибуна молодого автора

Антонюк А. Ю. (<i>Коростень</i>). Робота партійних організацій промислових підприємств України з новим партійним поповненням (1952—1958 рр.)	96
Гарагонич В. В. (<i>Мукачеве</i>). Інтернаціональні зв'язки молодіжних організацій прикордонних областей Української РСР з молоддю зарубіжних соціалістичних країн	102
Самойленко Н. І. Популяризація радянської літератури та мистецтва на сторінках болгарських газет (друга половина 50-х—60-ті роки)	109
Лихолат Є. О. (<i>Львів</i>). Становище селянства Західної України в період світової економічної кризи 1929—1933 рр.	116

Пам'ятки історії та культури

Колесник Є. О. Бібліотека О. М. Лазаревського	123
---	-----

Наш календар

Фещенко В. Т. (<i>Умань</i>). Іван Юліанович Кулик (До 90-річчя з дня народження)	128
Данилюк Ю. З., Войналович В. А. 125-річчя київського заводу «Ленінська кузня»	130

Критика та бібліографія

Беренштейн Л. Ю., Діденко В. В. Неспроможність буржуазних фальсифікацій ленінської національної політики	134
Кізченко А. Ф., Котов В. М., Серищев Я. М. Інституту історії АН УРСР 50 років	136
Панчук М. І., Польовий Л. П. З історії боротьби проти націоналізму	137
Аксьонова О. П. (<i>Москва</i>). Єдність в ім'я спільної мети	139
Швидько Г. К. (<i>Дніпропетровськ</i>). Цікава книжка з проблем геральдики	140
Шевченко Ф. П. Біля джерел соціалістичної співдружності	142
Кушинська С. В. Сила пролетарського інтернаціоналізму	144

* * *

Соціально-класова структура радянського суспільства. Показник літератури за 1970—1985 рр.	145
---	-----

Листи до редакції

Кузнецов Г. О. (<i>Чернігів</i>), Блоха Ф. М. (<i>Чернігів</i>). До питання про висвітлення історії народної війни на Чернігівщині в роки Великої Вітчизняної війни	154
---	-----

Хроніка та інформація

Пирожков С. І., Чишко В. С. Наукова сесія Секції суспільних наук Президії АН СРСР і Секції суспільних наук АН УРСР	156
Попик В. І. Загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР	159
Чумак В. А. Вшанування доктора історичних наук В. М. Нем'ятого у зв'язку з його 60-річчям	159
Ганжа О. І. Захист докторської дисертації Ю. А. Пінчуком	160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Романцов В. Е. Рабочий класс Украинской ССР: проблемы роста 5

К 70-летию Великого Октября

- Забарко Б. М. Влияние Великого Октября на развитие международного рабочего и коммунистического движения 15

Против буржуазной фальсификации истории

- Мельник Л. Г. Разоблачение современных буржуазно-националистических фальсификаций общности происхождения, общего исторического прошлого русского и украинского народов 26

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Черная М. В. (*Донецк*). Партийное руководство научно-техническим прогрессом в промышленности УССР в 1971—1980 гг. 38

СООБЩЕНИЯ

Вопросы совершенствования социализма в СССР

- Бесов Л. М. (*Харьков*). Опыт работы парторганизаций УССР по улучшению качества промышленной продукции (1981—1986 гг.) 49
- Николаенко В. Ю. Забота Советского государства о подъеме благосостояния и повышении идейно-политического и профессионального уровня учителей (60—80-е годы) 57
- Калакура Я. С. Антонюк А. В. Участие комсомольских организаций Украины в воспитании молодежи в духе непримиримости к буржуазной идеологии 65

* * *

- Лещенко Н. Н., Сесак И. В. (*Каменец-Подольский*). Роль земских учреждений Правобережной Украины в развитии начального образования 77
- Скороход Ю. С. Ирано-иракский конфликт в стратегии американского империализма 86

Трибуна молодого автора

- Антонюк А. Ю. (*Коростень*). Работа партийных организаций промышленных предприятий Украины с новым партийным пополнением (1952—1958 гг.) 96
- Гарагонич В. В. (*Мукачево*) Интернациональные связи молодежных организаций приграничных областей Украинской ССР с молодежью зарубежных социалистических стран 102
- Самойленко Н. И. Популяризация советской литературы и искусства на страницах болгарских газет (вторая половина 50-х—60-е годы) 109
- Лихолат Е. А. (*Львов*). Положение крестьянства Западной Украины в период мирового экономического кризиса 1929—1939 гг. 116

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

- Колесник Е. А. Библиотека А. М. Лазаревского 123

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Фещенко В. Т. (<i>Умань</i>). Иван Юлианович Кулик (К 90-летию со дня рождения)	128
Данилюк Ю. З., Войналович В. А. 125-летие киевского завода «Ленинская кузница»	130

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Беренштейн Л. Е., Диденко В. В. Несостоятельность буржуазных фальсификаций ленинской национальной политики	134
Кизченко А. Ф., Котов В. Н., Серищев Я. М. Институту истории АН УССР 50 лет	136
Панчук М. И., Полевой Л. П. Из истории борьбы против национализма	137
Аксенова Е. П. (<i>Москва</i>). Единство во имя общей цели	139
Швидько Г. К. (<i>Днепропетровск</i>). Интересная книга по проблемам геральдики	140
Шевченко Ф. П. У истоков социалистического содружества	142
Кушинская С. В. Сила пролетарского интернационализма	144

* * *

Социально-классовая структура советского общества. Указатель литературы за 1970—1985 гг.	145
--	-----

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

Кузнецов Г. А. (<i>Чернигов</i>), Блоха Ф. М. (<i>Чернигов</i>). К вопросу об освещении истории народной войны на Черниговщине в годы Великой Отечественной войны	154
---	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Пирожков С. И., Чишко В. С. Научная сессия Секции общественных наук Президиума АН СССР и Секции общественных наук АН УССР	156
Попик В. И. Общее собрание Отделения истории, философии и права АН УССР	159
Чумак В. А. Чествование доктора исторических наук В. Н. Немятого в связи с его 60-летием	159
Ганжа О. И. Защита докторской диссертации Ю. А. Пинчуком	160

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

В. О. РОМАНЦОВ (Київ)

РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНСЬКОЇ РСР: ПРОБЛЕМИ ЗРОСТАННЯ

Майже 70 років пройшло після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. За цей час, підкреслюється в новій редакції Програми КПРС, «...радянський народ під керівництвом Комуністичної партії втілює у життя розроблений В. І. Леніним план соціалістичного будівництва. Соціалізм у нашій країні став реальністю»¹.

Історичні звершення радянського народу в справі створення нового суспільного ладу нерозривно пов'язані з діяльністю Комуністичної партії. «Озброєна марксистсько-ленінською теорією, партія визначає генеральну перспективу розвитку країни, забезпечує наукове керівництво творчою діяльністю народу, надає комуністичному будівництву організованого, планомірного і цілеспрямованого характеру»².

На основі глибокого пізнання законів суспільного розвитку КПРС керує соціально-економічним, політичним і духовним розвитком суспільства, всіма процесами, що відбуваються в ньому на шляху до комунізму. Предметом постійного піклування партії є наукове керівництво розвитком робітничого класу, кількісним зростанням, змінами в його галузевій структурі, піднесенням політичного, загальноосвітнього й культурно-технічного рівня, яке спрямоване на дальше підвищення ролі робітничого класу в будівництві комунізму.

Своєю революційно-перетворюючою діяльністю робітничий клас Країни Рад на практиці підтвердив висновки основоположників наукового комунізму про те, що саме йому — класу-революціонеру і творцю — належить провідна роль у становленні й розвитку нового суспільства, того суспільства, про яке людство мріяло довгі роки. Побудова реального соціалізму в нашій країні — наочне підтвердження висновку В. І. Леніна про те, що «тільки цей клас може допомогти трудящим масам об'єднатися, згуртуватися і остаточно відстояти, остаточно закріпити комуністичне суспільство, остаточно його побудувати»³.

У Програмі КПРС підкреслюється, що «політичний досвід робітничого класу, його висока свідомість, організованість і воля згуртовують наше суспільство. Зростання загальноосвітнього, культурного і професійного рівня, трудової і суспільно-політичної активності робітничого класу підвищує його авангардну роль у вдосконаленні соціалізму, комуністичному будівництві»⁴.

Робітничий клас здійснює вирішальний вплив на всі сторони соціально-економічного, політичного й духовного життя суспільства. Виступаючи як суб'єкт історичного процесу, як його творець, він водночас є і його об'єктом. У його складі відбуваються істотні кількісні та якісні зміни, які посилюють його провідну роль у процесі будівництва комунізму.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— К., 1986.— С. 4.

² Там же.— С. 72.

³ Ленін В. І. Завдання спілок молоді // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 295.

⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 41.

Тому природно, що суспільствознавці вивчають у діалектичній взаємодії місце і роль робітничого класу як суб'єкта і об'єкта історичного процесу. У пропонованій статті розглядаються лише зміни в його чисельності.

Аналіз кількісного і якісного зростання рядів робітничого класу Країни Рад, його республіканських загонів дає підставу для висновку про те, що цей розвиток іде за загальними закономірностями. Однак поряд із загальними закономірностями в цьому процесі мають місце і деякі особливості, тенденції, характерні насамперед для галузевої структури. Вони зумовлені поділом праці, що історично склався в країні, наявністю тих чи інших природних ресурсів в тому чи іншому регіоні й підпорядковані здійсненню спільного завдання — прискоренню темпів будівництва комунізму в нашій країні.

Загальні закономірності зростання рядів робітничого класу й поряд з цим певні особливості простежуються й на прикладі одного з найбільших його республіканських загонів — робітничого класу Української РСР. В 1984 р. робітничий клас УРСР налічував 14,4 млн. чол., що становило 17,7% всієї його кількості в країні⁵.

Однією з основних закономірностей розвитку робітничого класу є постійне зростання кількості робітників як у період становлення основ соціалізму, так і в роки його удосконалення. Необхідно підкреслити, що темпи цього зростання значно випереджають природний приріст населення. З 1960 р. по 1984 р. в Українській РСР чисельність робітників зросла від 8 млн. чол. до названої вище цифри, тобто в 1,8 раза, а населення — на 19,3% (по країні в цілому, відповідно, в 1,7 раза, а населення — на 32,3%). Це зумовило збільшення частки робітничого класу УРСР у складі населення з 18,6% у 1960 р. до 28,4% в 1984 р. (по СРСР — 21,4%, 29,4%)⁶. Таким чином, як і в країні у цілому, в результаті зростання чисельності рядів робітничого класу збільшилася його питома вага серед населення і скоротилася різниця у частці робітників в УРСР у порівнянні із загальносоюзною з 2,8% до 1%.

У досліджуваній період економіка країни розвивалася швидкими темпами. «За чверть століття після прийняття третьої Програми КПРС, — підкреслив у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії Генеральний секретар Центрального Комітету КПРС М. С. Горбачов, — Радянський Союз добився переконливих успіхів. У сім разів збільшились основні виробничі фонди народного господарства. Збудовано тисячі підприємств, створено нові галузі. Національний дохід зріс майже в 4 рази, промислове виробництво — в 5 разів, сільськогосподарське — в 1,7 раза»⁷. Наведені дані свідчать про те, що економіка в цілому і її провідна галузь — промисловість розвиваються значно швидшими темпами, ніж сільське господарство.

Неоднакові темпи розвитку промисловості й сільського господарства справили істотний вплив на прояви різних тенденцій у змінах чисельності робітників і колгоспників. У 1960 р. на Україні було близько 6,5 млн. колгоспників і 8 млн. робітників (в СРСР, відповідно, 22,3 млн. і 46,2 млн.), а в 1984 р. кількість колгоспників скоротилася до 4 млн. чол. (в СРСР до 13 млн.), а робітників — збільшилася до 14,4 млн. чол. (81,2 млн.). Ці зміни зумовили істотні структурні зрушення серед основних виробничих категорій — робітників, службовців і колгоспників. Уже в 1960 р. провідним загоном серед них були робітники, частка яких становила 46,5% (колгоспників — 37,8%, службовців — 15,7%). У 1984 р. питома вага робітників зросла до 58,8%

⁵ Народное хозяйство СССР в 1984 г.— М., 1985.— С. 411, 412.

⁶ Там же.— С. 5, 411, 412; Рабочий класс Страны Советов.— Минск, 1980.— С. 237; Народное хозяйство СССР в 1970 г.— М., 1971.— С. 509; Народное хозяйство Украинской РСР в 1965 році.— К., 1966.— С. 27.

⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 26.

і перевищила сумарну кількість колгоспників і службовців (за ці роки частка робітників у країні зросла від 54,8% до 62,5%)⁸.

Збільшення питомої ваги робітничого класу в структурі зайнятого населення є наочним відображенням зростання його ролі у сфері матеріального виробництва, посилення впливу на зміни в цій основній категорії населення республіки, яка визначає матеріальний і духовний розвиток суспільства. За вказані роки зменшилася й різниця в питомій вазі робітників республіки і всієї країни.

З розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, зростанням чисельності робітничого класу в СРСР активно здійснюється процес урбанізації. У 1960 р. в Українській РСР у містах проживало 48% (в СРСР — 50%) населення. Лише в 1963 р. міське населення республіки становило 50%. Загальносоюзного показника — 65% — республіка досягла в 1984 р.⁹

Істотний вплив на зростання рядів робітничого класу справляє соціально-економічний розвиток суспільства. Побудова соціалізму в нашій країні, яка була завершена в основному в другій половині 30-х років, ознаменувала торжество соціалістичної власності на засоби виробництва у двох її формах — загальнонародній і кооперативній. Однією з основних закономірностей розвитку продуктивних сил і виробничих відносин на шляху до комунізму є зближення колгоспно-кооперативної форми з загальнонародною, формування єдиної загальнонародної власності на знаряддя й засоби виробництва. В місті цей процес завершився до кінця 50-х років внаслідок злиття підприємств промислової кооперації з державною. Працівники промислової кооперації перейшли в розряд працівників державних підприємств (понад 291 тис. чол. з них стали робітниками)¹⁰. Однак, як підкреслив у промові Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов на нараді активу Хабаровської крайової партійної організації 1 серпня 1986 р., «...багато трудящих у листах до центральних органів ставлять питання про широкий розвиток кооперативних об'єднань, згадують добрим словом систему промислової кооперації, очевидно, передчасно ліквідовану в 50—60-і роки»¹¹.

Економіка сільського господарства також базується на двох формах соціалістичної власності — загальнонародній і кооперативно-колгоспній, які успішно розвиваються. Частка державних господарств у сільськогосподарському виробництві постійно збільшується. Так, якщо в 1958 р. на Україні колгоспами було зібрано 1 млрд. 373 млн. пудів зернових (без кукурудзи), а радгоспами — 218 млн. пудів, то в 1975 р., відповідно, — 2 млрд. і 561 млн. пудів, тобто питомою вагою зернових, зібраних радгоспами, зросла від 13,7% до 21,7%¹². Це свідчить про зростання питомої ваги загальнонародної власності у сільськогосподарському виробництві.

Важливим напрямом розвитку двох форм соціалістичної власності в сільському господарстві є міжгосподарська кооперація — створення об'єднань державних підприємств і колгоспів на пайових засадах. Значну роль у її вдосконаленні відіграла постановова ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» (1976 р.)¹³.

У 1970 р. в Українській РСР налічувалося 1,7 тис. міжгосподарських підприємств та організацій, якими було охоплено майже 31,4 тис.

⁸ Народне господарство Української РСР в 1965 році.— С. 377; Народное хозяйство СССР в 1984 г.— С. 326, 388; Рад. Україна.— 1985.— 29 січ.

⁹ Народное хозяйство СССР в 1983 г.— М., 1984.— С. 5; Народне господарство Української РСР в 1983 році.— К., 1984.— С. 4.

¹⁰ Укр. іст. журн.— 1966.— № 2.— С. 43.

¹¹ Рад. Україна.— 1986.— 2 серп.

¹² Народне господарство Української РСР в 1965 році.— С. 248, 252; Народное хозяйство Украины РСР.— К., 1977.— С. 183.

¹³ Комуніст України.— 1976.— № 11.— С. 31, 34.

колгоспів, радгоспів, інших державних і кооперативних об'єднань та організацій, з основним фондом 80,8 млн. крб. У 1984 р. ці показники, відповідно, зросли до 3,4 тис., 68,8 тис. і 2,3 млрд. крб. Річний прибуток цих об'єднань збільшився від 31,9 млн. до 265,3 млн. крб., а кількість працюючих у них — від 15,8 тис. чол. до 160,2 тис. чол.¹⁴

На розвиток двох форм соціалістичної власності у сільському господарстві дедалі зростаючий вплив справляє науково-технічний прогрес, впровадження нових, сучасних технологій, що безпосередньо позначається і на складі зайнятого в ньому населення. У період з 1950 р. по 1960 р. енергетичні потужності в сільському господарстві СРСР зросли від 62,3 млн. кінських сил до 155,9 млн., тобто в 2,5 раза; енергоозброєність праці одного робітника збільшилася від 1,7 к. с. до 5,4 к. с.; тобто майже в 3,2 раза. Впровадження техніки дало можливість значно інтенсифікувати працю в сільському господарстві країни. В результаті цього уже в період 1950—1960 рр. в СРСР відбувалося скорочення загальної чисельності зайнятого у сільському господарстві населення — з 30,9 млн. чол. до 29,4 млн., тобто на 1,5 млн. чол. Кількість колгоспників зменшилася з 27,6 млн. чол. до 22,3 млн., а працівників радгоспів, навпаки, збільшилася з 2,6 млн. до 6,8 млн. чол. Треба відзначити, що скорочення кількості зайнятого в сільському господарстві населення відбувалося в зазначений період при одночасному збільшенні випуску валової продукції, вартість якої зросла від 39,3 млрд. крб. у 1950 р. до 63 млрд. крб. у 1960 р.¹⁵

У ці роки активно постачалася техніка і сільському господарству УРСР. Якщо в 1951 р. на полях республіки працювало 98,3 тис. тракторів, то в 1960 р. — 175,1 тис., зернозбиральних комбайнів, відповідно, — 31,9 тис. і 64,7 тис.; вантажних автомашин — 65,9 тис. і 137,9 тис. Валова продукція сільського господарства зросла більш як у півтора раза¹⁶.

В Українській РСР, на відміну від країни в цілому, в ці роки зросла загальна чисельність зайнятих у сільському господарстві — з 6,9 млн. до 7,3 млн. чол. (кількість колгоспників збільшилася від 6553 тис. у 1950 р. до 6997 тис. у 1958 р.). У наступні роки кількість колгоспників почала скорочуватися. У 1960 р. їх було вже 6487 тис., а працівників радгоспів зросла від 297,5 тис. у 1950 р. до 815 тис. у 1960 р.¹⁷

Збільшення кількості населення, зайнятого в сільському господарстві УРСР, свідчить про те, що процес його інтенсифікації в ці роки відбувався повільніше, ніж у цілому по країні. Це підтверджується і тим, що посівні площі зросли в СРСР у результаті активного освоєння цілинних і перелогових земель від 146,3 млн. га майже до 203 млн. га, або на 38,8%, а в УРСР, відповідно, — з 30,6 млн. до 33,5 млн., тобто на 9,4%¹⁸.

Протягом 60-х — першої половини 80-х років структура населення, зайнятого в сільському господарстві УРСР, розвивалася відповідно до загальних закономірностей у цілому по країні. Скоротилася його загальна чисельність.

Кількість колгоспників зменшилася за цей період з 6,5 млн. до 4 млн. чол., а працівників радгоспів зросла від 815 тис. до 1408 тис. В цілому по СРСР чисельність зайнятого в сільському господарстві населення зменшилася у 1984 р. до 26,1 млн. чол., у тому числі кол-

¹⁴ Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году.— Киев, 1985.— С. 195, 196.

¹⁵ Народное хозяйство СССР в 1970 г.— С. 272, 273, 370, 404.

¹⁶ Народное хозяйство Украинской РСР в 1964 році.— К., 1965.— С. 316, 317, 169.

¹⁷ Народное хозяйство Украинской РСР.— К., 1957.— С. 280, 283; Народное хозяйство Украинской РСР в 1964 році.— С. 360.

¹⁸ Народное хозяйство СССР в 1970 г.— С. 300.

госпників до 13 млн. чол., а кількість працівників радгоспів зросла до 12,6 млн. чол.¹⁹

Відбулися істотні зміни й у соціальному складі працівників сільського господарства. Якщо частка працівників радгоспів у республіці становила серед них у 1950 р. 4,7%, то в 1960 р. вона зросла до 11,2, а в 1984 р. — до 26%. (Така ж тенденція характерна і для країни в цілому — 10,6, 24,5 і майже 48%).

Зростання кількості й питомої ваги робітників у складі зайнятих у сільському господарстві є наочним відображенням посилення їх ролі в одній з найважливіших галузей економіки, свідченням зближення соціальної структури міста і села. Необхідно підкреслити, що в республіці і в роки одинадцяті п'ятирічки частка робітників радгоспів на 22% була меншою, ніж по країні в цілому. Це — одна з особливостей розвитку сільського господарства УРСР. Водночас вона свідчить про порівняно уповільнені темпи розвитку на Україні загальнонародної форми власності порівняно з країною в цілому. Останнім можна пояснити і той факт, що питома вага працюючих у радгоспах республіки серед інших робітників і службовців значно нижча, ніж в СРСР. У 1984 р. вона становила 7%, а в цілому по країні — 10,7%²⁰.

Таким чином, зростання чисельності робітничого класу в УРСР, як і по країні в цілому, в 60-ті — першій половині 80-х років справляло вирішальний вплив на зміни в соціально-класовій структурі радянського суспільства, а саме — на зростання його загальної кількості й питомої ваги, що було важливою закономірністю процесу формування суспільства соціальної єдності.

Істотний вплив на соціально-класову структуру в період удосконалення соціалізму справляє науково-технічний прогрес. Керуючись науково обгрунтованими принципами управління народним господарством, КПРС з метою прискорення темпів створення матеріально-технічної бази комунізму висуває завдання впровадження нової, сучасної техніки в усі галузі економіки, автоматизації і механізації виробничих процесів, ліквідації малопродуктивної фізичної праці. Значну роль у реалізації цього курсу відіграли рішення липневого (1955 р.) Пленуму ЦК КПРС, який накреслив завдання по прискоренню науково-технічного прогресу, інтенсифікації виробничих процесів²¹.

У відповідь на рішення партії трудящі Радянської України відповіли ударною працею. Так, за роки семирічки продуктивність праці в республіці зросла на 42%, за рахунок чого було одержано майже дві третини всього приросту промислової продукції²².

Певних успіхів в інтенсифікації праці було досягнуто у роки десятиї та одинадцяті п'ятирічок²³. «Проте, — як підкреслив М. С. Горбачов у доповіді на нараді в ЦК КПРС з питань науково-технічного прогресу 11 червня 1985 р., —...з початку 70-х років почали відчуватись труднощі в економічному розвитку. Головна причина, і про неї з усією впевненістю сказано на квітневому Пленумі ЦК, полягає в тому, що не було належною мірою враховано корінну зміну економічної ситуації і не було виявлено необхідної наполегливості в перебудові структурної політики, форм і методів управління, самої психології господарської діяльності. Про перенесення центру ваги на інтенсивні фактори економічного зростання говорилося протягом багатьох років, та заходи, які

¹⁹ Народное хозяйство Украинской ССР.— Киев, 1982.— С. 290; Народное хозяйство СССР в 1984 г.— С. 326; Рад. Україна.— 1985.— 29 січ.; Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году.— С. 190.

²⁰ Народное хозяйство СССР в 1984 г.— С. 326, 408; Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году.— С. 254 (Підраховано автором).

²¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898—1971).— К., 1981.— Т. 7.— С. 70—91.

²² Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1966.— С. 10.

²³ Правда.— 1986.— 9 марта; Материалы XXVI съезда Коммунистической партии Украины.— Киев, 1981.— С. 89.

вживались, були половинчастими, непослідовними, до кінця не здійснювались. У результаті економіка продовжувала по інерції розвиватись переважно на екстенсивній основі»²⁴. Вказані Генеральним секретарем ЦК КПРС негативні тенденції у розвитку економіки позначилися до певної міри і на темпах зростання чисельності робітничого класу.

Величезні завдання розвитку радянського суспільства накреслено в новій редакції Програми КПРС, де, зокрема, наголошується, що «...всебічний прогрес радянського суспільства, його поступальний рух до комунізму можуть і повинні бути забезпечені на шляхах прискорення соціально-економічного розвитку країни»²⁵. Головною підмогою підвищення ефективності виробництва визначено прискорення науково-технічного прогресу. До кінця 2000 року, підкреслюється в цьому документі, має бути досягнуте подвоєння виробничого потенціалу при його докорінному оновленні; продуктивність праці має зрости в 2,3—2,5 рази²⁶. Керуючись цим стратегічним курсом на історичну перспективу, КПРС ставить завдання піднести продуктивність праці в роки дванадцятої п'ятирічки в цілому по народному господарству на 20—23%, за рахунок чого одержати весь приріст випуску промислової продукції, сільського господарства, обсягу перевезень на залізничному транспорті й робіт у будівництві²⁷.

Однак повернемося до розглядуваного в статті періоду, коли продовжувалося зростання загальної кількості робітничого класу.

Під впливом науково-технічного прогресу темпи цього зростання уповільнилися. В 1961—1970 рр. вони становили в середньому за рік по республіці 3,9%, у 1971—1980 — 1,9%, а в 1981—1984 рр. — 0,4%. Аналогічна тенденція спостерігалася і по країні в цілому: 3,45%, 1,95% і 0,7%²⁸.

Стримуючий вплив на зростання чисельності робітничого класу УРСР у розглядуваний період справив перерозподіл зайнятого населення між галузями матеріального виробництва й невиробничими сферами. На важливість розподілу трудових ресурсів між галузями народного господарства зверталася увага на XXV з'їзді КПРС. В його матеріалах підкреслювалося, що «одна з головних умов пропорційного розвитку радянської економіки в роки десятиї і наступних п'ятирічок — раціональне використання трудових ресурсів. Чим динамічніше народне господарство, тим швидше змінюється його галузева й територіальна структура, тим гострішим є завдання узгодження розвитку матеріального виробництва і невиробничої сфери з наявністю трудових ресурсів»²⁹.

Протягом усього довоєнного періоду, а також у 40-і — 50-і роки зростання чисельності зайнятих у галузях матеріального виробництва значно випереджало зростання зайнятих у невиробничій сфері. В 60-і і 70-і роки спостерігалася протилежна тенденція³⁰, в результаті чого змінилося співвідношення зайнятого населення між двома сферами. Якщо в 1960 р. на Україні в галузях матеріального виробництва було зайнято 85,7% робітників, а в невиробничих — усього 14,3%, то в 1984 р., відповідно, — 75,2% і 24,8% (аналогічна тенденція спостерігалася і в цілому по СРСР)³¹. Все це є результатом інтенсифікації галу-

²⁴ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії.— К., 1985.— С. 5.

²⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 24.

²⁶ Там же.— С. 25, 26.

²⁷ Правда.— 1986.— 9 марта.

²⁸ Народное хозяйство СССР в 1984 г.— С. 412 (Підраховано автором).

²⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К., 1976.— С. 139.

³⁰ Див.: Укр. іст. журн.— 1975.— № 6.— С. 10.

³¹ Народное хозяйство Украинской РСР в 1965 році.— С. 473; Народное хозяйство Украинской ССР в 1975 году.— Киев, 1976.— С. 356; Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году.— С. 253; Народное хозяйство СССР в 1984 г.— С. 408.

зей матеріального виробництва шляхом прискорення темпів науково-технічного прогресу, який розширює можливості зростання валової продукції насамперед за рахунок автоматизації і механізації виробництва, переходу на нові, ефективніші технології.

Вище ми вже розглянули питання про вплив науково-технічного прогресу на зниження темпів зростання чисельності робітничого класу. НТП здійснює вплив також і на невиробничі сфери. Однак на сучасному етапі останні ще не досягли такого ступеня розвитку, щоб він відбувався виключно інтенсивними методами, лише шляхом впровадження сучасної техніки. Більше того, як свідчить аналіз цих процесів у розглядуваній період, розвиток невиробничих галузей здійснюється і далі здійснюватиметься двома напрямками — шляхом впровадження сучасного обладнання і збільшення не тільки абсолютної, а й відносної чисельності зайнятих у них (наука, наукове обслуговування, охорона здоров'я, освіта й т. д.). У цих галузях НТП не справляє такого впливу на кількість зайнятого населення, як у сфері матеріального виробництва. Перерозподіл трудових ресурсів у бік збільшення серед зайнятого населення працівників невиробничих галузей також свідчить про те, що в ході просування соціалістичного суспільства до комунізму розширюються можливості для максимального задоволення постійно зростаючих матеріальних і духовних потреб трудящих. Так, у 1950 р. в Українській РСР на 10 тис. населення припадало 14 лікарів, у 1965 р. — 24,3, а в 1984 р. — 40,5. Однак і остання цифра навряд чи може вважатися оптимальною. В загальноосвітніх школах республіки в 1950/51 навчальному році на одного вчителя припадало 25 учнів, а в 1984/85 — близько 16³².

У 60-х — 80-х роках відбувався перерозподіл зайнятого населення в напрямі збільшення в його складі працюючих у невиробничих галузях. Оскільки в основних сферах матеріального виробництва — в промисловості, на будівництві і транспорті — частка робітників серед усіх категорій зайнятих становила 75—87%, а в основних галузях невиробничої сфери — охороні здоров'я, освіті, науці, науковому обслуговуванні — вона була у 2,4—2,8 раза меншою, збільшення серед зайнятих у народному господарстві кількості працівників невиробничої сфери безпосередньо впливало й на уповільнення темпів зростання рядів робітничого класу республіки.

Механізація й автоматизація виробничих процесів, удосконалення технології виробництва справляли в 60—70-і роки стримуючий вплив на зростання чисельності провідного заgonу робітничого класу — робітників промисловості. З 1960 р. по 1975 р. чисельність робітничого класу республіки зросла з 8 млн. чол. до 13,1 млн. чол., або на 63,8%, а робітників промисловості — на 52,4%. В результаті цього їх процент серед робітничого класу знизився з 43,9% до 40,9% (по країні в цілому з 42,6% до 40%)³³. Така ж тенденція спостерігалася і в роки десятої та одинадцятої п'ятирічок. Висунуте XXVII з'їздом КПРС завдання одержати в дванадцятій п'ятирічці весь приріст промислової продукції за рахунок зростання продуктивності праці дає підстави для припущення, що така ж тенденція буде мати місце і в майбутньому.

Зменшення частки промислових робітників відбувалося в результаті скорочення абсолютної чисельності чи уповільнених темпів зростання насамперед шахтарів і металургів при значному збільшенні найбільш кваліфікованого заgonу — машинобудівників та незначному — робітників легкої і харчової промисловості.

³² Народное хозяйство Украинской ССР.— Киев, 1982.— С. 315, 345; Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году.— С. 334, 364; Народное хозяйство Украинской РСР в 1965 році.— С. 653.

³³ Народное хозяйство Украинской ССР в 1975 году.— С. 83; Народное хозяйство СССР в 1984 г.— С. 143, 412; Народное хозяйство Украинской ССР.— Киев, 1982.— С. 239; Народное хозяйство Украинской РСР в 1965 році.— С. 89; Народное хозяйство СССР в 1975 г.— С. 210, 539 (Підраховано автором).

Науково-технічний прогрес, впровадження в народне господарство високопродуктивної сучасної техніки безпосередньо вплинули на професійну структуру робітничого класу, в складі якого збільшується кількість і частка робітників, зайнятих обслуговуванням техніки. В трудовій діяльності їх дедалі більшу роль відіграє розумова праця. Новітня техніка витісняє малопродуктивну фізичну працю. Це впливає на скорочення абсолютної чисельності робітників, які нею займаються, а останнє, в свою чергу, на загальне зниження темпів зростання рядів робітничого класу, в тому числі промислових робітників. Чисельність же робітників, зайнятих обслуговуванням машин і механізмів, має стійку тенденцію до абсолютного зростання й збільшення їх питомої ваги в складі робітничого класу. Якщо за період з 1959 р. по 1972 р. загальна кількість робітників зросла в Українській РСР у 1,5 раза, то кількість наладчиків автоматів, настроювачів верстатів та установників інструментів — майже в 3,6 раза. У результаті посилення енергоозброєності праці число електрозварників, електромонтерів і електрослюсарів збільшилося майже в 2,4 раза, а кількість вибивальників литва зросла лише на 11%, вибійників, наваловідбійників і прохідників — зменшилася із 147,4 тис. до 129 тис. Широке використання екскаваторів у будівництві зумовило скорочення кількості землекопів майже в 4 рази³⁴.

Аналогічні процеси відбуваються і серед аграрного заgonу робітничого класу. Протягом 60-х і 70-х років його чисельність збільшувалася. Так, у 1965 р. кількість робітників радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств становила 1024 тис. чол., а в 1980 р. — 1224 тис. Під впливом НТП уже в ці роки спостерігалось скорочення темпів зростання цього заgonу робітничого класу, а в першій половині 80-х — навіть скорочення його абсолютної чисельності до 1213 тис. чол. (Валова продукція радгоспів протягом 60-х — першої половини 80-х років постійно збільшувалася). В цілому ж по СРСР аграрний заgon робітничого класу продовжував зростати і на початку 80-х років. Уповільнення темпів зростання аграрного заgonу робітників республіки і навіть скорочення його абсолютної чисельності в першій половині 80-х років відбувалося в результаті заміни малопродуктивної фізичної праці машинною, що вимагає меншої кількості робочих рук.

За 1965—1983 рр. кількість робітників радгоспів та інших міжгосподарських підприємств у республіці збільшилася з 1024 тис. чол. до 1213 тис., або майже на 19%, а механізаторів — із 129,3 тис. до 253,3 тис. чол., тобто більш як на 96%, в результаті чого їх частка серед робітників зросла від 12,6% до 21%, тобто майже вдвічі³⁵.

Тенденція до уповільнення темпів зростання кількості робітників у ряді галузей дістає свій вияв у скороченні абсолютної чисельності їх окремих галузевих заgonів навіть при значному збільшенні випуску валової продукції. За період з 1958 р. по 1975 р. кількість шахтарів республіки скоротилася, зокрема, приблизно на 128 тис. чол., а щорічний видобуток вугілля зріс, відповідно, із 164,5 млн. т до 215,7 млн. т. Аналогічна тенденція спостерігалася і в чорній металургії у роки дев'ятої п'ятирічки, де при скороченні загальної чисельності робітників на 20 тис. чол. (за 5 років) виплавка сталі зростала щороку на 6,5 млн. т, прокату чорних металів — на 6,7 млн. т, чавуну — на 5 млн. т³⁶. Така ж тенденція була характерною і для країни в цілому³⁷.

³⁴ Рабочий класс Страны Советов.— С. 240.

³⁵ Народное хозяйство Украинской ССР.— Киев, 1982.— С. 191; Народное хозяйство Украинской РСР в 1983 році.— С. 170, 178; Народное хозяйство СССР в 1983 г.— С. 305 (Підраховано автором).

³⁶ Рабочий класс Страны Советов.— С. 240.

³⁷ Народное хозяйство СССР в 1975 г.— С. 538.

У другій половині 70-х років в УРСР спостерігалось деяке збільшення кількості шахтарів, що пояснюється ускладненням гірничо-геологічних умов вуглевидобутку, і насамперед, глибоким заляганням вугільних пластів. У ці роки дещо зросла і кількість металургів (у 1980 р. вона практично досягла рівня 70-х років), а випуск прокату чорних металів зріс за 10 років майже на 13%, сталевих труб — на 41%³⁸.

Під впливом науково-технічного прогресу змінюється і співвідношення між галузевими загонами промислових робітників. Загальною закономірністю досліджуваного періоду є прискорення зростання чисельності й питомої ваги машинобудівників, які представляють галузь, що визначає темпи науково-технічного прогресу. Вона була характерна і для УРСР, і для всієї країни загалом. Серед промислових робітників республіки, зокрема, частка машинобудівників у 1958 р. становила близько 27%, в 1970 р.—зросла до 34,5%, а в 1973 р.—до 38,7% (по СРСР у 1960 р.— 30,3%, 1975 р.— майже 40%)³⁹. Питома вага машинобудівників серед зайнятих у промисловості УРСР продовжувала зростати і в наступні роки. У цьому галузевому загоні робітничого класу було найбільше робітників, що мали високу професійну кваліфікацію, вищу й середню спеціальну освіту. Зростання питомої ваги машинобудівників відбивало процес стирання відмінностей між робітничим класом та інженерно-технічною інтелігенцією.

Курс, визначений партією в Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року, висуває перед машинобудівниками країни великі й відповідальні завдання. Якщо за роки дванадцятої п'ятирічки випуск промислової продукції має збільшитися на 21—24%, то продукція машинобудування і металообробки — на 40—45%, тобто майже вдвічі⁴⁰. Це об'єктивно сприятиме підвищенню ролі машинобудівників серед робітничого класу і в цілому у соціально-класовій структурі суспільства.

Розвиток економіки країни в умовах удосконалення соціалізму розширив можливості в забезпеченні населення продуктами харчування і промисловими товарами. Прискорилися темпи розвитку легкої і харчової промисловості. Зросла чисельність робітників, зайнятих на відповідних підприємствах, як у республіці, так і в цілому в СРСР. По країні їх кількість збільшилася з 3,4 млн. чол. у 1950 р. до 5,1 млн. чол. у 1960 р., а по республіці — з 339,6 тис. до 663 тис. (у 1958 р.). В УРСР збільшилася і питома вага працівників легкої та харчової промисловості серед усіх промислових робітників — з 18,7% до 24,8% (в цілому ж по країні їх частка при загальному зростанні чисельності знизилася з 27,8% до 27%). Така ж тенденція спостерігалася в республіці й у 60—70-і роки. При загальному зростанні абсолютної чисельності робітників легкої і харчової галузей їх питома вага серед промислових робітників збільшилася у 1980 р. до 25,6%. По країні ж у цілому спостерігалось уповільнене збільшення кількості зайнятих у цих галузях, в результаті чого продовжувалося зниження їх частки серед промислових робітників⁴¹.

Якщо в галузевій структурі промислових робітників СРСР у 50-ті роки за чисельністю загонів другими після машинобудівників були робітники легкої промисловості, а в Українській РСР — шахтарі, то уже в 70-і роки в республіці на друге місце вийшли робітники легкої, на

³⁸ Народное хозяйство Украинской ССР.— Киев, 1982.— С. 114.

³⁹ Народное хозяйство СССР в 1975 г.— С. 533, 538; Народное хозяйство Украинской ССР.— С. 239; Народное хозяйство Украинской РСР в 1973 році.— С. 102; Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР, 1945—1970 рр.— К., 1972.— С. 47, 48.

⁴⁰ Правда.— 1986.— 9 марта.

⁴¹ Труд в СССР.— М., 1968.— С. 88, 89, 92, 94; Народное хозяйство СССР в 1975 г.— С. 538; Укр. іст. журн.— 1966.— № 2.— С. 39, 40; Народное хозяйство Украинской ССР.— Киев, 1982.— С. 239.

третє — харчової промисловості. Гірники ж, як і по країні в цілому, перемістилися на четверте місце.

Істотні зміни відбулися і в структурі транспортників. Одним з найважливіших напрямів прискорення розвитку соціалістичного виробництва було і є ефективне використання природних багатств і трудових ресурсів країни, впровадження спеціалізації і кооперації виробництва. Це зумовило зростання вантажо- і пасажирообороту, в тому числі й в Українській РСР. Протягом 1960—1980 рр. вантажооборот усіх видів транспорту в республіці зріс із 269 млрд. т-км до 774 млрд., тобто майже в 2,9 раза, зокрема, залізничного — в 2,1, морського — 5,5, автомобільного — у 4 рази⁴².

Внаслідок різних темпів зростання перевезень вантажів окремими видами транспорту змінилася і їх частка у вантажообороті. Якщо в 1960 р. на залізниці припадало понад 80% усіх вантажів, то в 1980 р. — лише 60%, а частка автомобільного й інших видів транспорту зросла від 20% до 40%. Все це сприяло раціональнішому розподілу перевезень вантажів між окремими видами транспорту.

Великий вплив на розвиток транспорту справили науково-технічний прогрес, який забезпечував впровадження нової сучасної техніки з більшою швидкістю переміщення вантажів і більшою вагою ешелонів. Такий напрям розвитку транспорту сприяв значній інтенсифікації праці на ньому, забезпечував випереджаючі темпи зростання вантажів, що перевозилися, відносно зайнятих на ньому робітників. Якщо вантажооборот збільшився в УРСР за 20 років більш як у 2 рази, а окремих його видів — у 4—5 разів, то кількість транспортників, зросла лише на 72%.

Із згаданих видів транспорту порівняно повільніше збільшувалися перевезення на залізницях. Це пояснювалося тим, що в республіці мережа залізниць до початку досліджуваного періоду була досить розвинутою і за період 1960—1980 рр. експлуатаційна довжина їх зросла лише на 1,5 тис. км., або на 7% (по країні на 12,7%)⁴³.

Розвиток залізничного транспорту здійснювався в республіці у ці роки переважно шляхом інтенсифікації виробництва. У другій половині 50-х років в УРСР почав втілюватися у життя генеральний план його реконструкції, оснащення електровозами і тепловозами. Впровадження більш потужних і швидкісних видів тяги дало можливість значно збільшити вантажооборот. Обслуговування ж тепловозів і електровозів потребувало меншої кількості працюючих на них робітників. Зникли вугільні склади й т. д. Інтенсифікація залізничного транспорту, повільне зростання протяжності залізниць справляли стримуючий вплив на темпи зростання працюючих на ньому. З 1958 р. по 1975 р. чисельність залізничників збільшилася від 413 тис. до 474 тис. чол., тобто всього на 15%, у той час як кількість усіх видів транспорту зросла більш як на 75%⁴⁴.

У ці роки прискореними темпами зростає чисельність працівників інших видів транспорту: автомобільного, морського, річкового, повітряного, трубопровідного. З 1958 р. до 1975 р. в республіці їх кількість збільшилася з 486 тис. чол. до 1153 тис. чол. (без працівників водного транспорту), або майже в 2,4 раза.

Особливо високими були темпи розвитку автомобільного транспорту, оскільки зростання обсягу перевезень відбувалося не лише за рахунок збільшення швидкості й потужності автомобілів, а й в результаті значного збільшення автомобільного парку, що, в свою чергу, потребувало більшої кількості обслуговуючого персоналу.

⁴² Народное хозяйство Украинской ССР.— Киев, 1982.— С. 296 (Підраховано автором).

⁴³ Народное хозяйство СССР в 1983 г.— С. 316.

⁴⁴ Рабочий класс Страны Советов.— С. 241; Романцов В. О. Назв. праця.— С. 53, 54; Народное хозяйство СССР в 1975 г.— С. 357.

Неоднакові темпи зростання чисельності працівників окремих видів транспорту зумовили й зміни у співвідношенні між окремими їх загонами. З 1945 р. до середини 50-х років провідним загоном серед транспортників республіки за кількістю були залізничники (понад 50%). У наступні роки їх питома вага знизилася: в 1970 р.— 28,4%, 1975 р.— 27,6% (аналогічна тенденція спостерігалася і в цілому по країні: 1950 р.— 50%, 1975 р.— 26,7%). Водночас кількість автомобілістів у 1970 р. становила 792,2 тис. чол., або 52,8% усіх транспортників республіки⁴⁵. Саме цей загін став найбільшим серед працівників транспорту (як в УРСР, так і в цілому по СРСР).

Аналіз зростання рядів робітничого класу Української РСР свідчить про те, що зміни в його складі відбуваються згідно із загальними законами, характерними для робітничого класу СРСР. Деякі особливості, які мали в республіці місце у розглядувані роки, поступово стерлися. Продовжувалося зростання абсолютної чисельності робітників, збільшувався їх процент серед населення. У зв'язку з тим, що кількість робітників зростала швидше, ніж загальна кількість зайнятих у народному господарстві, робітничий клас став не тільки найчисленнішим, а й більшістю серед трудящих. Уповільнення темпів зростання його рядів і навіть окремих галузевих загонів відбувається в результаті скорочення абсолютної чисельності трудящих, зайнятих малопродуктивною фізичною працею. Слід відзначити, що прискореними темпами зростає чисельність робітників тих галузей, які визначають науково-технічний прогрес, насамперед машинобудування. Зростання їх питомої ваги безпосередньо впливає на поліпшення якісного складу робітничого класу, на підвищення його загальноосвітнього й професійно-кваліфікаційного рівня. Удосконалення галузевої структури відбиває процеси дальшого соціально-економічного й духовного розвитку суспільства.

В. Е. Романцов

РАБОЧИЙ КЛАСС УКРАИНСКОЙ ССР: ПРОБЛЕМЫ РОСТА

Резюме

В статье рассматриваются общие закономерности и специфические черты роста рядов рабочего класса Украинской ССР, его отдельных отраслевых отрядов.

⁴⁵ Там же.

До 70-річчя Великого Жовтня

Б. М. ЗАБАРКО (Київ)

ВПЛИВ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ НА РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО РОБІТНИЧОГО І КОМУНІСТИЧНОГО РУХУ

Велика Жовтнева соціалістична революція, що стала переломною подією всесвітньої історії і визначила генеральний напрям і основні тенденції світового розвитку, поклала початок нездоланному процесу — заміні капіталізму новою, комуністичною суспільно-економічною формацією. Було здійснено соціальний переворот всесвітньо-історичного значення — назавжди покінчено з віковим пануванням приватної влас-

ності, ліквідована експлуатація людини людиною¹. «Знищення капіталізму та його слідів, запровадження основ комуністичного ладу становить зміст нової епохи всесвітньої історії, що тепер почалася»²,— писав В. І. Ленін. Хоч революція відбулася спочатку в одній країні, вона була явищем світовим, глибоко інтернаціональним і вплинула на історичні долі народів незмірно сильніше, ніж будь-яка інша з її попередниць.

Напередодні четвертих роковин Жовтня В. І. Ленін зазначав: «Чим далі відходить від нас цей великий день, тим ясніше стає значення пролетарської революції в Росії...»³. Він підкреслював, що про інтернаціональний характер Жовтневої революції можна говорити у вузькому і широкому смислі. У вузькому смислі мова йде про те, що деякі основні риси нашої революції (за методологією В. І. Леніна, розробленою у праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі») мають «...не місцеве, не національно-особливе, не російське тільки, а міжнародне значення»⁴. Розвиваючи цю думку, Володимир Ілліч зазначав, що Жовтнева революція показала народам усіх країн зразок того, як пролетаріат під керівництвом своєї партії повинен на ділі здійснювати історичну роль могильника старого суспільства і творця нового, соціалістичного ладу, як можна і треба добиватися соціального і національно-визвольного, як втілювати в життя і розвивати марксистську теорію, без чого неможливі перемога революції і соціалістична перебудова суспільства.

В широкому смислі, писав В. І. Ленін, міжнародне значення Жовтневої революції полягає в її впливі на всі країни як прискорювача світового революційного процесу. Розпочаті Великим Жовтнем визвольні революції визначають обличчя ХХ ст. Він дав могутні революційні імпульси всім загонам міжнародного робітничого руху, відкрив нові можливості і перспективи для розгортання національно-визвольної боротьби в колоніальних і напівколоніальних країнах. Під впливом Жовтня на планеті розпочалося формування організованого пролетарського авангарду — авангарду всіх сил світового революційного процесу, які нині справляють вирішальний вплив на хід історії,— міжнародного комуністичного руху⁵.

Таким чином, уся історія людства з 1917 р. проходить під постійним і багатостороннім впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Саме цим пояснюється невичерпаність даної теми. До того ж вона постійно перебуває в центрі ідеологічної боротьби. Не спиняючись на історіографії питання, еволюції радянологічної літератури про Великий Жовтень, аналізі основних факторів, що формували і зміцнювали ідеологічну і політичну спрямованість буржуазної, реформістської та ревізіоністської літератури (як правого, так і «лівого» толку) на різних етапах, зазначимо, однак, що, як і раніше, широко використовується аргумент (навіть буржуазними вченими, які визнають Жовтень великою революцією, «найважливішою подією століття», зокрема гарвардським професором Р. Уолффом⁶) про те, що Жовтнева революція — це, мовляв, «локальне», суто російське явище, а її закономірності не обов'язкові для промислово розвинутих капіталістичних країн, що соціалістична революція була нібито випадковим зигзагом в історії, вона будімо повністю суперечить загальному ходу розвитку людської цивілізації.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.).— К., 1986.— С. 7—8.

² Ленін В. І. Про боротьбу всередині Італійської соціалістичної партії // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 404.

³ Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції // Там же.— Т. 44.— С. 136.

⁴ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там же.— Т. 41.— С. 3.

⁵ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1983.— Т. 12.— С. 420.

⁶ The Russian Revolution.— Englewood Cliffs, 1972.— P. V.

Ці твердження наших ідеологічних противників зрозумілі, оскільки визнання закономірного характеру Жовтневої революції, що стала результатом об'єктивного ходу суспільного розвитку, її значення як корінного повороту в історії людства рівнозначне для буржуазії визнанню закономірності власної загибелі. Тому «капіталізм зустрів народження соціалізму як «помилку» історії, яка має бути «виправлена». Виправлена що б то не було, будь-яким способом, не оглядаючись на право і мораль: збройною інтервенцією, економічною блокадою, підривною діяльністю, санкціями і «покараннями», відмовою від усякого співробітництва»⁷. Однак ніщо не могло перешкодити утвердженню нового ладу, народженого Жовтневою революцією, його історичного права на життя, невідчужного впливу на революційну перебудову світу.

Революціонізуючий вплив Великого Жовтня, що відкрив епоху боротьби «...за визволення народів від імперіалізму, за припинення воєн між народами, за повалення панування капіталу, за соціалізм»⁸, був величезним, винятково багатограним і різностороннім. Залежно від конкретно-історичних умов певного регіону або країни, об'єктивного становища, характеру і рівня політичної зрілості пролетарських мас, тієї або іншої соціальної групи різні аспекти соціалістичної революції мали більший або менший резонанс. В одних випадках особливе значення мали вихід Радянської Росії з імперіалістичної війни, заклик до загального справедливого, демократичного миру; в других — передача землі селянам; в третіх — революційно-творча діяльність робітників і селян, що взяли владу в свої руки, перші соціалістичні перетворення у всіх сферах суспільного життя країни; в четвертих — розв'язання Великим Жовтнем національного питання у багатонаціональній Росії в дусі пролетарського інтернаціоналізму; в п'ятих — інтернаціоналізм зовнішньої політики Країни Рад, що знайшов вияв у її акціях щодо Угорської і Баварської радянських республік, народів відсталих і пригноблених країн (надання незалежності Фінляндії і Польщі, скасування нерівноправних договорів з країнами Сходу, підтримка Радянською державою Афганістану, Ірану, Монголії, Туреччини і т. д.); в шостих — героїчна боротьба робітників і селян проти внутрішньої контрреволюції та інтервенції імперіалістичних держав⁹.

Безпосередній вплив соціалістичної революції був тим більшим, чим глибші внутрішні суперечності в тій чи іншій країні, чим сильніший революційний рух, чим ширшими були зв'язки з батьківщиною Жовтня. В цілому класово свідомі робітники всього світу сприйняли пролетарську революцію як свою кровну справу. Вказуючи на це, В. І. Ленін на III Всеросійському з'їзді Рад говорив: «Наш загін робітників і селян, який підтримує Радянську владу, є один із загонів тієї всесвітньої армії, яка роздроблена тепер світовою війною, але вона прагне до об'єднання, і кожна звістка, кожний обривок доповіді про нашу революцію... пролетаріат зустрічає гучними оплесками співчуття, бо вони знають, що в Росії робиться їх спільна справа — справа... міжнародної соціалістичної революції»¹⁰.

Революціонізуючий вплив ідей Жовтня на трудящих зарубіжних країн виявлявся в той період у різних формах, насамперед у піднесенні масового руху за негайне припинення імперіалістичної війни. Адже в той час, коли перемогла Жовтнева революція, всі суперечності капіталізму не тільки в Росії, а й в інших країнах максимально загострилися в результаті першої світової війни.

⁷ Матеріали XXVII з'їзду КПРС.— К., 1986.— С. 12.

⁸ Ленін В. І. Промова при відкритті меморіальної дошки борцям Жовтневої революції 7 листопада 1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 163.

⁹ Международное рабочее движение: Вопросы истории и теории.— М., 1980.— Т. 4.— С. 130.

¹⁰ Ленін В. І. Третій Всеросійський з'їзд Рад робітників, солдатських і селянських депутатів. 10—18 (23—31) січня 1918 р.: Доповідь про діяльність Радя. Народних Комісарів 11(24) січня // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 266—267.

Ідеї Жовтневої революції потрапляли на благодатний ґрунт. Не випадково вона була розцінена трудящими воюючих країн насамперед як така, що вказала народам вихід з ненависної імперіалістичної війни. Перший міжнародний акт Жовтня — ленінський Декрет про мир, що проголосив програму боротьби за справедливий, демократичний мир без анексії і контрибуцій, знайшов палкий відгук у трудящих Німеччини, Австро-Угорщини, Франції, Англії, Італії та інших країн. Незважаючи на заборони, репресії та численні арешти, в перші ж тижні після Великого Жовтня в Берліні, Відні, Парижі, Лондоні, Будапешті та інших містах відбулися масові політичні демонстрації і страйки, учасники яких вимагали підписання мирних угод на умовах, запропонованих Радянською Росією.

У січні 1918 р. понад 1 млн. німецьких пролетарів взяли участь у політичному страйку, що охопив 50 міст. У столиці, де припинили роботу майже 400 тис. чол., було створено Ради робітничих депутатів, що висунули вимогу негайно укласти мир і запровадити демократичні свободи¹¹. В цьому політичному страйку — небувалому в роки війни за масштабами і силою — виявився, за словами В. І. Леніна, «вплив російської революції»¹².

У січні 1918 р. загальний політичний страйк охопив Австро-Угорську монархію. В листівках, що з'явилися напередодні нього, містився заклик до боротьби за мир і свободу, створення Рад «за прикладом російських братів». «Російський народ і російська революція, — зазначалося в одній з листівок, — показують нам, як добитися миру! Російський народ показав нам, що ми повинні робити, щоб добитися прав і свободи. В Росії земля передається народу, фабрики і рудники стають суспільною власністю. І тільки завдяки російській революції розпочалися переговори про мир»¹³.

Наприкінці січня — на початку лютого повстали моряки австро-угорського флоту, що перебував у порту Котор, і робітники морського арсеналу. «На повстання нас підняло те, що відбулося в Росії, — зазначав один з його керівників Ф. Раш. — Там зійшло нове сонце, яке буде світити... всім народам земної кулі, і воно їм принесе з собою мир і справедливість»¹⁴. Протягом 1918 р. Австро-Угорську імперію потрясли нові й нові вибухи, що зрештою привели до її повного розпаду. Оцінюючи міжнародне значення подій в Австро-Угорщині і вплив на них Жовтневої революції, В. І. Ленін говорив: «Наша революція добилася того, що під час війни у ворожій країні виникає величезний революційний рух, який викликаний лише тим, що ми зірвали таємні договори...» В цьому, підкреслював Володимир Ілліч, полягає «...велика заслуга російської Жовтневої революції»¹⁵.

Могутні антивоєнні виступи відбувалися і в інших країнах, які були аренами кровопролитної бойні, в нейтральних державах і на американському континенті. Однією з перших у США на повідомлення про Жовтневу революцію і Декрет про мир відгукнулася клівлендська організація соціалістичної партії. В резолюції, прийнятій за пропозицією керівника її лівого крила Ч. Е. Рутенберга, запропонований біль-

¹¹ Головачев Ф. Ф. Рабочее движение и социал-демократия Германии в годы первой мировой войны. — М., 1960. — С. 304—369; Руге В. Германия в 1917—1933 гг. — М., 1974. — 330 с.; Bartel W. Der Januarstreik 1918 in Berlin // Revolutionäre Ereignisse und Probleme in Deutschland während der Periode der Grossen sozialistischen Oktoberrevolution 1917—1918. — Berlin, 1957. — S. 141—185.

¹² Див.: Ленін В. І. Доповідь на Московській губернській конференції заводських комітетів 23 липня 1918 р. // Повне збір. творів. — Т. 36. — С. 501.

¹³ Полтавский М. А. Великая Октябрьская социалистическая революция в России и Австрии // Великая Октябрьская социалистическая революция и страны Западной Европы. — М., 1978. — С. 73.

¹⁴ Там же. — С. 77—79; Фрей Б. Матросы из Котора. — М., 1966. — 231 с.

¹⁵ Ленін В. І. IV конференція професійних спілок і фабрично-заводських комітетів Москви. 27 червня — 2 липня 1918 р.: Заключне слово по доповіді про поточний момент 28 червня // Повне збір. творів. — Т. 36. — С. 432.

шовниками мир розцінювався як «єдина надія врятувати нашу цивілізацію від зруйнування»¹⁶. В Сполучених Штатах, незважаючи на терор властей, відбулися численні мітинги і збори солідарності з Радянською Росією. «Наші серця — з більшовиками Росії! — говорив ветеран американського робітничого руху Ю. Дебс на мітингу в м. Кантоні (штат Огайо).—...Найпершим актом цієї безсмертної революції (Жовтневої.— Б. З.) було те, що вона сповістила мир усьому світу...»¹⁷.

Жовтнева революція «відкрила» і наблизила Росію до широких верств населення країн Латинської Америки. Незважаючи на певну специфіку, «величезний і благодетельний вплив Жовтня поширився з півдня на північ континенту, від Атлантики до Тихого океану, викликаючи у мільйонів людей... глибокі симпатії і широку інтернаціональну солідарність»¹⁸. Конгрес революційної меншості соціалістичної партії Аргентини, що засідав у січні 1918 р. в Буенос-Айресі, високо оцінив миролюбну політику Радянського уряду. Завдяки його діяльності, значалося у вітальній телеграмі конгресу, надісланій РКП(б), «страшна світова бойня скоротилася на кілька років, а тим самим людство врятувало мільйони життів»¹⁹.

Таким чином, під впливом перемоги Жовтневої революції, боротьби Радянської республіки за мир вперше в історії протест народних мас проти несправедливої, загарбницької війни перетворився «...з невизначеного і безсилоного чекання в ясну, чітку політичну програму, в дійову боротьбу мільйонів пригноблених під керівництвом пролетаріату...»²⁰. Створилася зовсім нова історична ситуація, провісник майбутніх великих змін на планеті. Боротьба нашої країни за мир, його пропаганда стали одним із засобів революціонування народів світу.

У ході революційних виступів, бурхливого піднесення страйкової боротьби (в Англії, наприклад, за п'ять років, що передували війні, у страйках взяли участь 1,5 млн. чол., за п'ять років після закінчення війни — 7 млн.; у Франції,— відповідно, близько 960 тис. і 3,2 млн.; у Німеччині — 2,6 млн. і 8,7 млн.; в Італії — понад 950 тис. і 5 млн.) зростала організованість пролетаріату — посилювалося прагнення робітників вступити до профспілок, зміцнився робітничий рух (в Англії в 1914 р. налічувалося 3944 тис. членів тред-юніонів, у 1921 р. їх кількість збільшилася до 6418 тис.; у Франції чисельність членів Всесвітньої конфедерації праці зросла з 170 тис. у 1917 р. до 2048 тис. у 1920 р.; в Італії число членів профспілок збільшилося з 249 тис. у 1918 р. до 2320 тис. у 1920 р.)²¹.

Під впливом перемоги Великого Жовтня рівень революційної боротьби в більшості країн значно підвищився. В деяких з них, де класові суперечності особливо загострилися, робітники розпочали наступ на позиції панівних класів. Можливість повалення влади капіталу в ряді європейських країн не тільки існувала, а й почала реалізовуватися. «...Наша революція,— зазначав В. І. Ленін,— поповзла із Сходу на Захід і зустрічає там все більш підготовлений ґрунт»²².

¹⁶ Цит. за кн.: Международная солидарность трудящихся. 1917—1923.— М., 1978.— С. 21.

¹⁷ Цит. за кн.: Быков В. Юджин Дебс — вождь американского пролетариата.— М., 1971.— С. 86.

¹⁸ Альварес Х. А. Главное событие XX века и международная солидарность трудящихся // Великий Октябрь и международное коммунистическое движение.— М., 1981.— С. 173.

¹⁹ Цит. за кн.: Ермолаев В. И. Из истории рабочего и коммунистического движения в Латинской Америке.— М., 1982.— С. 97.

²⁰ Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції // Повне збір. творів.— Т. 44.— С. 141.

²¹ Малая энциклопедия по международному профдвижению.— М., 1927.— С. 509—511.

²² Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок. 22 жовтня 1918 р.: Доповідь // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 106.

Першою (після Жовтневої) революцією в Європі була робітнича революція в Фінляндії (початок 1918 р.). У жовтні — листопаді 1918 р. в Австро-Угорщині, а потім у Німеччині відбулися буржуазно-демократичні революції, основною рушійною силою яких виступав пролетаріат. Відомий австрійський соціаліст О. Бауер визнавав, що «російська революція революціонізувала народи Габсбурзької монархії. Вона відіграла тим самим вирішальну роль в її загибелі»²³. На місці колишньої «кляптикової» імперії виникли нові незалежні держави: Угорщина, Чехословаччина, Югославія, Австрійська республіка. Листопадова революція в Німеччині, незважаючи на те, що з ряду причин не переросла в соціалістичну, загартувала робітничий клас, принесла йому важливі завоювання, привела до припинення бойових дій на ряді фронтів і допомогла Радянській Росії скинути тягар Брестського договору і вистояти в жорстоких сутичках з іноземними інтервентами.

Для революційного руху, що швидко розвивався, в деяких країнах була характерна тенденція переростання в соціалістичну революцію. Це наочно підтвердили події в Угорщині, Баварії та Словаччині. 21 березня 1919 р. в Угорщині перемогла пролетарська революція. Зумовлена об'єктивним розвитком країни, вона, за визначенням В. І. Леніна, була дітищем Жовтня²⁴ і, в свою чергу, полегшила становище Радянської влади та її переможну ходу. Виникнення нової пролетарської держави в центрі Європи спростувало твердження реформістських і центристських лідерів про неможливість використання в інших країнах революційного досвіду російського робітничого класу.

Радянська влада, що народилася в «європейських» умовах, ще більше посилила вплив Жовтня на міжнародний робітничий рух. Вона прискорила процес відходу пролетаріату європейських країн від соціал-демократії та його зближення з лівими соціалістичними і комуністичними групами й партіями, зміцнила його віру в соціалізм і волю до встановлення влади робітників. Однак у нерівній боротьбі з переважаючими силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції Угорська комуна протрималася недовго — 133 дні (Баварська і Словацька радянські республіки, — відповідно 19 і 20 днів).

У результаті внутрішніх процесів і під впливом Жовтневої революції в багатьох країнах страйковий рух пролетаріату досяг величезних масштабів. Характерною особливістю його було тісне переплетення економічної і політичної боротьби, в якій активному захисту Радянської Росії надавалося важливе значення. Хоч класові битви в промислово розвинутих країнах капіталу під впливом Жовтня були не такими гострими, як у Центральній і Південно-Східній Європі, рівень розвитку робітничого руху набагато перевершив довоєнні масштаби²⁵.

В колоніях, напівколоніях і залежних країнах перемога Жовтня викликала піднесення національно-визвольного руху, якого всесвітня історія раніше не знала. Розпочалася криза колоніальної системи імперіалізму, національно-визвольний рух перетворився на могутню силу світового революційного процесу. «Розбудивши пригноблені класи і народи, — зазначав Генеральний секретар ЦК Комуністичної партії В'єтнаму Ле Зуан, — Жовтнева революція, втілюючи в життя безсмертний заклик В. І. Леніна «Пролетарі всіх країн і пригноблені народи, єднайтеся!», поєднала воєдино справу пролетарської революції і національно-визвольного руху»²⁶.

Одним з важливих проявів величезного впливу соціалістичної революції в Росії на трудящих зарубіжних країн, їх революційного під-

²³ Бауер Отто. Австрийская революция 1918 года.— М., 1925.— С. 108.

²⁴ Див.: Ленін В. І. Надзвичайне засідання пленуму Московської Ради робітничих і червоноармійських депутатів. 3 квітня 1919 р.: Доповідь про зовнішню і внутрішню становище Радянської Республіки // Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 254.

²⁵ Международное рабочее движение: Вопросы истории и теории.— Т. 4.— С. 228—248.

²⁶ Правда.— 1977.— 3 нояб.

несення і яскравою демонстрацією відродженої Жовтнем міжнародної пролетарської солідарності був могутній опір світового робітничого класу спробам імперіалізму задушити молоду Республіку Рад. Пролетаріат та інші верстви трудового населення, демократична громадськість активно виступили проти інтервенції в Радянську Росію. Її захист робітники зарубіжних країн вважали тоді своїм найважливішим завданням, інтернаціональним обов'язком, оскільки зрозуміли: те, що відбувається в Росії, допомагає їм самим у боротьбі проти власної буржуазії. Вони знали, за словами В. І. Леніна, що в Росії «...вирішується доля загальної всесвітньої революції»²⁷.

Масовий рух солідарності під гаслом «Руки геть від Радянської Росії!» розгорнувся як у самих капіталістичних країнах, так і у військах інтервентів, дислокованих у Росії. На робітничих мітингах і демонстраціях, зборах, з'їздах і конференціях, у листівках і прогресивній пресі висувалися вимоги негайно припинити втручання в справи Радянської країни, воєнну підтримку російської контрреволюції, економічну блокаду і збройну агресію. Від попереджень і протестів пролетарі капіталістичних країн перейшли до більш рішучих дій — бойкотували виробництво воєнного спорядження; докери і залізничники перешкоджали його відправці ворогам соціалістичної революції; солдати і матроси інтервенційських військ брали участь у заворушеннях і демонстраціях протесту, піднімали повстання, браталися з російськими робітниками і червоноармійцями, вимагали повернення на батьківщину і демобілізації.

Десятки тисяч представників робітничого класу, селянства та інтелігенції — угорці й поляки, серби і хорвати, чехи і словаки, болгари і австрійці, німці і фінни, румуни і монголи, корейці і китайці — разом з народами нашої країни брали участь у соціалістичній революції, боротьбі за встановлення і зміцнення влади Рад на фронтах громадянської війни. В горнилі революційної боротьби зароджувалися і міцніли форми міжнародного співробітництва послідовних прихильників соціального і національного визволення.

Рух солідарності трудящих багатьох країн зливався з героїчною боротьбою робітників і селян Радянської Росії і зарубіжних інтернаціоналістів проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів. Агресивні плани імперіалістичних кіл щодо першої в світі країни соціалізму зазнали краху. «Моральною силою російського робітника, — говорив В. І. Ленін, — було те, що він знав, розумів, відчував допомогу, підтримку в цій боротьбі, яка була подана йому пролетаріатом усіх передових країн в Європі»²⁸.

Міжнародний рух пролетарської солідарності яскраво підтвердив класовий інтернаціональний характер Жовтневої революції. З повним правом можна сказати, що «перемога Жовтня — це і перемога міжнародного братерства трудящих, перемога пролетарського інтернаціоналізму»²⁹. Вперше реалізований так цілеспрямовано в масовому масштабі, у всьому багатстві змісту, форм і напрямів пролетарський інтернаціоналізм став найістотнішим явищем світового революційного процесу, розпочатого Великим Жовтнем.

Прискорюючи розвиток цього процесу, Жовтнева революція тим самим справляла значний вплив на створення об'єктивних і суб'єктивних передумов виникнення партій ленінського типу, зародження і роз-

²⁷ Ленін В. І. Про заснування Комуністичного Інтернаціоналу: Промова на урочистому об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, МК РКП(б), ВЦРПС, професійних спілок і фабрично-заводських комітетів Москви в день вшанування відкриття Комуністичного Інтернаціоналу. 6 березня 1919 р. // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 492.

²⁸ Ленін В. І. Промова на Всеросійському з'їзді транспортних робітників. 27 березня 1921 р. // Там же.— Т. 43.— С. 120.

²⁹ Пролетарський інтернаціоналізм — наше знамя, наша сила! — М., 1978.— С. 305.

виток міжнародного комуністичного руху. Як відомо, коли здійснилася Жовтнева революція, лише в Росії була дійсно революційна партія. В різних країнах Європи, Америки, Азії та Австралії діяли ліві соціал-демократичні діячі і групи, які перебували на марксистських позиціях, багато в чому підтримували програму, тактику і стратегію більшовиків, виступали проти опортунізму, ревізіонізму, націоналізму лідерів II Інтернаціоналу, їх нехтування інтернаціональних інтересів та інтернаціональних обов'язків пролетаріату.

Революційні, новаторські позиції займали й спартаківці в Німеччині, тісняки в Болгарії, трибуністи в Голландії, група «Ордіне Нуово» в Італії, соціал-демократична ліва партія Швеції, ліві течії соціал-демократичних партій Англії, Франції, США, Польщі, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Югославії, Румунії, Фінляндії, Данії, Аргентини, Чілі, Японії та деяких інших країн.

Перша світова війна, крах II Інтернаціоналу прискорили процес розриву з опортунізмом і соціал-шовінізмом старих соціал-демократичних партій, що раніше проводили угодовську політику з буржуазією, а також створення дійсно революційних пролетарських партій і груп. Вирішальний поштовх цьому процесу дала Жовтнева революція. На її прикладі «світовий пролетаріат переконався, наскільки необхідна йому партія нового типу, партія революційної дії, озброєна марксистсько-ленінською теорією, партія, що стоїть на чолі мас»³⁰. Як підкреслював видатний діяч міжнародного та італійського комуністичного і робітничого руху П. Тольятті, «під впливом прикладу переможної країни соціалізму починаючи з 1917 року авангард робітничого руху почав організовуватися в комуністичні партії, що ставили перед собою завдання керувати боротьбою трудящих мас аж до завоювання нового суспільного порядку і триумфу соціалізму в усьому світі»³¹.

Створення комуністичних груп і партій — процес тривалий і дуже складний. Ще в травні 1917 р. сформували самостійну партію ліві соціал-демократи Швеції. 5—6 січня 1918 р. в Буенос-Айресі на з'їзді представників лівого крила соціалістичної партії і революційних марксистських груп Аргентини була створена Інтернаціонально-соціалістична партія, пізніше перейменована в комуністичну. В травні 1918 р. соціал-демократією Латиського краю було зроблено вирішальний крок на шляху формування дійсно революційної партії. Наприкінці серпня 1918 р. була заснована Комуністична партія Фінляндії. 3 листопада 1918 р. створено Комуністичну партію Австрії, що об'єднала кілька соціал-демократичних революційних груп і колишніх військовополонених, що повернулися з Росії. На Всегрецькому з'їзді соціалістів (4—10 листопада 1918 р.) прийнято рішення про створення соціалістичної партії Греції, пізніше перейменованої в комуністичну. В умовах наростання масового робітничого руху ліво-соціалістична група «трибуністів» оголосила 19 листопада 1918 р. про створення Комуністичної партії Нідерландів. 24 листопада 1918 р. було засновано Комуністичну партію Угорщини. До неї ввійшли угорські комуністи, які повернулися з Росії, революційно настроєні соціалісти, а також ліві соціал-демократи, які розуміли необхідність розриву з реформізмом. У тому ж місяці виникла Комуністична партія Естонії.

16 грудня 1918 р. відбувся об'єднавчий з'їзд двох партій: соціал-демократії Польщі та Литви і Польської партії соціалістів (лівниці), на якому було прийнято рішення заснувати Комуністичну партію Польщі. Нарешті, 30 грудня 1918 р.— 1 січня 1919 р. у Берліні працював установчий з'їзд нечисленною, але непохитною Комуністичною партією

³⁰ 50 лет Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы.— М., 1967.— С. 81.

³¹ Тольятті П. Октябрьская революция и международное рабочее движение // Избранные статьи и речи.— М., 1965.— Т. II.— С. 96.

Німеччини («Союз Спартака»). Її заснування стало «важливою подією в міжнародному революційному русі. КПН була першою комуністичною партією, заснованою в одній з найбільших високорозвиннутих країн світу»³².

1919 р. став роком народження комуністичних партій Болгарії, Данії, Мексик, США, Югославії. Протягом двох років після Жовтневої революції вони виникли в 13 країнах. Крім того, в цей же період створено комуністичні групи або близькі до комуністів ліві соціалістичні організації в Англії, Франції, Італії, Іспанії, Чехословаччині, Румунії, Норвегії, Бельгії, Люксембурзі, Швейцарії, Туреччині, Ірані, Єгипті, Китаї, Монголії, Індонезії, Японії, Чілі, Уругваї, Канаді, Новій Зеландії, Австралії, Південній Африці та деяких інших країнах, пізніше перетворені на комуністичні партії.

Вихід на політичну арену комуністичних партій знаменував початок нового етапу в розвитку робітничого руху цих країн. Однак нещодавно створені партії були ще слабкими в організаційному відношенні, не пройшли належного ідейно-політичного загартування, не навчилися працювати в масах, вести їх за собою. Підводячи підсумки першим післяжовтневим рокам, періоду формування сучасного комуністичного руху, В. І. Ленін зазначає: «...Організувався цілий ряд комуністичних масових партій, які, зрештою, ніде не взяли в свої руки фактичного керівництва більшістю робітничого класу в їх дійсній революційній боротьбі»³³. Молоді комуністичні партії виникли у вогні боїв, за умов боротьби в міжнародному робітничому русі між революційною і реформістською течіями. Шляхи їх створення не були однаковими. В ряді країн, у робітничому русі яких революційний напрям був тоді сильнішим за опортуністичний, такі партії створювалися шляхом перебудови соціалістичних, соціал-демократичних партій. Зокрема, таким чином вони виникли в Болгарії, Югославії, Уругваї, Індонезії, Франції, Швеції, Чілі та деяких інших країнах³⁴.

Там, де революційний напрям був слабкішим від опортуністичного, виникненню компартій передувало розрив революційно настроєних соціал-демократів з опортуністами і вихід перших з робітничих партій та організацій, що перебували під керівництвом реформістів, а потім об'єднання різних груп революційних соціал-демократів у комуністичну партію, відхід лівого крила соціал-демократичних партій і створення на його базі компартій (Аргентина, Фінляндія, Німеччина, Швейцарія, Італія, Угорщина, Польща, США, Англія, Румунія та ін.). Створення революційних робітничих партій таким шляхом було складним і тривалим.

В тих країнах, де робітничий рух був слабким або робив лише перші кроки, компартії створювалися шляхом об'єднання марксистських гуртків і комуністичних груп (Греція, Мексика, Туреччина, Австралія, Китай, Японія, Бразилія). Тут процес виникнення партій нового типу проходив у винятково складних умовах³⁵.

Гідний вклад у створення революційних пролетарських партій внесли зарубіжні інтернаціоналісти — учасники першої в історії переможної соціалістичної революції і громадянської війни. Всупереч твердженням буржуазних фальсифікаторів про те, що комуністи, які повернулися на батьківщину, становили якийсь «чужий, сторонній еле-

³² Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung.— Berlin, 1966.— Bd. 3.— S. 180.

³³ Ленін В. І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 22 червня — 12 липня 1921 р.: Промова на захист тактики Комуністичного Інтернаціоналу 1 липня // Повне збір. творів.— Т. 44.— С. 22.

³⁴ Кривогуз І. М. Очерки истории современного международного коммунистического и рабочего движения.— М., 1977.— С. 38.

³⁵ Там же.— С. 38—39; Шпринг К. К. Размежевание в рабочем движении и образование Коминтерна и компартий // Революционное наследие Коммунистического Интернационала.— М., 1980.— С. 101—127; Фирсов Ф. П. Ленин, Коминтерн и становление коммунистических партий.— М., 1985.— 359 с.

мент» у пролетарському русі, вони ставали активними учасниками робітничого руху в своїх країнах. Рішуче відкидаючи антиленінські концепції «експорту революції», «підштовхування революції», інтернаціоналісти прагнули передати багатющій досвід, набутий у Росії, популяризувати ідеї Великого Жовтня, вчення В. І. Леніна, внести вклад у розгортання революційного робітничого, національно-визвольного та загальнодемократичного руху, який назрівав на основі внутрішніх соціальних і політичних суперечностей.

Створення комуністичних партій у різних країнах було закономірним підсумком боротьби пролетарських революціонерів, а не результатом нав'язування ідей і форм руху «ззовні». Цей процес зумовлювався двома видами обставин. З одного боку, об'єктивні потреби розвитку національного робітничого руху, що породили настійну необхідність створення революційних партій, які «...були б завжди в справжньому зв'язку з масами і які уміли б цими масами керувати»³⁶, а з другого, — могутні стимули, надані боротьбі передових загонів пролетаріату Великим Жовтнем. Обидві групи факторів існували і діяли одночасно, активно взаємодіяли між собою. За образним висловом В. Жоаннеса, матір'ю Французької комуністичної партії був французький робітничий рух, а батьком — Великий Жовтень³⁷. Це положення характерне й для інших компартій. Відомий діяч американського та міжнародного комуністичного і робітничого руху У. Фостер підкреслював, що «історія виникнення комуністичних партій сягає своїм корінням у багаторічну боротьбу, розпочату в різних країнах ще до соціалістичної революції в Росії; всі ці партії були створені в результаті боротьби за задоволення нагальних потреб робітничого класу і народів своїх країн... Їх породила внутрішня обстановка, але визріли вони під впливом Великої російської революції, її досвіду в справі будівництва соціалізму»³⁸.

Виникнення в процесі боротьби з імперіалізмом, опортунізмом і соціал-шовінізмом у ряді країн комуністичних партій означало, як писав В. І. Ленін, що «...заснування справді пролетарського, справді інтернаціоналістського, справді революційного III Інтернаціоналу, *Комуністичного Інтернаціоналу*, стало фактом»³⁹.

З початком бурхливого революційного піднесення в усьому світі, викликаного Жовтнем, створення нового, Комуністичного Інтернаціоналу стало невідкладним завданням, адже успішна боротьба за знищення влади капіталу була неможлива без відновлення міжнародної солідарності пролетаріату. Комінтерн мав допомогти створенню і зміцненню ще слабких і нечисленних у той час комуністичних партій та інших лівих революційних груп та організацій, об'єднати їх, озброїти революційною програмою, стратегією і тактикою, збагатити їх інтернаціональним досвідом, насамперед досвідом переможної Жовтневої революції, досвідом партії більшовиків (з урахуванням, безумовно, національно-специфічних особливостей різних країн).

У березні 1919 р. багаторічні зусилля В. І. Леніна і партії більшовиків, спрямовані на згуртування революційних сил міжнародного робітничого руху, ознаменувалися великим успіхом: міжнародний конгрес, який проходив у Москві*, прийняв рішення про створення III,

³⁶ Ленін В. І. II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 19 липня — 7 серпня 1920 р.: Промова про роль Комуністичної партії 23 липня // Повне збір. творів — Т. 41. — С. 226.

³⁷ Жоаннес В. Октябрьская социалистическая революция 1917 года и интернационализм французских рабочих. — М., 1957. — С. 20.

³⁸ Фостер У. З. Очерк политической истории Америки. — М., 1956. — С. 520, 522.

³⁹ Ленін В. І. Лист до робітників Європи і Америки // Повне збір. творів. — Т. 37. — С. 434.

* В роботі конгресу (2—6 березня 1919 р.) взяли участь 52 делегати від 35 організацій 21 країни — Австрії, Болгарії, Великобританії, Угорщини, Німеччини, Китаю, Ірану, Кореї, Королівства Сербів, Хорватів і Словенців, Нідерландів, Норвегії, Поль-

Комуністичного Інтернаціоналу, метою якого було «узагальнити революційний досвід робітничого класу, очистити рух від ...опортунізму і соціал-патріотизму, об'єднати зусилля всіх істинно революційних партій світового пролетаріату і тим самим полегшити і прискорити перемогу комуністичної революції в усьому світі»⁴⁰.

В рішеннях I конгресу Комінтерну була дана характеристика нової епохи в історії людства, розпочатої Великим Жовтнем, сформульовано основні завдання та інтернаціоналістські принципи боротьби революційного пролетаріату, завдання влади робітників і селян щодо здійснення соціалістичної перебудови суспільства. Конгрес засудив позицію лідерів соціал-демократії, які намагалися перешкодити переходу робітничого класу на шлях революційної боротьби. Проголосивши принципи комуністичного руху, він сформулював ідейно-теоретичну базу Комінтерну, розроблену В. І. Леніним на основі розвитку марксистського вчення стосовно нової історичної епохи та узагальнення досвіду міжнародного революційного пролетарського руху, накреслив стратегію компартій і закликав до згуртування революційно-інтернаціоналістських сил робітничого класу.

Підкреслюючи глибоко інтернаціоналістські засади Комінтерну, його засновник і керівник В. І. Ленін* писав, що його заснування було «... записом того, що завоювали не тільки руські, не тільки російські, а й німецькі, австрійські, угорські, фінляндські, швейцарські,— одним словом, міжнародні пролетарські маси»⁴¹.

У дітищі Великого Жовтня — Комуністичному Інтернаціоналі — вирости талановиті керівники комуністичних партій, видатні пролетарські лідери ленінського типу Г. Димитров, Хо Ши Мін, М. Торез, М. Кашен, Ж. Дюкло, К. Цеткін, Е. Тельман, В. Пік, К. Готвальд, А. Запотоцький, А. Грамші, П. Тольятті, Б. Кун, В. Коларов, Й. Копленіг, У. Галлахер, Г. Полліт, О. Куусінен, Х. Діас, Д. Ібаррурі, У. Фостер, В. Кодовілья, Л. Престес, Ван Мін, С. Катаяма та інші полум'яні патріоти й інтернаціоналісти. Їх імена й звершення назавжди ввійшли до героїчного літопису світового комуністичного руху.

Коріння нового Інтернаціоналу проросли в надрах робітничого руху всіх країн. Разом з тим він створювався на ідейних і тактичних засадах більшовизму і спирався на реальну базу — Радянську Росію. Перемога Великого Жовтня і народження першої робітничо-селянської держави дали можливість створити Комінтерн у Москві, звідки було найзручніше забезпечити взаємозв'язок і взаємодопомогу пролетарських революціонерів усіх країн. Створення Комінтерну, «...справді пролетарського і комуністичного, який враховує і завоювання мирної епохи і досвід епохи революцій, що почалась»⁴², знаменувало народження сучасного комуністичного руху, який, як зазначається в новій редакції Програми КПРС, «... виступає найвпливовішою ідейною і політичною силою сучасності»⁴³.

Вплив Великого Жовтня на розвиток подій у світі, що особливо яскраво виявився одразу після здійснення соціалістичної революції, продовжується й нині. «Всесвітньо-історичний процес соціального визволення, розпочатий Великим Жовтнем»⁴⁴, набирає силу. Його шляхом

щі, РСФФР, Румунії, Туреччини, Фінляндії, Франції, Чехословаччини, Швейцарії, Швеції, США. Були присутні делегації комуністичних делегацій України, Латвії, Литви і Білорусії, Естонії, Вірменії, німців Поволжя, Туркестану, Грузії, Азербайджану.— Первий конгрес Комінтерна: Март 1919 г.—М., 1933.—С. 48—50, 161, 250, 251.

⁴⁰ В. І. Ленін и Коммунистический Интернационал.—М., 1970.—С. 140.

* К. Цеткін підкреслювала, що «йому (В. І. Леніну.—Б. З.) у першу чергу зобов'язані ми заснуванням Комінтерну» (У великій могилі.—М., 1924.—С. 36).

⁴¹ Ленін В. І. Завойоване і записане // Повне збр. творів.—Т. 37.—С. 489.

⁴² Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Там же.—С. 290.

⁴³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.).—С. 17.

⁴⁴ Там же.—С. 11.

сьогодні йдуть сотні мільйонів людей в Європі, Азії, Африці і Латинській Америці — загалом понад третина людства. Переможні соціалістичні революції, які відбулися в ряді країн, утворення і зміцнення світової системи соціалізму, що привели до докорінної зміни сил на міжнародній арені на користь народів, які борються за соціальний прогрес, демократію, національне визволення і мир, нові завоювання робітничого класу — основного революційного класу сучасної епохи — в боротьбі за визволення всіх трудящих від класового гноблення і соціального безправ'я, збереження миру, людської цивілізації і врятування природи як неодмінної умови і найпершої передумови будь-якого соціального прогресу, активний вплив на суспільно-політичний розвиток міжнародного комуністичного руху — авангарду робітничого руху, всіх сил світового революційного процесу, посилення національно-визвольного руху і виникнення молодих незалежних держав, антиімперіалістична боротьба країн і народів, які скинули колоніальне ярмо, за зміцнення своєї незалежності, за соціальний прогрес, піднесення масових демократичних та антивоєнних рухів у несоціалістичному світі — такими є звершення нашої епохи, початок якій поклала Велика Жовтнева соціалістична революція.

Б. М. Забарко

ВЛИЯНИЕ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ НА РАЗВИТИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО РАБОЧЕГО И КОММУНИСТИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Резюме

В статье раскрывается всемирно-историческое значение Великой Октябрьской социалистической революции как могучего ускорителя международного рабочего, массовых демократических и антивоенных движений, национально-освободительной борьбы в колониальных и зависимых странах, интернационального движения пролетарской солидарности, процесса формирования партий ленинского типа, возникновения современного коммунистического движения — влиятельнейшей идейной и политической силы современности.

Проти буржуазної фальсифікації історії

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

ВИКРИТТЯ СУЧАСНИХ БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ЄДНОСТІ ПОХОДЖЕННЯ, СПІЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО РОСІЙСЬКОГО І УКРАЇНСЬКОГО НАРОДІВ

XXVII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу націлив суспільствознавців на дальше посилення ідеологічної боротьби, що загострилася в умовах розв'язаної імперіалістичної «психологічної війни». Остання, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов, — як особлива форма агресії нехтує «суверенітет, історію, культуру народів»¹. У процесі викриття ідеологічних диверсій імперіалізму необхідне насамперед «уміння з чітких класових позицій

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 104.

оцінювати суспільні явища»², вести безкомпромісну боротьбу з реакційними політичними концепціями, зокрема ідеологією буржуазного націоналізму.

Ворогом інтернаціональної єдності українського та інших народів Радянського Союзу виступав і виступає український буржуазний націоналізм з притаманними йому реакційним світоглядом та експлуаторською ідеологією. Сьогодні — це націоналізм контрреволюційних уламків експлуаторських класів, розгромлених власним народом. Відсутність соціальної бази на Україні, повна ізоляція від трудящих визначають його реакційну, антинародну суть, а його ідеологічні підступи цілком зумовлені політикою імперіалістичних кіл, насамперед США та інших капіталістичних держав. Націоналізм завжди був ворогом єднання російських і українських трудящих. При цьому його «ідеологи» відверто спотворювали історичне минуле, єдність походження, взаємозв'язки російського і українського народів, «...таких близьких,— за словами В. І. Леніна,— і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»³.

Проблема єдності походження, спільності історичної долі російського і українського народів глибоко і всебічно, з марксистсько-ленінських позицій висвітлена радянською історичною наукою. У систематизованому вигляді матеріал про історичні зв'язки і дружбу братніх народів міститься в багатотомній і відомій історії Української РСР⁴, колективних праць на цю тему⁵.

Радянські історики показали справжню суть антинаукових фальсифікацій основних аспектів історичного минулого українського народу, викрили тенденційність сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної історіографії, реакційність ідейно-політичних мотивів, покладених в її основу. Головне з них — намагання протиставити український народ іншим народам Союзу РСР, передусім великому російському, заперечити закономірність історичного розвитку України в складі нашої Вітчизни. Критика тверджень буржуазно-націоналістичних авторів з вказаних проблем дана в ряді колективних праць, монографіях і брошурах радянських істориків, що вийшли останнім часом. В них, зокрема, аргументовано викриваються буржуазно-націоналістичні «теорії» походження, основних етапів історичних взаємозв'язків російського та українського народів.

Сучасні буржуазно-націоналістичні історики свідомо перекручують факти етногенезу і етнічного розвитку українського народу, його героїчне минуле, історію його культури. Керуючись націоналістичною тезою про винятковість, «відрубність», «окремішність» українського народу і його культури, висунутою ще В. Антоновичем і М. Грушевським, вони на основі різних расистських і етнопсихологічних «теорій» намагаються всіляко очорнити братній російський народ і протиставити йому український, не гребують ніякими засобами, щоб «довести», нібито ці народи за антропологічним типом, етнічним походженням, характером, історією, культурою докорінно відрізняються. Так, буржуазно-націоналістичні автори твердять про нібито «повну національну і культурну окремішність» українського народу «уже з праісторичних часів».

Слід зазначити, що націоналістичні фальсифікатори зображають український народ як організм, що існує поза часом і простором та в незмінному вигляді пройшов шлях від кам'яного віку до сучасності.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.).— К., 1986.— С. 53.

³ Ленін В. І. Україна // Повне збір. творів.— Т. 32.— С. 334.

⁴ Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн.— К., 1977—1979; Історія Української ССР: В 10-ти т.— К., 1981—1984; Історія Української РСР: Корот. нарис.— К., 1981.— 528 с.; Історія Української ССР. Крат. очерк.— К., 1982.— 543 с.

⁵ Дружба и братство русского и украинского народов: В 2-х т.— К., 1982; Исторические связи и дружба народов СССР.— К., 1983.— 390 с.

При цьому вони заперечують наявність суспільно-економічних формацій та їх визначальну роль у розвитку людського суспільства. Тому націоналістичні етнологи називають українців у всі історичні епохи «нацією».

Буржуазні автори пов'язують початок формування українського народу з трипільськими племенами, твердячи, що «для східних слов'ян, для українців (?) розвоевою етнічною базою були трипільські племена»⁶. Дальший розвиток їхньої культури вони намагаються «простежити» через культуру чорнолісько-білогрудівську, ранньої залізної доби, хліборобську так званих «скіфів-орачів» Геродота, розвинутої залізної доби аж до ранньослов'янських часів⁷.

Однак твердження про те, що трипільці (етнічна приналежність яких, їх походження та історична доля ще недостатньо з'ясовані наукою) були «розвоевою етнічною базою», «етнічним підложжям» українського народу, — антиісторичні і необгрунтовані. Таким чином робляться спроби «довести» існування вигаданої «національної окремішності» українського народу ще з часів трипільської археологічної культури.

Ці ж меті підпорядковані розумування інших авторів, які етногенез українського народу намагаються пояснити на основі так званої «субстратної теорії». Згідно з нею народ утворюється від злиття двох етнічних «верств»: панівної і «субстратної». Останній завойовницька, панівна верства нібито передає свою «вищу» культуру і мову. Ці автори твердять, що за неолітичної доби на території України «жило дві раси», причому кожна з них вела свій спосіб життя: одні були хлібороби (трипільці. — Л. М.), другі — кочовики — «індогермани». Поневоливши осілих — хліборобів, «індогермани» стали почасти пануючою верствою, в той час як хлібороби лишалися підданою або «субстратною» верствою. Від співжиття цих двох елементів почали утворюватися нова народність («українці») та її мова.

Виходячи з цієї «теорії», буржуазно-націоналістичні автори, всупереч історичним фактам, твердять, що кожний з трьох східнослов'янських народів — український, російський і білоруський — формувався окремо з етнічного субстрату того населення, що жило на сучасних територіях цих трьох «націй» принаймні від доби неоліту. Найраніше, мовляв, сформувався український народ, прапредками етнічного субстрату якого були трипільці, а його першими історичними предками — анти, з часів появи яких Київ «був постійною столицею українського народу». Дещо пізніше почав формуватися білоруський народ, етнічним субстратом якого були послов'янені західними надбалтійськими слов'янами прапредки сучасних литовців, а найпізніше — російський народ, етнічним субстратом якого стали фінські племена, «вповні, або тільки частиною послов'янщені», тому, мовляв, «найбільш чужі» українцям⁸.

На підставі подібних псевдонаукових тверджень робиться висновок, що вже в період існування Київської Русі так званий «русько-український народ» був «нацією» і «виразно протиставився» як окрема самостійна національна одиниця» сучасним росіянам і білорусам. Це — яскравий приклад тенденційних тверджень націоналістичних авторів, їх відвертої фальсифікації історії Давньої Русі, зокрема її північно-східних земель, які в XI—XII ст. висувалися на одне з чільних місць серед інших земель Русі⁹.

⁶ Цит. за: Гуслистий К. Про буржуазно-націоналістичні перекручення у дослідженнях етногенезу українського народу // Народна творчість та етнографія — 1971. — № 1. — С. 45.

⁷ Там же.

⁸ Там же. — С. 47—48; Майборода А. Н. В бесплодных поисках первобытных «праукраинцев» // Правда истории против фальсификаторов. — К., 1982. — С. 7—25.

⁹ Див.: Тихомиров М. Н. Древняя Русь. — М., 1975. — С. 11—273, 390—403; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. — М., 1964. — С. 107—178.

Радянські історики, узагальнивши велику кількість речових і писемних джерел, переконливо довели, що в генетичному плані етнічні спільності людей «являють собою динамічні системи, які історично склались. Жодний етнос не є вічним, незмінним»¹⁰. За часів неоліту, коли основою людської спільності був рід, ні про які етнічні спільності (народ, нація) не могло бути й мови. Згодом, з об'єднанням родів, утворилася племінна спільність. Дальші процеси етнічної консолідації, в результаті яких створилися народності, проходили всередині соціальних організмів. Одним з чинників, що сприяли згуртуванню племінних етнічних об'єднань у народності, було посилення міжплемінних контактів. Принципова відмінність народності від родоплемінних спільностей полягала у заміні родових зв'язків територіальними, а від нації — в тому, що територіальні зв'язки народності ще не стали загальнонаціональними.

Територіальні зв'язки між людьми були завжди зумовлені економічною необхідністю. Тому за своєю суттю це соціальні зв'язки, що розвивалися поступово, відображаючи процес зростання продуктивних сил, підвищення продуктивності праці. Отже, утворення та існування всіх етнічних спільностей людей зумовлювалися способом виробництва. Не лише для нації, а й для народності та племені характерна своєрідна спільність економічного життя¹¹.

Радянські вчені встановили, що початковим періодом утворення слов'ян була друга половина другого — початок першого тисячоліття до н. е. — рубіж бронзового і раннього залізного віку. Етногенез слов'янства проходив у басейнах Середнього Дніпра і Вісли. Проте немає жодної археологічної культури первісного часу, еволюцію якої можна було б прослідкувати безперервно в межах цієї території. Зв'язок з слов'янством можна прослідкувати, починаючи з чорноліської, а потім зарубинської, частково черняхівської культур.

Спільні риси в мові, культурі, історії, котрі об'єднують всіх слов'ян, спростовують тезу про існування у кожного з слов'янських народів якогось одного предка (субстрата), що не мав нічого спільного з іншими.

Буржуазно-націоналістична історіографія, всупереч історичним фактам, відстоює антинаукову тезу, нібито Київська Русь не була батьківщиною єдиної давньоруської народності, спільною колыскою трьох братніх народів — російського, українського та білоруського, а суто української державою. Тим самим заперечується існування давньоруської народності і мови, які започаткували російську, українську та білоруську народності і мови.

Сучасні націоналістичні автори твердять, що прабадьківщина слов'ян обмежувалася територією України, а отже, була одночасно і прабадьківщиною українців. У зв'язку з цим названі в літописах сім племен — поляни, древляни, хорвати, дуліби, сіверяни, уличі і тиверці — вважаються «українськими» племенами і протиставляються літописним дреговичам і кривичам, вятичам і радимичам, яких чомусь не відносять до слов'ян. Ці «сім українських племен» нібито утворили українську «націю», до того ж мирним шляхом, без жодного впливу інших етнічних елементів¹². Хоч наукою доведено, що ніяких «чистих» народів і рас немає, що етногенез — це складний процес асиміляції, взаємовпливів різних етнічних елементів¹³.

Отже, на думку націоналістичних авторів, IX—X ст. — «кінцева фаза» формування українського народу. Тим самим Київська Русь

¹⁰ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография.— М., 1973.— С. 31.

¹¹ Історія Української РСР: Корот. нарис.— С. 7—14; Буржуазний націоналізм — знаряддя ворогів соціального прогресу і міжнародної розрядки.— К., 1979.— С. 235—236.

¹² Chirovski N. An Introduction to Ukrainian History.— New York, 1981.— Vol. 1.— P. 11.

¹³ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография.— С. 28—31.

визнається державою виключно української «нації», яка підкорила ряд племен і народностей. «Українське походження імперії безсумнівне...», — безпідставно зазначає один з сучасних буржуазних істориків. Інші народності Київської Русі були, мовляв, колоніальними і напівколоніальними данниками київського двору¹⁴.

Буржуазно-націоналістичні автори, заперечуючи соціально-класові фактори утворення Давньоруської держави, пов'язують її розвиток з розвитком європейських торгових шляхів, скочуються на давно спростовані наукою норманістські позиції. Так, націоналістичні історики твердять, що Київська Русь нібито з'явилася з різномовної і різноетнічної громади. Правлячий клас цієї громади становили іноземці — руси — колишні «кочовики моря і рік», які вирішили під впливом і за зразком Візантії створити свій варіант імперії з центром у Києві. Писемність, мову і релігію варяги, що утвердилися в Києві, перейняли у Болгарського царства, пристосувавши їх до місцевих умов¹⁵.

Нарешті, буржуазно-націоналістичні фальсифікатори намагаються довести «благотворність» зовнішніх (іраноеллінських та, особливо, західноєвропейських) впливів на Давню Русь. Це робиться з метою показати, що українці, мовляв, «переважають» у культурному відношенні інших східних слов'ян.

Радянські історики вважають, що початковий період формування давньоруської народності відноситься до VI—IX ст., коли інтенсивно відбувалося відособлення східних слов'ян (предків російського, українського і білоруського народів) від слов'ян західних і південних. Протягом вказаного періоду завершився розклад первіснообщинного ладу у східних слов'ян, на зміну патріархальній общині прийшла територіальна, виникали міста, товарний обмін. Зростала приватна власність племінної верхівки, поглиблювалася майнова нерівність, що сприяло утворенню класів і виникненню феодальних відносин.

Окремі племінні союзи, а також населення різних земель східних слов'ян у VI—IX ст. поступово зливалися в давньоруську народність. Так утворювалася історична спільність людей, зв'язаних між собою відносною єдністю території, мови, культури, господарства. В IX—XI ст. ця народність уже існувала¹⁶.

Формування давньоруської народності супроводжувалося складанням єдиного державного об'єднання з центром у Києві, що завершилося у IX ст. Наступні часи його існування (X—XII ст.) були новим етапом у розвитку давньоруської народності, коли завершилося об'єднання всіх східнослов'янських земель навколо основного ядра Давньої Русі.

Однією з основних ознак давньоруської народності була мова. У VII—IX ст. племінні мови східних слов'ян поступово зливалися, утворюючи мову давньоруської народності, про наявність якої свідчать писемні пам'ятки X—XI ст. У процесі розселення слов'ян по Східній Європі в мові східних слов'ян з'являлося багато особливостей, не характерних для південно- і західнослов'янських мов. Уже в IX ст., незважаючи на наявність територіальних діалектних особливостей, населення Давньої Русі користувалося спільною — давньоруською — мовою.

Мовну єдність східних слов'ян у IX—XII ст. доповнювала єдність політичного, державного життя. Утворення Давньоруської держави

¹⁴ Шігровські Н. *Op. cit.*— P. 12.

¹⁵ Хмель І. С., Майборода А. Н. Несостоятельность современных буржуазных и буржуазно-националистических фальсификаций истории Киевской Руси // Правда истории против фальсификаторов.— С. 37; Pritsak O. "The Origin of Rus".— Cambridge, 1981.— Vol. 1.— 927 p.

¹⁶ Черепнин Л. В. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. // Вопросы формирования русской народности и нации: Сб. статей.— М.; Л., 1958.— С. 24; Мавродин В. В. Происхождение русского народа.— Л., 1978.— 184 с.

сприяло розвитку єдиної культури і релігії, появі понять етнічної спільності. Все це супроводжувалося зростанням господарських зв'язків, освоєнням нових територій.

Для давньоруської народності IX—XII ст. притаманна спільність території, названої в літописах Руською землею. Тоді, незважаючи на панування натурального господарства, розвивалися елементи економічної спільності — зростав обмін між містом і селом на базі відокремлення ремесла від сільського господарства, встановлювалися торговельні зв'язки між землями, набирала сили зовнішня торгівля. Звичайно, усталеної економічної спільності ще не було, тому неправомірно називати (як роблять націоналістичні історики) давньоруську народність нацією.

Крім відносної єдності господарства, давньоруській народності була притаманна й певна спільність матеріальної й духовної культури, яка знаходила вияв у побуті, народних традиціях, архітектурі, мистецтві, усній народній творчості. Давньоруська народність існувала тривалий час і була стійкою в етнічному і культурному відношеннях¹⁷. Отже, Київська держава IX—XII ст. була населена давньоруською народністю, на етнічній основі якої під впливом поглиблення процесів феодалізації утворилися згодом російська, українська і білоруська народності.

Єдиний етнічний предок, спорідненість мови і культури, спільна боротьба проти іноземних загарбників і соціального пригноблення, дедалі зростаючі історичні зв'язки об'єднували три братні народи в процесі їх утворення і дальшого розвитку. Ось чому зберігають і нині своє значення висновки академіка Б. Д. Грекова: «Історія Київської держави — це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великої Росії. Це історія держави, яка дала можливість дозріти і вирости і Україні, і Білорусії, і Великої Росії. В цьому положенні весь величезний зміст даного періоду в житті нашої країни»¹⁸.

Сучасні буржуазно-націоналістичні автори «поглиблюють» тезу М. Грушевського про існування вже в Давній Русі національного антагонізму між російським і українським народами¹⁹. Повторюючи твердження М. Грушевського, націоналістичні історики намагаються всіляко протиставити історію південно-західних і північно-східних земель Русі. Фальсифікуючи факти, вони твердять, нібито сутичка володимиро-суздальського князя Андрія з київським князем Мстиславом у середині XII ст. була проявом суперечностей між українським і російським народами. Насправді, це була феодальна війна між князями однієї давньоруської народності. «Приблизно від половини XII ст., — писав один з націоналістичних авторів, — ростово-суздальські князі повели свою політику, спрямовану на те наперед, щоб оволодіти Києвом, а опісля, щоб знищити його як свого конкурента... В боротьбі за Київ найбільше причинилися до його знищення та захитання суздальські князі від 2-ї половини 12 ст., ці попередники і предки московських князів...»²⁰. Тенденційний підтекст цих тверджень зводиться до проповіді взаємовідчуження і прямої ворожнечі між братніми народами, коріння якої нібито сягають вглиб віків.

Ідею відчуженості, «відрубності» історичного розвитку українського народу буржуазно-націоналістичні історики намагаються перенести і на наступні століття аж до середини XVII ст., коли відбулося возз'єднання України з Росією. Так, в одному з «українознавчих» досліджень Гарвардського університету зазначається, що після роздроблення

¹⁷ Котляр М. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікації. — К., 1974. — С. 31—38.

¹⁸ Греков Б. Д. Київська Русь. — К., 1951. — С. 11.

¹⁹ Рибчин І. Динаміка українського козацтва. — Мюнхен, 1970. — С. 44—45.

²⁰ Ісаїв П. Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи. — Рим, 1975. — С. 102—103.

Київської Русі «протягом майже чотирьох століть дві Русі йшли власними шляхами, не зацікавлені одна в одній. Вони не зустрічались між собою аж до 1654 року»²¹. Буржуазні автори твердять, що географічні й історичні умови формування російського і українського народів визначили надалі цілком відмінні шляхи їх історичного розвитку²². А тим часом багато історичних документів і фактів свідчать про тісні зв'язки України з Росією в XIV—XVII ст. У них знаходили вияв надії українського народу на визволення від чужоземного ярма. Спільність корінних інтересів російського і українського народів закономірно диктувала як життєву потребу розширення і зміцнення їх взаємозв'язків у різних галузях — політичній, економічній та культурній.

Розглагольствуючи про корінну відмінність історії України і Росії у XIV—XVI ст., сучасні буржуазні історики виходять з «європоцентричних» і «європейських» позицій. На їх думку, історія Росії на відміну від історії України не належить до європейської історії. Особливо применшуються животворні культурні контакти українського і російського народів, гіперболізуються взаємозв'язки першого із західноєвропейською культурою. Буржуазні історіографи ігнорують класову суть зв'язків у галузі культури і однозначно оцінюють все, що проникало протягом минулих століть на Україну із Заходу (як прогресивні, так і реакційні впливи). Навіть насадження католицизму і уніатства вони трактують як ознаку «європеїзації» України²³.

Дійсно наукову інтерпретацію історії двох народів у XIV—XVII ст. дали радянські вчені. Феодална роздробленість, тяжкий гніт Золотої Орди призвели до порушення етнічного розвитку давньоруської народності. Знемагаючи під ярмом, Русь не могла відбити натиск польсько-литовських феодалів, внаслідок чого її західні і південно-західні землі в XIV—XV ст. захопили Польща і Литва. Але її відірвані на сильницьким шляхом частини давньоруської народності не загинули, не піддалися асиміляції. У процесі дальшого соціально-економічного й етнічного розвитку вони стали консолідуватися в нові народності. Стосовно до історичних умов, що змінилися, з єдиного кореня пішли нові паростки. Так у XIV—XVI ст. утворилися три братні народності: російська, українська та білоруська. Ідея возз'єднання міцно корінилася в їх свідомості. І в нових умовах вони пам'ятали про свою кровну спорідненість. «Незважаючи на найтяжчі випробування, які випали на їх долю, росіяни, українці і білоруси свято зберегли і пронесли через віки велику свідомість єдності свого походження, близькості мови, культури, дорогоцінне почуття спільності і нерозривності історичної долі, невикорінену надію на возз'єднання в єдиній державі»²⁴.

Особливо тенденційно розглядають буржуазно-націоналістичні історики визвольну боротьбу українського народу та возз'єднання України з Росією. Фальсифікатори замовчують різні форми і прояви політичних, економічних і культурних зв'язків між двома народами у той період, твердять, що спілкування «між Москвою і Україною у XVII ст. було спілкуванням двох народів, зовсім чужих мовою і духом»²⁵. Як відомо, особливого значення тоді набули масові втечі і переселення селян і козаків з України в межі Російської держави. Однак націоналістичні автори пишуть, що на українських переселенців росіяни дивилися як на «черкас-іноземців».

²¹ Цит. за: Варварцев М. М. Геополітичні схеми в буржуазних фальсифікаціях історії України // Укр. іст. журн.— 1980.— № 2.— С. 86—87.

²² Chirovski N. Op. cit.— P. 14—15.

²³ Варварцев М. М. Назв. праця.— С. 87—88; Magocsi P. Ukrainian heritage notes.— Cambridge, 1977.— P. 1—3.

²⁴ Навіки разом: Матеріали і документи про святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією.— К., 1979.— С. 32—33.

²⁵ Цит. за: Хмель І. С., Смолий В. А. Борьба украинского народа за воссоединение в тенденциозном освещении западных «украиноведов» // Правда истории против фальсификаторов.— С. 60.

Наприкінці XV ст. на Україні з'явилося козацтво, яке відіграло важливу роль у боротьбі народних мас за визволення від гніту польської шляхти і возз'єднання з російським народом. Українські буржуазні націоналісти намагаються протиставити козацтво, яке вони оголошили основною силою в історії України, селянству²⁶. Насправді ж основним класом феодального суспільства і вирішальною силою у визвольній боротьбі було селянство. До того ж саме козацтво було неоднорідним — заможні козаки («дуки»), експлуатуючи «сірому», проводили угодовську політику щодо польської шляхти. Тому лише козацькі низи виступали послідовними і непримиренними ворогами польських і українських панів.

Наприкінці XVI — протягом першої половини XVII ст. на Україні відбувся ряд селянсько-козацьких повстань під проводом Косинського, Наливайка, Жмайла, Федоровича (Трясила), Павлюка (Бута), Острянина. Гуні. Їх підтримали народні маси Росії, які подавали матеріальну допомогу, притулок повсталим, що зазнавали переслідувань за участь у збройній боротьбі проти гнобителів. У народно-визвольних повстаннях тих років знайшло вияв неухильне прагнення українського народу до возз'єднання з братнім російським народом. Ще у 1596 р. в Переяславі рада українських повстанців висловилася за возз'єднання України з Росією.

Керівники повсталих К. Косинський, Тарас Федорович та інші неодноразово зверталися до російського уряду з проханням надати їм можливість оселитися в Росії, а Я. Острянин і Д. Гуня в 1638 р. з тисячами українських сімей перейшли на територію Росії, поклавши початок заселенню Слобідської України.

Незважаючи на виняткову мужність селянсько-козацьких мас, польсько-шляхетський уряд, використовуючи стихійність, неорганізованість повстанців, суперечності між реєстровими (тими, що перебували на службі уряду Речі Посполитої) і нереєстровими козаками, розгромив ці народні виступи. В ході придушення повстань 1637—1638 рр. реєстрові козаки були повністю підпорядковані польсько-шляхетському уряду. Однак селянські і козацькі маси, не бажаючи миритися з відновленням шляхетського гніту і сваволею урядовців, втікали на Запоріжжя, Слобідську Україну, на Дон. Російський уряд підтримував переселенців матеріально, виділяв їм землі²⁷.

Разом із зростанням економічних і політичних контактів між Україною і Росією зміцнювалися й культурні зв'язки між ними. Вони мали величезне значення для розвитку обох культур і сприяли дальшому зближенню двох братніх народів. На Україні і в Білорусії, починаючи з другої половини XVI ст., поширювалися суспільно-політичні ідеї, що зародилися в Росії, зокрема реформаційно-раціоналістичні. Ці погляди відображали протест селянства і міської бідноти проти феодалізму і феодальної церковної організації. Яскравим проявом культурної спільності був той факт, що основоположником книгодрукування на Україні виступив російський «первопечатник» Іван Федоров. Його діяльність на Україні відіграла важливу роль у боротьбі народних мас проти національного і релігійного гніту, за зміцнення культурних зв'язків українського і російського народів.

Водночас чимало діячів української культури працювали в Москві. Так, на початку XVII ст. керував роботою друкарні «в царском дому» О. Радашевський — виходець з Волині. В 20-х роках XVII ст. тут працював український художник К. Хмелевський. У Москву запрошувалися вчені-монахи (П. Беринда, Л. Зазаній) для виправлення церковних книг, українські співаки та музиканти.

²⁶ Gordon L. Cossack rebellions: social turmoil in the Sixteenth Century Ukraine.— Albany, 1982.

²⁷ Дружба и братство русского и украинского народов.— Т. 1.— С. 82—104.

Усі ці факти спростовують злісні домисли буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів про те, що возз'єднання України з Росією не мало глибоких історичних коренів. Адже протягом багатьох віків зміцнювалися економічні, політичні й культурні зв'язки між Україною і Росією, наростало прагнення українських народних мас до об'єднання з братнім російським народом²⁸.

Націоналістичні автори фальсифікують передумови визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., твердячи, що Україна напередодні війни нібито переживала «золотий вік», повнилась «золотом багатства» і «золотом думки». Все це підпорядковане обгрунтуванню тези про якусь «соціальну єдність» українського народу, про формування в першій половині XVII ст. «єдиної» національної самосвідомості українців, яка нібито докорінно відрізнялася від інтересів сусідніх народів. Цим самим робиться спроба очорнити сподівання українського народу на допомогу від братнього російського народу і всіляко применшити його підтримку визвольної війни.

Сучасні буржуазні історики твердять, що визвольна війна була зумовлена не колонізаторською політикою польсько-шляхетської держави, не посиленням феодално-кріпосницької експлуатації і національно-релігійного гніту. Нині вони «обгрутовують» іншу, більш важливу, на їх погляд, причину визвольної війни — «формовану національну свідомість». Отже, якщо визвольна війна не є результатом протесту народних мас, уярмленого українського селянства і козацької сіроми, то не вони були її справжньою рушійною силою та не визначали її характер. Фальсифікуючи соціальний характер подій 1648—1654 рр., буржуазно-націоналістичні автори їх керівною силою оголошують козацьку верхівку і українську шляхту, яка, мовляв, «була мозком повстання»²⁹.

Виступи народних мас проти магнатів і шляхти пояснюються «непримиреною національною ворожнечею» між українцями та поляками. Але ж, до речі, у полках Б. Хмельницького воювали поляки. Польські селяни, цілком природно, вважали українське селянство своїм союзником у боротьбі проти сваволі польських («своїх») панів. Керівник повстанців у Підгаллі Костка-Наперський встановив зв'язки з Б. Хмельницьким і розповсюджував його універсали до польських селян³⁰.

Заперечуючи вирішальну роль селянсько-козацьких мас у визвольній війні 1648—1654 рр., націоналістичні автори намагаються перевернути її справжню мету. Визрілу в ході тривалих народних рухів, спрямованих проти польсько-шляхетського панування, ідею возз'єднання з братнім російським народом вони підмінюють твердженнями про становлення «національної свідомості» верхів козацтва і православної шляхти. Орієнтація цих верств на зовнішні сили (Туреччину, Швецію) зображається ними як «самостійницька програма» тощо.

Безпідставно стверджується, що головною метою повстання 1648—1654 рр. було «відродження української держави», оскільки серед верхівки українського суспільства поширювалась «ідея відродження української державності».

Усі ці твердження безпідставні і не відповідають історичній дійсності. Війна українського народу 1648—1654 рр. посідає особливе місце в історії класової та визвольної боротьби народних мас. У сукупності гасел і вимог селянсько-козацьких мас — рушійних сил визвольної війни — визначальними були дві основні ідеї — ліквідація польсько-шляхетського панування і возз'єднання України з Росією та знищення всіх форм кріпосницької залежності і перехід в козацький стан. У тій чи іншій формі обидві ідеї звучать основним лейтмотивом усіх без

²⁸ Там же.— С. 104—116.

²⁹ Рнбчнн І. Назв. праця.— С. 15.

³⁰ Історія Української РСР: Корот. нарис.— С. 86—96.

винятку документів ідейної творчості народу — листів-відозв, універсалів, письмових зізнань та «распросных речей» учасників визвольної війни³¹.

Оскільки Б. Хмельницький послідовно проводив курс на співробітництво з Росією, на возз'єднання з російським народом, робляться спроби всіляко спалювати його діяльність у цьому напрямі. З цією метою націоналістичні писаки силкуються показати його прибічником Туреччини, незважаючи на те, що сам Б. Хмельницький, за його власними словами, після Цецорської битви в турецькому полоні «лютої неволі два роки зазнав». Угоди, укладені Б. Хмельницьким з польським королем для досягнення певних тактичних цілей, видаються за прагнення досягти «порозуміння» з польськими магнатами й шляхтою.

Отже, робляться спроби применшити роль Б. Хмельницького як полководця, державного діяча і дипломата, а головне — засуджується його поведінка на Переяславській раді.

Великою заслугою Б. Хмельницького було те, що, добившись перших успіхів у боротьбі з шляхетською Річчю Посполитою, він став добиватися возз'єднання України з Росією. «Історичною заслугою Богдана Хмельницького є те, що він, виражаючи споконвічні сподівання і прагнення українського народу до тісного союзу з російським народом і очолюючи процес складання української державності, правильно розумів її завдання і перспективи, бачив неможливість врятування українського народу без його об'єднання з великим російським народом, наполегливо добивався возз'єднання України з Росією»³².

Замовчуючи історичні зв'язки України з Росією, що передували возз'єднанню, націоналістичні фальсифікатори намагаються разом з тим заперечувати, що в самому акті возз'єднання, проголошеному Переяславською радою 8 січня 1654 р., знайшли відображення прагнення і воля двох братніх народів, що цей акт мав загальнонародний характер. Щоб спотворити справжню суть Переяславської угоди, націоналістичні історики називають її тимчасовим «мілітарним» союзом, спрямованим проти Польщі і татар.

Отже, націоналісти намагаються звести історичний акт возз'єднання України з Росією, який визначив увесь дальший шлях українського народу, був поворотним пунктом в його історії, до рівня тимчасових угод з його поневолювачами. Тим самим виправдовуються наступні угоди і змови представників панівних верств України (І. Виговського, П. Тетері, І. Мазепи) з іноземними агресорами. Все це має на меті фальсифікувати боротьбу народних мас України, виправдати зрадницькі дії представників старшини, які мали антиросійську спрямованість і антинаціональний характер.

Переяславська рада, в якій взяли участь генеральна старшина, полковники, представники всіх козацьких полків та «множество всяких чинов людей» — дрібна шляхта, міщани, селяни — була справді всенародним представництвом, яке мало право говорити від імені населення всієї України. Після Переяславської ради присягу вірності Російській державі прийняв увесь народ України. За свідченням літопису Г. Грабянки, «во всей Украинне всякая душа з охотою учинила (присягу.— Л. М.), и бысть радость великая во всем народе»³³.

Особливого значення набувають ці свідчення, якщо врахувати, що в той час почуття вірності Росії виражав народ, який здобув блискучі перемоги в ході тривалої, кровопролитної визвольної війни. Це красномовне підтвердження того, що возз'єднання України з Росією було не

³¹ Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби.— К., 1985.— С. 44.

³² Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954): Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1954.— С. 8.

³³ Летопись Григория Грабянки.— К., 1854.— С. 123.

тактичним маневром, а життєвою необхідністю для українського народу, стратегічною метою політики Б. Хмельницького³⁴.

Націоналістичні автори облудно твердять, нібито возз'єднання з Росією означало для України «позбавлення свободи і поступу», призвело до перетворення її на «колонію», що зрештою для неї краще було залишатися у складі Речі Посполитої і т. д.

Насправді возз'єднання України з Росією, яке стало торжеством об'єднавчих тенденцій, що визрівали протягом кількох століть історичного розвитку двох братніх народів, відповідало їх інтересам. «Возз'єднання України з Росією,— вказував член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький,— мало найважливіше історичне значення для майбутнього всієї нашої Вітчизни. Воно зміцнило могутність і міжнародний авторитет централизованної Російської держави, посилило її зовнішньополітичні позиції. Народ України був визволений від національного і релігійного гніту з боку панської Польщі, від загрози поглинання Туреччиною. Створилися сприятливі умови для економічного і культурного розвитку українського народу. Економічні зв'язки з Росією, втягнення українських земель в орбіту всеросійського ринку сприяли розвитку продуктивних сил України... Возз'єднання з Росією відкрило українському народу шлях до справжнього відродження, сприяло його прилученню до висот російської культури і суспільної думки. В єднанні з російським народом, іншими народами нашої країни, у спільних виступах проти соціального гніту український народ пройшов велику школу боротьби, школу дружби і братерства»³⁵.

Після возз'єднання посилилася спільна боротьба обох народів проти соціального гноблення та іноземної агресії. Ідеї дружби і братерства народів яскравим світлом осявали всі етапи визвольного руху в Росії, надавали йому особливої сили, глибини і розмаху. До єднання і дружби народів закликали російські й українські революційні демократи О. І. Герцен, В. Г. Белінський, Т. Г. Шевченко, М. Г. Чернишевський, І. Я. Франко, Леся Українка. Кращі сини українського народу вважали участь у загальноросійському революційному русі необхідною умовою успішної боротьби за краще майбутнє.

Принципово новим змістом наповнилися російсько-українські зв'язки з виходом на історичну арену російського робітничого класу, який високо підняв прапор пролетарського інтернаціоналізму. Багатонаціональний склад його сприяв згуртуванню російських і українських робітників у боротьбі проти соціального і національного гніту. Більшовицька партія озброїла пролетаріат програмою боротьби проти царизму і буржуазії. Її політика цілком відповідала корінним інтересам усіх народів Росії і була рішуче ними підтримана.

У ході підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції лєнінська партія виступала за злиття національно-визвольного руху з боротьбою робітничого класу за перемогу нового ладу. У зв'язку з цим зазнали краху намагання буржуазії національних окраїн Росії повести за собою народні маси під гаслом відстоювання «національних інтересів» і спроби українських буржуазних націоналістів (В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Донцова) заперечити всесвітньо-історичне значення соціалістичної революції, обмежити її «російськими рамками», ізолювати український народ від братнього російського народу.

Великий Жовтень став вирішальним етапом в історії народів Росії, у тому числі російського й українського, назавжди покінчив з національним гнобленням, відкрив шлях соціалістичного творення.

³⁴ Хмель Н. С., Смолій В. А. Указ. соч.— С. 63; Дружба и братство русского и украинского народов.— Т. 1.— С. 135—145.

³⁵ Щербицкий В. В. Великая сила братского единения // Коммунист.— 1979.— № 1.— С. 27.

Л. Г. Мельник

РАЗОБЛАЧЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ БУРЖУАЗНО-НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИХ
ФАЛЬСИФИКАЦИЙ ЕДИНСТВА ПРОИСХОЖДЕНИЯ, ОБЩЕГО ИСТОРИЧЕСКОГО
ПРОШЛОГО РУССКОГО И УКРАИНСКОГО НАРОДОВ

Резюме

В статье показана методологическая несостоятельность и фактографическая тенденциозность концепций современной буржуазной и буржуазно-националистической историографии Украины по вопросам этногенеза украинского народа, попыток фальсификаторов отрицать единство происхождения, общность исторического прошлого русского, украинского и белорусского народов, различные формы экономических, политических и культурных связей между ними в эпоху феодализма и в конечном итоге — историческую обусловленность и прогрессивность воссоединения двух братских народов — русского и украинского — в едином Российском государстве.

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО НАУКОВО-ТЕХНІЧНИМ ПРОГРЕСОМ У ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР В 1971—1980 рр.

Аналізуючи закономірності економічного розвитку суспільного виробництва, К. Маркс висловив думку про те, що в майбутньому повинно відбутися «...перетворення процесу виробництва з простого процесу праці в науковий процес, який ставить собі на службу сили природи і примушує їх діяти на службі у людських потреб...»¹. Розвиваючи положення основоположників наукового комунізму, В. І. Ленін вважав необхідним, «щоб наука у нас не залишалася мертвою буквою, або модною фразою..., щоб наука справді входила в плоть і кров, перетворювалася у складовий елемент побуту цілком і по-справжньому»². На сучасному етапі XXVII з'їзд КПРС, керуючись ленінським вченням, поставив завдання рішучого повороту науки до потреб виробництва, а виробництва — до науки³. Це є однією з основних ланок у прискоренні науково-технічного прогресу. «З цих позицій,— відзначав М. С. Горбачов,— мають бути проаналізовані і зміцнені всі ланки, що з'єднують науку, техніку і виробництво»⁴.

Питання, зв'язані з інтенсифікацією виробництва, прискоренням науково-технічного прогресу, впровадженням його досягнень у практику, перебувають у центрі уваги партійних органів Української РСР. Радянська Україна — одна з високорозвинутих союзних республік. Її економіка в народно-господарському комплексі країни представлена потужною металургією і гірничодобувною промисловістю, багатогалузевим машинобудуванням і хімією. Високого рівня досягла наука і культура. Наукові працівники республіки становлять 14% від загальної їх кількості в країні. Лише в 1976—1980 рр. вчені Академії наук УРСР на основі фундаментальних досліджень створили понад 300 нових технологій, які знайшли застосування на багатьох підприємствах і об'єднаннях різних галузей промисловості. За новими технологіями продано понад 40 ліцензій у промислово розвинуті країни⁵. Українська партійна організація нагромадила великий досвід у вирішенні найважливіших науково-технічних проблем, що є результатом тісного зв'язку науки з життям.

Досвіду роботи партійних організацій України з досліджуваного питання присвячена значна література, що вийшла в 70—80-і роки. В ній висвітлено питання партійного керівництва науково-технічним прогресом у промисловості. У історіографічних публікаціях дано оцінку праць про участь робітничого класу в технічній творчості, його роль у розгортанні науково-технічної революції, сказано про проблеми створення матеріально-технічної бази комунізму. Автори цих досліджень насамперед приділили увагу висвітленню теоретичних і методологічних

¹ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1858 років.— Ч. 2.— Критика політичної економії (чорновий начерк 1857—1858 років) // Маркс К., Енгельс Ф.— Т. 46.— Ч. 2.— С. 189.

² Ленін В. І. Краше менше, та краше // Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 370.

³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 33—34.

⁴ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії.— К., 1985.— С. 19.

⁵ Чумаченко А. Актуальные проблемы ускорения научно-технического прогресса // Под знаменем ленинизма.— 1981.— № 11.— С. 21—22; Народное хозяйство СССР в 1984 году.— М., 1985.— С. 130; Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году.— Киев, 1985.— С. 54. (Підрахунки автора).

питань НТР та науково-технічного прогресу (суть і особливості НТР, її соціально-економічні наслідки, питання планування й стимулювання НТП, поєднання досягнень НТР з перевагами соціалізму та ін.), а також вплив НТР на структуру і конкретну діяльність робітничого класу⁶. Водночас слід відзначити недостатнє виділення в цій літературі історико-партійного аспекту. Автори не висвітлили механізму роботи партійних організацій по прискоренню НТП у промисловості, не зуміли показати багатоманітності його форм і методів, труднощів, що з'явилися в ході втілення в життя намічених планів.

Першу спробу історіографічного аналізу та узагальнення цього питання зробив Я. С. Калакура. У його працях розглянуто основні напрями досліджень діяльності партійних організацій України, показано, якою мірою висвітлено роботу партії по впровадженню досягнень науки і техніки у виробництво, розширення руху винахідників і раціоналізаторів, удосконалення виробничо-технічної пропаганди і поширення передового досвіду, ряд теоретичних питань⁷. На основі аналізу особливостей дев'ятої п'ятирічки в них відзначені маловивчені або взагалі недосліджені питання (партійне керівництво об'єднаннями, науковими центрами, діяльність парторганізацій по підвищенню ефективності роботи науково-дослідних установ та ін.). Разом з тим у розглянутих працях не виділено літератури, в якій висвітлено цінний досвід партійних організацій України, що має загальнопартійне значення. А увага до такого досвіду сприяла б його поширенню і використанню.

У історіографічних дослідженнях з даної проблеми, що вийшли в останні роки, не було дано аналітичного огляду літератури 70—80-х років, залишився поза увагою такий її недолік, як часткове висвітлення труднощів, невирішених проблем, помилок у діяльності парторганізацій у роки дев'ятої і десятої п'ятирічок⁸. Тому необхідно, чітко виділивши 70-і роки, проаналізувати історико-партійні публікації з точки зору сучасної оцінки стану НТП в промисловості в той період, показати, якою мірою вивчена проблема здійснення науково-технічної політики партії у 1971—1980 рр. у промисловості України, конкретизувати шляхи дальших досліджень, показати значення досвіду Компартії республіки для того, щоб привернути увагу істориків до даного регіону.

У статті ставиться завдання розглянути історико-партійну літературу в таких напрямках, як діяльність партії по розвитку наукових досліджень і впровадженню їх результатів у промислове виробництво, а також по розширенню технічної творчості трудящих у 70-і роки.

У прискоренні науково-технічного прогресу провідна роль належить фундаментальним і прикладним дослідженням академічних і галузевих інститутів, проектно-конструкторських установ, вузів і реалізації їх розробок. Партійні організації України при цьому концентрували увагу насамперед на вдосконаленні управління наукою, на спеціалізації і кооперуванні науково-дослідних праць, підготовці і підвищенні квалі-

⁶ Касьяненко В. И. Проблемы создания материально-технической базы коммунизма: Исторический очерк.— М., 1973.— С. 122—166, 175—177; Касьяненко В. И. Развитие социализма: Историография и методология проблемы.— М., 1976.— С. 77—83; Ваксер А. З. Некоторые вопросы историографии индустриального развития СССР в послевоенный период // Рабочий класс СССР на современном этапе.— Л., 1976.— Вып. 4.— С. 92—102; Ворожейкин И. Е., Сенявский С. Л. Рабочий класс — ведущая сила советского общества: Вопросы методологии и историографии.— М., 1977.— С. 206—225 та ін.

⁷ Калакура Я. С. Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань будівництва комунізму: Історіографічний нарис.— К., 1976.— С. 137—142; Калакура Я. С. Борьба партии за ускорение научно-технического прогресса в промышленности в условиях развитого социализма: Обзор литературы, вышедшей на Украине в 1959—1975 гг. // Вопр. истории КПСС.— 1976.— № 4.— С. 123—130.

⁸ Остапенко И. М. Деятельность Коммунистической партии Украины по дальнейшему развитию промышленности республики (1945—1978 гг.): Историографический очерк.— Х., 1979.— С. 62—77; Добродумов П. О., Клапчук С. М. Діяльність КПРС по здійсненню науково-технічної політики в умовах розвинутого соціалізму: Історіографія проблеми // Укр. іст. журн.— 1979.— № 4.— С. 104—110.

фікації наукових і науково-педагогічних кадрів, зміцненні матеріальної бази науки.

У перших нечисленних публікаціях з досліджуваного питання проаналізовано основні напрями наукових досліджень у різних галузях народного господарства УРСР у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і накреслено шляхи вивчення діяльності партії по розвитку науки: зростання дослідницької і виробничої бази НДІ, вузів, проектно-конструкторських установ, наближення науково-дослідних установ до нових промислових районів і збільшення їх кількості, підготовка і виховання наукових кадрів, створення умов для їх роботи, планування, фінансування та удосконалення тематики наукових досліджень, моральне і матеріальне стимулювання праці вчених, контроль за виконанням дослідницької роботи та ін.⁹

У цих працях зроблено лише перші кроки у вивченні нагромадженого досвіду парторганізаціями республіки, дано загальну характеристику досягнень УРСР у галузі наукових досліджень. Для них характерна також вузькість джерельної бази (переважання періодичної преси).

Комплексно підійшов до висвітлення діяльності партійних організацій України по розвитку науки А. Г. Слюсаренко¹⁰. І хоч його праця базується на матеріалах 1959—1971 рр., вона дає можливість наступним дослідникам цієї теми спиратися на вже вироблену структуру дослідження, простежити дальший розвиток деяких із форм діяльності парторганізацій по активізації фундаментальних і прикладних наукових досліджень у республіці. Крім того, автор висвітлив ряд проблем, поставлених попередніми дослідниками або вивчених недостатньо: поліпшення організаційно-партійної та ідейно-виховної роботи в науково-дослідних інститутах і вузах, партійне керівництво зміцненням і дальшим розвитком науково-технічного потенціалу республіки та ін. Проте його праця не позбавлена упущень, оскільки в ній розглядаються лише парторганізації академічних інститутів і вузів найбільших промислових районів республіки, тоді як значний науковий потенціал мають і галузеві науково-дослідні та проектно-конструкторські установи.

У праці Є. О. Беляєва¹¹ присвячено спеціальний розділ «КПРС і проблеми організації науки в умовах розвинутого соціалістичного суспільства». Через те її цінність полягає не тільки в розробці ряду методологічних питань і узагальненні досвіду КПРС по організації науки, її плануванню і управлінню на різних етапах розвинутого радянського суспільства, а й у тому, що на загальносоюзному матеріалі показано форми й методи роботи партійних організацій, характерні для періоду дев'ятої і десятої п'ятирічок. Деякі з цих форм застосовувалися партійними організаціями України. При узагальненні позитивного досвіду парторганізацій країни автор врахував досвід Української партійної організації у вирішенні науково-технічних проблем (створення науково-технічних рад, використання права контролю за діяльністю адміністрації, створення НДІ при вузах, учбово-науково-виробничих об'єднань, науково-технічних комплексів АН УРСР). Ці праці послужили базою для початку вивчення окремих аспектів діяльності Компартії України по розвитку науки в 70-і роки.

У колективній монографії «КПРС і творча активність мас» та у праці В. Ф. Остафійчука значну увагу приділено висвітленню питання

⁹ Полурез В. И. Деятельность КПСС по повышению эффективности промышленного производства в условиях развитого социализма.— Киев, 1974.— С. 120—137; Франко Г. П. З досвіду роботи Київської партійної організації за зміцнення зв'язків науки з виробництвом після XXIV з'їзду КПРС // Наук. праці з іст. КПРС.— 1974.— Вип. 68.— С. 55; Партійне керівництво розвитком промисловості України (1917—1975 рр.).— К., 1976.— С. 287—310.

¹⁰ Слюсаренко А. И. КПСС и прогресс науки в развитом социалистическом обществе.— Киев, 1978.— 199 с.

¹¹ Беляєв Е. А. КПСС и организация науки в СССР.— М., 1982.— 143 с.

кадрів у наукових установах, при цьому показано турботу парторганізації про збільшення кількості комуністів серед наукових працівників, їх марксистсько-ленінське виховання. Слід відзначити, що В. Ф. Остафійчук відзначив важливість участі парторганізації в управлінні наукою для вироблення правильних пропорцій між фундаментальними, прикладними і дослідно-конструкторськими розробками¹². Діяльність парторганізації вузів по керівництву науково-дослідною роботою вперше була розглянута в спеціальній статті М. Г. Окладної, в ній підкреслювалося значення створення комісій для контролю за діяльністю адміністрації з метою підвищення ефективності наукових досліджень¹³.

Найбільш повно висвітлив питання наукового потенціалу республіки І. І. Ніколаєнко. У його монографії знайшли висвітлення деякі з форм і методів роботи парторганізації по підвищенню ефективності наукових досліджень: проведення партійних зборів для вироблення заходів по підвищенню відповідальності партійних організацій за стан наукових досліджень, зростання ефективності розроблюваної тематики, поліпшення планування; створення при райкомах партії позаштатних відділів науки, участь у проведенні атестації наукових працівників, шефство молодой наукової та інженерно-технічної інтелігенції над розробкою і впровадженням найважливіших наукових і технічних вирішень; організація громадських оглядів ефективності наукових праць; створення комісій по контролю і вивченню діяльності науково-дослідних установ і вузів та ін.¹⁴

У працях 80-х років вказано на позитивне значення створення наукових центрів АН УРСР, формування системи яких було завершено в роки одинадцятої п'ятирічки, і як показала практика, вони вдало доповнюють галузеву систему управління народним господарством за рахунок зміцнення міжгалузевих науково-технічних зв'язків у регіонах¹⁵. Крім того, на Україні нагромаджено певний досвід розробки цільових програм загальнореспубліканського, регіонального, а також галузевого рівнів. Поряд із загальносоюзними цільовими програмами вже реалізуються республіканські програми: «Метал», «Енергокомплекс», «Матеріалоемність», «Агрокомплекс», «Праця», «Цукор»¹⁶. Але в цілому вивчення партійного керівництва наукою в республіці в 70-і роки перебуває в початковій стадії. Поза увагою дослідників залишається безпосередня діяльність парторганізації НДІ, проектно-конструкторських установ і вузів по підготовці, підвищенню кваліфікації і марксистсько-ленінському вихованню наукових і науково-педагогічних кадрів, зміцненню матеріально-технічної бази науки, удосконаленню управління та організації науково-дослідної діяльності.

Найважливішим елементом процесу прискорення науково-технічного прогресу є впровадження досягнень науки і техніки у промислове виробництво. Уже в 70-і роки дослідники намагалися висвітлити найважливіші форми зв'язку науки з виробництвом, діяльність парторганізації по прискоренню реалізації результатів наукових досліджень. Так, у праці В. І. Полуреза, в колективній монографії «Партійне керівництво розвитком промисловості України» на окремих прикладах показано позитивний досвід партійних організацій України по створенню комісій для контролю за ходом впровадження у виробництво закінчених нау-

¹² КПРС і творча активність мас.— К., 1980.— С. 348—351; Остафійчук В. Ф. У боротьбі за науково-технічний прогрес.— К., 1980.— С. 16—33.

¹³ Окладная М. Г. Партійное руководство научно-исследовательской работой вузов УССР (1971—1975 гг.) // Вест. Харьков. ун-та, 1983.— № 240.— С. 55—58

¹⁴ Николаенко И. И. Деятельность КПСС по внедрению в промышленность достижений науки и передового опыта.— Киев, 1983.— С. 15—24.

¹⁵ Курносоев Ю. Г., Скляренко А. Е. Утворення наукових центрів АН УРСР // Укр. іст. журн.— 1985.— № 10.— С. 66; Лихолат О. В. Ленінські ідеї про роль науково-технічного прогресу і сучасність // Там же.— 1986.— № 4.— С. 21.

¹⁶ Щербіцкий В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная.— Киев, 1983.— С. 216—217.

ково-дослідних розробок; по проведенню науково-теоретичних конференцій, лекцій, консультацій на підприємствах, спільних засідань парткомів і партбюро промислових підприємств, вузів та науково-дослідних установ; укладенню договорів про творчу співдружність між інститутами і підприємствами і контролю за їх виконанням; проведенню Днів науки, Днів відкритих дверей в інститутах, семінарів на підприємствах, тематичних екскурсій ІТП, новаторів виробництва у науково-дослідні інститути та ін. У працях підкреслено роль преси, кіно, а також значення підвищення кваліфікації робітників та ІТП у справі прискорення впровадження досягнень науки і техніки у виробництво¹⁷.

Ряд важливих питань із розглядуваної проблеми висвітлено у працях, присвячених окремим областям республіки. В цьому плані заслуговують на увагу праці Б. В. Качури, П. Ф. Ковальського. Предметом їх дослідження є аналіз досвіду парторганізацій Донбасу по керівництву науково-технічним прогресом. Так, Б. В. Качура відзначив важливість розстановки кадрів і піднесення бойовитості партійних організацій у процесі прискорення НТП, розповів про досвід Донецької парторганізації по створенню комплексів на громадських засадах, які об'єднують підприємства та інститути; проведення громадських оглядів впровадження у виробництво нової техніки, механізації і автоматизації виробничих процесів, використання внутрішніх резервів виробництва, посилення режиму економії, підвищення рівня раціоналізаторської роботи¹⁸.

У праці П. Ф. Ковальського певна увага приділена створенню рад сприяння НТП при партійних комітетах, складанню під керівництвом парторганізацій комплексних планів НТП. Але основна заслуга автора в тому, що він поставив таке важливе питання, як керівництво партією впровадженням наукової організації праці (НОП), відзначивши, що в роки дев'ятої п'ятирічки відбувся перехід від упровадження планів НОП на окремих робочих місцях до розробки і впровадження комплексних планів підприємства в цілому¹⁹. У статті Г. П. Франка порушено й такі питання, як робота парторганізацій по розширенню і поліпшенню якості науково-технічної пропаганди, основні форми зв'язку вузів з підприємствами в розробці прикладних досліджень²⁰. Проте всі ці праці через бідність джерельної бази, широту хронологічних рамок і розглядуваних питань, є лише першою спробою осмислення досвіду Компартії України в процесі керівництва НТП у 70-і роки. В них багато питань лише поставлені.

У 80-і роки з'являються комплексні праці з досліджуваної проблеми. Це насамперед колективна монографія «Деятельность КПСС по ускорению научно-технического прогресса» (М., 1980.— 239 с.), у якій на прикладах роботи партійних організацій ряду промислових центрів країни показано нові форми зв'язку наукових установ з підприємствами з ініціативи парторганізацій. Однак слід зауважити, що не досліджено механізму партійного керівництва процесом зміцнення співдружності науки з виробництвом, не узагальнено досвіду найбільшого регіону країни — України.

Цей недолік намагався виправити В. Ф. Остафійчук. І хоча його праця охоплює широкі хронологічні рамки і невелика за обсягом, у ній вперше розглядається діяльність парторганізацій України по втіленню в життя науково-технічної політики партії, висвітлюються у взаємозв'язку такі найважливіші напрями роботи партійних організацій, як боротьба за перетворення науки в безпосередню продуктивну

¹⁷ Полурез В. И. Указ соч.— С. 131—137; Партійне керівництво розвитком промисловості України (1917—1975 рр.).— С. 307—315.

¹⁸ Качура Б. В. С позиций эффективности.— Киев, 1978.— С. 12, 13.

¹⁹ Ковальский П. Ф. КПСС — организатор подтема производительности труда шахтеров Донбасса.— Ростов н/Д, 1978.— С. 42, 144—165.

²⁰ Франко Г. П. Назв. ст.— С. 52—57.

силу суспільства, удосконалення творчих зв'язків наукових і виробничих колективів, турбота про впровадження у виробництво нової техніки і прогресивної технології, забезпечення механізації, автоматизації і реконструкції виробничих процесів. Значне місце в праці відводиться новим формам поєднання науки з виробництвом, таким як спільна діяльність АН УРСР і окремих міністерств на основі комплексних планів дослідження і впровадження їх результатів; створення науково-виробничих і учбово-науково-виробничих об'єднань, міжгалузевих і міжвузівських лабораторій. Порушуються й такі важливі питання, як зміцнення зв'язку вузівської науки з виробництвом (в основному шляхом створення проблемних і галузевих лабораторій), а також реконструкції діючих підприємств на основі нової техніки і технології, ефективною формою забезпечення якої зарекомендували себе оперативні партійні групи, які створювалися на час реконструкції підприємств і координували діяльність організацій, підприємств, наукових установ, що проводили її²¹. Проте слід відзначити, що в монографії архівні джерела з періоду, що нас цікавить, використані в обмеженому обсязі і в зв'язку з цим особливості діяльності обкомів, міськкомів, райкомів партії первинних парторганізацій у 70-і роки не висвітлені достатньо.

У 1983 р. з'явилося ряд праць, які істотно доповнили дослідження даного питання. В них розширено хронологічні рамки вивчення партійного керівництва науково-технічним прогресом, використано цікаві дані із статистичних збірників, архівних матеріалів. У деяких працях дано оцінку реалізації науково-технічної політики КПРС у досліджуваній період. У монографії А. В. Лихолата насамперед конкретизується діяльність місцевих парторганізацій по підвищенню технічного рівня промисловості в окремих її галузях²². І. І. Ніколаєнко вніс певний вклад у розробку питання про діяльність парторганізацій України по створенню науково-виробничих і учбово-науково-виробничих об'єднань. При цьому було підкреслено значення такої ефективної форми зміцнення співдружності науки і виробництва, як наскрізне планування (від зародження ідеї до практичного її втілення), проаналізовано переваги цільових комплексних програм об'єднань. Поставлено питання про необхідність вивчення роботи партійних організацій уже створених науково-виробничих об'єднань з метою визначення основних напрямів удосконалення управління економічним і соціальним процесами²³.

Найбільш яскраві, цікаві приклади з досвіду місцевих партійних організацій України в 70-і роки наведені в книзі В. В. Щербицького. Так, у ній аналізується досвід створення великого науково-технічного комплексу Інститутом електрозварювання ім. Є. О. Патона і показано високий рівень ефективності його роботи (підраховано, що кожний карбованець, затрачений Інститутом, приніс державі більше семи карбованців віддачі²⁴). Досвід НТК Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона дістав високу оцінку М. С. Горбачова під час перебування його на Україні²⁵. У зв'язку з цим дослідникам важливо було простежити роботу колективів академічних інститутів по дальшому зміцненню зв'язку науки з виробництвом у напрямі створення інженерних центрів. В АН УРСР роботу по їх формуванню розпочато 5—6 років тому, а організаційно вони оформилися в 1984 р.

У 70-і роки у керівництві партією науково-технічним прогресом спостерігалися як певні успіхи (в результаті роботи парторганізацій у пошуку ефективних форм стимулювання впровадження досягнень науки і техніки у виробництво за три роки десятої п'ятирічки створено

²¹ Остафійчук В. Ф. Назв. праця.— С. 206.

²² Лихолат А. В. Важнейшая задача экономической стратегии.— Львов, 1983.— 187 с.

²³ Николаенко И. И. Указ. соч.— С. 25—69.

²⁴ Щербицкий В. В. Указ. соч.— С. 106—107.

²⁵ Горбачов М. С. Активно діяти, не втрачати часу.— К., 1985.— С. 37.

10,7 тис. зразків нових типів машин, устаткування, приладів та ліній автоматизації, освоєно виробництво і розпочато серійний випуск 10,3 тис. нових видів промислової продукції²⁶), так і недоліки. Парт-організація мирилася з недбалим ставленням окремих керівників до використання результатів науково-технічного прогресу, з відсутністю творчого підходу ІТП на ряді підприємств і установ до своїх обов'язків. Це привело до того, що потужний науково-технічний потенціал і виробничий потенціал використовувався часто не на повну силу. За даними А. Г. Слюсаренка, у виробництво впроваджується не більше 30—50% результатів наукових досліджень. За шість років роботи Київського НДІ аналітичного приладобудування не було впроваджено жодної з його робіт²⁷. Практично половину всього економічного ефекту в десятій п'ятирічці, відзначав В. В. Щербицький, дали лише 4 інститути: електрозварювання, проблем металознавства, кібернетики і надтвердих матеріалів. Друга половина припадає на всі інші 60 наукових колективів²⁸. На Пленумі ЦК Компартії України (11 липня 1986 р.) вказувалося, що застарілі вироби становлять четверту частину продукції підприємств машинобудування²⁹. Цей аспект питання залишається малодослідженим.

У зв'язку з цими недоліками, особливо в питанні впровадження досягнень науки і техніки у виробництво, дослідники пропонують встановити єдині вимоги для всіх підприємств, які дали б змогу виробити однорідні індивідуальні плани НТП підприємства, міста і району, а на їх основі — комплексні плани області, а також посилити соціально-економічну заінтересованість підрозділів «Наука — техніка — виробництво» в освоєнні нової техніки і т. д.³⁰.

У сучасних умовах, коли науково-технічний прогрес є основною підмогою дальшого соціально-економічного розвитку країни, немаловажну роль у його прискоренні повинна відіграти технічна творчість трудящих. Значним дослідженням у галузі науково-технічної творчості є монографія Г. М. Алексеева³¹. В ній порушено ряд методологічних і теоретичних питань проблеми, підкреслено важливість самостійного її розгляду, оскільки часто, на думку автора, тема звучується, розчиняється в загальних проблемах науково-технічного прогресу і управління виробництвом. Крім того, у праці аналіз кількісних результатів технічної творчості трудящих за 70-і роки поєднується з висновками про якісні зміни в ньому, що є підсумком роботи і партійних організацій.

Г. М. Алексеев виділяє нові риси і особливості технічної творчості в сучасних умовах, характерні і для новаторів України: стійка тенденція зростання масовості і економічної ефективності; спрямованість на розв'язання найважливіших завдань державної технічної політики — створення і впровадження принципово нових знарядь праці, матеріалів і технологічних процесів, що переважають вітчизняні й світові досягнення; перетворення винахідництва з процесу емпіричного пошуку технічних рішень поточних виробничих завдань у колективний, організований планомірний процес втілення наукових суб'єктів у об'єкти нової техніки і технології; високий культурно-технічний рівень і широкий діапазон пошукових прагнень робітників, тісно зв'язаних з

²⁶ Остафійчук В. Ф. Назв. праця.— С. 136.

²⁷ Слюсаренко А. И. Указ. соч.— С. 165.

²⁸ Щербицький В. В. Указ. соч.— С. 127.

²⁹ Задачи партийных организаций республики по выполнению решений июньского (1986 г.) Пленума ЦК КПСС, Государственного плана экономического и социального развития Украинской ССР на 1986—1990 гг.: Докл. В. В. Щербицкого на Пленуме ЦК Компартии Украины, 11 июля 1986 г. // Коммунист Украины.— 1986.— № 8.— С. 9—10.

³⁰ Качура Б. В. Указ. соч.— С. 39, 43; Остафійчук В. Ф. Назв. праця.— С. 141—143.

³¹ Алексеев Г. М. Движение изобретателей и рационализаторов в СССР. 1917—1982.— М., 1983.— С. 147—228.

творчими пошуками вчених і спеціалістів, їхнє ділове співробітництво, яке весь час розширюється.

У монографії аналізуються також фактори, які сприяють активізації творчої діяльності трудящих, серед яких особливе місце відводиться зрослому рівневі керівництва Комуністичної партії (її піклування про зміцнення матеріально-технічної експериментальної бази на підприємствах; пропаганда науково-технічних знань, удосконалення організаційних форм змагання раціоналізаторів і винахідників та ін.). Проте автор мало уваги приділяє ролі місцевих партійних організацій у розширенні руху раціоналізаторів і винахідників, не показав всього механізму партійного керівництва цим процесом. Лише побіжно зазначено про вклад новаторів України в економіку країни в період десятої п'ятирічки, а вона відіграє значну роль у розвитку цього руху.

Керівництво КПРС технічною творчістю трудящих хоч і не становить предмета спеціального дослідження у працях М. Р. Плюща, А. О. Грищенка, але в них показано вклад новаторів України в технічний прогрес 60—70-х років³². Крім того, А. О. Грищенко в популярній формі, на яскравих прикладах проаналізував соціальну природу руху винахідників і раціоналізаторів, а також економічну ефективність технічної творчості, показав шляхи її активізації. Цікавими є і рекомендації автора по стимулюванню пошуків винахідників і раціоналізаторів, організації соцзмагання серед них. Книга А. О. Грищенка з погляду економіки доводить важливість уваги парторганізацій до того, що творчість має є одним із найважливіших джерел прискорення НТП. вказує напрям пошуку парторганізаціям найбільш ефективних форм залучення трудящих до руху винахідників і раціоналізаторів.

До вивчення історико-партійного аспекту цього питання дослідники лише приступили. У ряді статей, в основному на матеріалах партійних організацій окремих регіонів, дістали висвітлення деякі з форм і методів партійного керівництва рухом винахідників і раціоналізаторів у роки дев'ятої п'ятирічки: розробка первинними партійними організаціями тематичних планів з актуальних питань удосконалення виробництва, організація оглядів і конкурсів на кращу рацпропозицію і винахід, допомога у створенні бригад винахідників і раціоналізаторів, увага до порядку виплати премій, нагородження орденами і медалями, дипломами, перехідним Червоним Прапором та ін.³³

Серед особливостей партійного керівництва технічною творчістю в 70-і роки автори виділяють підтримку парторганізаціями її колективних форм (творчі комплексні бригади, громадські конструкторські і патентні бюро, Ради новаторів, громадські бюро технічної інформації та ін.), оскільки вони об'єднують зусилля робітників та ІТП, сприяють збагаченню науково-технічними знаннями робітників, досвідом практичної роботи інженерів, виховують колективізм, взаємодопомогу, відповідають вимогам сучасного рівня виробництва³⁴. Проте, як відзначив Ю. В. Сиволоб, у деяких типах об'єднань новаторів повільно підвищується інтенсивність пошуку (наприклад, такий показник діяльності творчих бригад, як 1,5 пропозиції на бригаду протягом року не підви-

³² Плющ М. Р. Технічна творчість робітничого класу Української РСР.— К., 1973.— 183 с.; Грищенко А. О. Технічна творчість мільйонів.— К., 1977.— 119 с.

³³ Тарасов Г. П. Партійні організації України на чолі руху винахідників та раціоналізаторів в роки дев'ятої п'ятирічки // Наук. праці з іст. КПРС.— 1976.— Вип. 85.— С. 131—137; Білоусов Л. Ю. Діяльність партійних організацій промислових підприємств України по дальшому стимулюванню технічної творчості робітничого класу (1971—1975 рр.) // Вісн. Київ. ун-ту.— 1980.— Вип. 13.— С. 82—84; Рущенко П. Т., Щербак В. М. О работе партийных организаций Украины по вовлечению трудящихся в рационализаторское и изобретательское движение в промышленности (1971—1975 гг.) // Научн. труды по ист. КПСС.— 1981.— № 112.— С. 3—9; Береза В. Я., Чугуенко А. Б. Руководство партийных организаций промышленных предприятий Украины движением изобретателей и рационализаторов в годы девятой пятилетки // Вестн. Харьк. ун-та.— 1980.— Вип. 15.— С. 3—7.

³⁴ Остафійчук В. Ф. Назв. праця.— С. 149—150.

щився за останні дві п'ятирічки)³⁵. А це питання ще не знайшло свого глибокого аналізу в історико-партійній літературі.

Дослідники зробили спробу в історико-партійному плані розглянути діяльність ВТВІР і НТТ на Україні. Але, на жаль, вони обмежилися переважно переказом ряду вшодів цих об'єднань, показом економічного ефекту від вшродження результатів науково-технічного пошуку їх членів³⁶. Лише П. Ф. Ковальський відзначив досвід парторганізацій Донбасу по керівництву ВТВІР та НТТ: проведення місячників, оглядів-конкурсів по усуненню «вузьких місць», тематичних вечорів раціоналізаторів, організація семінарів і курсів підвищення кваліфікації раціоналізаторів та ін.³⁷ Необхідний глибокий аналіз партійного керівництва різними науково-технічними об'єднаннями трудящих, оскільки вони є помічниками партії в справі втілення в життя політики, спрямованої на прискорення НТП і підвищення продуктивності праці.

Ряд дослідників порушили і такі питання як діяльність партійних організацій України по залученню до технічної творчості ІТП і молоді. Насамперед було підкреслено значення такої форми їх залучення як розробка і здійснення особистих творчих планів, при цьому участь партійних організацій у розробці Положення про особистий творчий план, рекомендацій по організації соцзмагання серед інженерно-технічних працівників³⁸.

Найактуальнішою на сьогоднішній день лишається проблема залучення молоді до творчого процесу. У 1978 р. тільки 5% молоді України брало участь у технічній творчості, тоді як вона становить половину робітничого класу і половину наукових кадрів країни³⁹. У статті В. Я. Берези і А. Б. Чугуєнка вперше показано діяльність комсомольських організацій у цьому напрямі в роки дев'ятої п'ятирічки: організація шефства більш досвідчених виробничників над молодими, змагання за право участі у Всесоюзній виставці науково-технічної творчості молоді, конкурсів за кращий винахід і раупропозицію, створення шкіл молодих раціоналізаторів⁴⁰.

Поставлено в історико-партійній літературі і таке питання, як керівництво партії організацією змагання винахідників і раціоналізаторів. При цьому лише показані ініціативи ряду парторганізацій республіки і результати починів творчих колективів⁴¹. А важливо з'ясувати специфіку організації змагання серед даних колективів.

Підбиваючи підсумки діяльності партійних організацій у 70-ті роки, автори відзначили зрослу ефективність винаходів і раупропозицій, у цілому збільшення їх кількості (на 17,7% порівняно з восьмою п'ятирічкою), а також найбільшу частку учасників технічної творчості в промисловості (2/3). На середину 70-х років кожний одинадцятий робітник у промисловості був раціоналізатором або винахідником. Найбільш високі показники технічної творчості виявлялися в металургійній, машинобудівній, хімічній та інших галузях, де кожний п'ятий — раціоналізатор⁴², що свідчить про успіхи партійного керівництва патріотичним рухом у цих галузях. Завдяки партійним орга-

³⁵ Сиволоб Ю. В. Науково-технічний прогрес і соціалістичне змагання // Укр. іст. журн.— 1984.— № 10.— С. 31.

³⁶ Курсом XXV з'їзду КПРС.— К., 1978.— С. 189; КПРС — організатор і натхненник соціалістичного змагання у промисловості України.— К., 1975.— С. 250—256.

³⁷ Ковальський П. Ф. Указ .соч.— С. 124—139.

³⁸ КПРС і творча активність мас.— С. 328; КПРС — організатор і натхненник соціалістичного змагання у промисловості України.— С. 245—247.

³⁹ КПРС і творча активність мас.— С. 344; Алексеев Т. М. Указ. соч.— С. 214.

⁴⁰ Береза В. Я., Чугуєнка А. Б. Указ. ст.— С. 7.

⁴¹ КПРС — організатор і натхненник соціалістичного змагання у промисловості України.— С. 238—256.

⁴² Грищенко А. О. Назв. праця.— С. 24, 26; Качура Б. В. Указ. соч.— С. 38.

нізаціям рух винахідників і раціоналізаторів став масовим, були знайдені ефективні форми залучення трудящих до цього виду творчості...

Поряд з певними успіхами в галузі розвитку творчості всіх категорій НТП автори підкреслили ряд недоліків у діяльності парторганізацій України: недостатнє залучення трудящих ряду галузей, випадки консервативного ставлення до винаходів і рацпропозицій (на кінець 1975 р. в промисловості 8,2% поданих заявок не були розглянуті), мало уваги приділялося підвищенню рівня матеріально-технічної бази для дослідницької роботи⁴³.

Одночасно автори дають рекомендації, спрямовані на усунення цих недоліків, в основному шляхом посилення партійного керівництва технічною творчістю трудящих. Дослідники пропонують партійним організаціям насамперед унормувати планування роботи і координацію діяльності різних науково-технічних товариств, поліпшити практичну допомогу в справі впровадження винаходів і рацпропозицій у промислове виробництво, вдосконалювати систему морального і матеріального стимулювання, враховувати при підбитті підсумків соцзмагання і всієї діяльності підприємств показники технічної творчості трудящих, сприяти створенню будинків новаторів, технічної творчості та ін.⁴⁴

Разом з тим у дослідженнях немає зіставлення між зростанням ефективності від використання винаходів і затратами на них. Так, затрати за роки IX-ої і X-ої п'ятирічок становили 604 млн. крб., а економічний ефект від використання винаходів і раціоналізаторських пропозицій — 9915 млн. крб. (у 16,4 раза), а в 1983 р., незважаючи на зменшення затрат порівняно з 1982 р., спостерігалось збільшення економічного ефекту від упровадження винаходів і рацпропозицій⁴⁵. Наведені дані переконливо підтверджують дієвість настанови XXVII з'їзду КПРС на розвиток творчості мас як основи прискорення.

Таким чином, аналіз історико-партійних публікацій у досліджуваній період свідчить про те, що певних успіхів було досягнуто в розробці питань, пов'язаних з керівництвом партії науково-технічним прогресом, особливо у вивченні окремих аспектів діяльності парторганізацій України по здійсненню науково-технічної політики КПРС: форми й методи партійного керівництва зміцненням зв'язку науки з виробництвом, розвитком технічної творчості робітничого класу в роки дев'ятої, частково десятої п'ятирічок. На квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС відзначався еволюційний характер розвитку науково-технічного прогресу⁴⁶, чого не врахували дослідники. У зв'язку з цим необхідний аналіз явищ, що відбувалися в промисловості, з метою вироблення глибоких узагальнень і рекомендацій для практичної діяльності партійних організацій, прогнозування розвитку НТП в промисловості. Головна причина складного становища 70-х років полягала в тому, що не було своєчасно усвідомлено необхідності переведення економіки на інтенсивні методи. Авторам слід було б звернути увагу на невідповідність у той період між об'єктивними потребами промислового виробництва і політичним вирішенням проблеми розвитку НТП. У процесі дальших досліджень керівництва КПРС науково-технічним прогресом слід було б залучити невикористані дані із статистичних збірників, архівні матеріали за період десятої п'ятирічки, звертаючи при цьому основну увагу на діяльність первинних партійних організацій України.

⁴³ Остафійчук В. Ф. Назв. праця.— С. 157; КПРС і творча активність мас.— С. 344.

⁴⁴ Остафійчук В. Ф. Назв. праця.— С. 158—160; Грищенко А. О. Назв. праця.— С. 108—115; Ковальський П. Ф. Указ. соч.— С. 139.

⁴⁵ Народное хозяйство Украинской ССР в 1983 году.— Киев, 1984.— С. 51. (Підраховано автором).

⁴⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квіт. 1985 р.— К., 1985.— С. 10.

Необхідно продовжувати вивчення проблеми в комплексі, з'ясовуючи поряд з теоретичними питаннями практичний досвід місцевих парторганізацій України по розвитку наукових досліджень і впровадженню їх результатів у виробництво, діяльність партії по реконструкції діючих підприємств, партійне керівництво науково-технічною творчістю ІТП, молоді, науково-технічними товариствами, співробітництвом братніх республік у галузі науки і техніки, впровадження НОП та ін. У практиці Компартії України є досягнення, відзначені XXVII з'їздом КПРС, які повинні бути об'єктом спеціального вивчення для прискорення соціально-економічного розвитку країни.

М. В. ЧОРНА (Донецьк)

До уваги авторів

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

Питання вдосконалення соціалізму в СРСР

ДОСВІД РОБОТИ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УРСР ПО ПОЛІПШЕННЮ ЯКОСТІ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ (1981—1986 р.)

Л. М. БЕСОВ (Харків).

На сучасному етапі соціального розвитку країни питання впровадження в практику досягнень науки і техніки, прогресивної технології нерозривно пов'язане з підвищенням якості продукції, яка є узагальнюючим показником науково-технічного прогресу (НТП), рівня організації виробництва, культури й дисципліни праці. У Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії наголошується на діалектичному взаємозв'язку НТП і якості виробів: «Мало сказати, що це наш найближчий і великий резерв. Без високої якості сьогодні неможливе прискорення науково-технічного прогресу»¹.

Якість продукції є важливим показником зростання продуктивності праці. Від її рівня залежать витрати матеріальних ресурсів, ефективність суспільного виробництва, задоволення зростаючих потреб населення. Наприклад, низька якість прокату й нестача його асортименту, велика конструктивна металомісткість обладнання щорічно приводять до перевитрати 15—17 млн. т сталі². Тому це питання, як відзначалося на XXVII з'їзді КПРС, врешті-решт, є і питанням кількості продукції, економії ресурсів, більш повного задоволення суспільних потреб³.

Завдання підвищення якості продукції, яке практично вирішує нині КПРС, набуває й важливого зовнішньополітичного значення. Внаслідок освоєння виробництва виробів високої якості постійно збільшується обсяг зовнішньої торгівлі країни. Це одна з головних умов дальшого зміцнення зв'язків з іншими державами світу, ефективний засіб вирішення багатьох політичних і економічних проблем. Ось чому боротьба за її піднесення є складовою частиною заходів, спрямованих на розширення й поглиблення торговельних відносин та нових форм взаємовигідних економічних контактів з іншими країнами⁴.

Останнім часом вчені активно вивчають проблеми партійного керівництва розвитком основних напрямів НТП, які забезпечують поліпшення якісних характеристик продукції, органічну єдність боротьби за інтенсифікацію та високі показники якості. Певний науковий інтерес мають, зокрема, публікації істориків, партійних і господарських працівників, передовиків виробництва⁵, в яких розглядаються різні аспекти досліджуваної теми.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 51.

² Правда.— 1984.— 3 апр.

³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 279.

⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квітня 1985 р.— К., 1985.— С. 23.

⁵ XXVI съезд КПСС о повышении роли первичных партийных организаций в решении задач коммунистического строительства.— Львов, 1982.— 187 с.; Лихолат А. В. Важнейшая задача экономической стратегии (из опыта работы партийных организаций Украины по ускорению научно-технического прогресса в промышленности).— Львов, 1983.— 187 с.; Михно В. Ф., Попов В. И. Партийное руководство социалистическим соревнованием за высокую эффективность производства на Украине.— Науч. тр. по истории КПСС.— 1983.— Вып. 122.— С. 57—64; Рабочая со-

Однак даний процес постійно збагачується новими деталями, звичайно, вимагає від учених творчого ставлення до них з урахуванням сучасних вимог. Автор цього повідомлення прагне проаналізувати досвід діяльності парторганізацій республіки по комплексному розв'язанню проблем якості — як завдання технічного, економічного, соціального й ідеологічного характеру. В роки одинадцятої п'ятирічки органічне поєднання цих складових сприяло тому, що промисловість України перевищила п'ятирічні плани по виробництву товарів вищої категорії якості, обсяг яких збільшився у 1,5 раза ⁶.

Керуючись настановами Центрального Комітету КПРС, ЦК Компартії України вимагає від партійних організацій та господарських органів дбати про подальше поглиблення інтенсифікації виробництва, забезпечення високих результатів роботи усіх галузей народного господарства. Значну увагу цим питанням було приділено на XXVII з'їзді Компартії України, березневих (1985 і 1986 рр.) та липневому (1986 р.) Пленумах ЦК Компартії України. На останньому з них, зокрема, йшлося про максимальну конкретизацію й чітку спрямованість роботи по докорінному підвищенню продуктивності праці та якості продукції як одне з найважливіших завдань діяльності обкомів, міськкомів і райкомів партії, первинних партійних організацій, радянських, профспілкових і комсомольських органів, міністерств і відомств, керівників підприємств і об'єднань у дванадцятій п'ятирічці ⁷.

Важливу роль в цій справі відіграє рада сприяння НТП при ЦК Компартії України, яка була створена на початку минулої п'ятирічки. Її цілеспрямована організаторська робота, методична допомога аналогічним організаціям на місцях — усе це дало змогу підвищити ефективність віддачі рад НТП при обласних, міських і районних комітетах партії, посилити партійний вплив для успішного вирішення найбільш актуальних проблем інтенсифікації виробництва й піднесення його технічного рівня. Все це було високо оцінено на червневій нараді в ЦК КПРС (1985 р.) ⁸.

Досвід передових колективів країни і нашої республіки, зокрема, свідчить про те, що найкращих результатів і високих показників добилися ті підприємства, партійні організації яких постійно піклуються про вдосконалення методів керівництва, прискорене використання технічних новинок й сучасного устаткування, поліпшення технології, вчасне оновлення виробів, розв'язання соціальних проблем тощо. В Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії підкреслювалося, що КПРС, визначаючи шляхи руху вперед, насамперед спирається на досвід діяльності партійних організацій, які добиваються добрих результатів, і прагне, щоб «він став загальним надбанням» ⁹.

Велике значення для поліпшення якості промислової продукції має розвиток комплексної системи управління якістю продукції (КСУЯП), яку в роки дев'ятої п'ятирічки було запроваджено на підприємствах Львівщини. Суть її полягає в тому, що вона включає в себе комплекс заходів, методів і засобів, спрямованих на забезпечення й досягнення потрібного рівня якості виробів у процесі їх розробки, виготовлення й використання. Цей досвід був схвалений Центральним Комітетом КПРС і рекомендований для широкого використання в народному господарстві країни. ¹⁰

весть.— Київ, 1984.— 165 с.; Баратов Э. И., Запунный А. И., Калитич Г. И., Касьян О. Ф.— Качество.— Київ, 1985.— 182 с.; Титаренко О. А. Відповідальний етап у житті партійних організацій.— Комуніст України.— 1985.— № 9.— С. 12—23.

⁶ Экономическое и социальное развитие Украинской ССР в одиннадцатой и двенадцатой пятилетках.— Київ, 1986.— С. 7.

⁷ Рад. Україна.— 1986.— 12 лип.

⁸ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії.— К., 1985.— С. 30.

⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 93—94.

¹⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1983.— Т. 12.— С. 36—40.

В основу КСУЯП покладено стандарти, які нині діють на 430 підприємствах та в організаціях області. Система львів'ян дає змогу виробити комплексний, системний підхід до управління якістю продукції. Стандартизація охоплює науку, техніку, економіку, організацію виробництва і набуває особливого значення для прискорення темпів НТП, відкриває широкі можливості для втілення в життя найбільш прогресивних наукових і технічних новинок. КСУЯП, акумулюючи передовий досвід роботи промислових підприємств Москви, Ленінграда, Свердловська, Мінська, Саратова, стала складовою частиною цільових комплексних програм та планів соціально-економічного розвитку трудових колективів. Цими планами передбачено піднести рівень плановірності робіт по впровадженню нової техніки й технології, зміцненню зв'язків з науково-дослідними установами, поліпшенню умов праці та побуту і т. ін. Учені Інституту суспільних наук АН УРСР і Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР беруть активну участь у їх розробці й впровадженні у виробництво. Такий підхід дає змогу підприємствам у найкоротші строки комплексно розв'язувати питання формування соціальної структури колективу та піднесення матеріального й культурного рівня своїх робітників. Це сприяє зменшенню втрат від браку, зростанню продуктивності праці й, що найголовніше, — підвищенню відповідальності працюючих за якість продукції, яку вони випускають¹¹.

Однак перебудова на основі запровадження КСУЯП, як і в цілому прискорення темпів розвитку народного господарства, вимагає не тільки копіювання наявного досвіду. У промові на нараді активу Хабаровської крайової партійної організації Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов відзначив, що не буде руху вперед, якщо ми шукатимемо відповіді на нові запитання, що виникли у різних сферах життя суспільства, у минулому¹². Умови, що склалися нині, вимагають творчого підходу і до використання львівської системи. Слід відзначити, що парторганізації підприємств Львівської області в останній час послабили увагу до питання підвищення якості продукції, втратили свої позиції в боротьбі за це. За цим показником область займала 19 місце в республіці. Очевидно, як відзначалося на липневому (1986 р.) Пленумі ЦК Компартії України, у деяких керівників області слова почали розходитися з ділами¹³.

Чимало зроблено по вдосконаленню системи управління якістю продукції парторганізаціями Харківщини. Вони подбали про те, щоб КСУЯП функціонувала майже на всіх підприємствах області. У кожному районі існують опорні методичні центри, в яких є кабінети якості. Вони оснащені сучасними інформаційними і технічними засобами тощо. На їх базі проводяться дні якості. Організуються й обласні, міські, районні і заводські науково-практичні конференції по підвищенню ефективності виробництва та якості продукції. Так, Ленінський райком партії Харкова щороку планує і проводить за участю парткомів підприємств та установ такі конференції. Під час місячника по пропаганді техніко-економічних знань, що відбувся в грудні 1985 р., на них виступили керівники й головні спеціалісти об'єднань. Виробничники зустрілися і з науковцями. Такий підхід партійних організацій Харківщини до питань підвищення якості продукції сприяв тому, що в 1985 р. питома вага виробів вищої категорії якості у промисловості області становила 60,5% від усієї продукції, що підлягає атестації, а в машинобудуванні — 70% проти 28% відповідно в 1980 р.¹⁴

¹¹ Парт. арх. (ПА ІІП) Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1115, арк. 10, 17—19; Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 3, оп. 31, спр. 1, од. збер. 283, арк. 70; Правда України.— 1985.— 19 окт.

¹² Рад. Україна.— 1986.— 2 серп.

¹³ Комуніст України.— 1986.— № 15.— С. 15.

¹⁴ Парамонов В. Н. Во главе борьбы за интенсификацию экономики.— Киев, 1986.— С. 26; Красн. знамя (Орган Харьк. обкома Компартии Украины и обл. Совета

Однак багато їх видів, що виготовляються в області, за своїми техніко-економічними показниками їй досі не відповідають рівневі кращих світових зразків. Враховуючи вимоги квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, рекомендації наради з питань науково-технічного прогресу, бюро обкому партії в листопаді 1985 р. затвердило при обласній раді сприяння НТП робочу групу, до складу якої ввійшли провідні вчені й фахівці, працівники метрологічної служби. Вона мала оцінити технічний рівень і якість усієї продукції машинобудування. Було, зокрема, розроблено комплекс заходів з метою заміни застарілої техніки, обладнання і приладів новими, сучасними, які за матеріало- і енергомісткістю, надійністю й довговічністю були б конкурентоздатними на світовому ринку. Це становить основу обласної цільової комплексної програми «Якість», якою передбачено на кінець дванадцятої п'ятирічки довести випуск продукції машинобудування вищої категорії якості до 85—90% у її загальному обсязі, яка підлягає атестації. За рахунок цього заплановано одержати прибуток у сумі понад 300 млн. крб.¹⁵

Спеціалісти інституту ВНДІТелектромаш, наприклад, зобов'язалися протягом п'яти років створити для підприємств галузі не менш як 40 механізованих і автоматизованих технологічних комплексів, які мають бути високоефективними й відповідатимуть сучасним вимогам. Колектив виробничого об'єднання «Турбоатом» має забезпечити розробку й виготовлення всіх парових турбін для атомних електростанцій з високими показниками надійності і довговічності. Цю ініціативу, схвалену бюро міськкому партії, підтримали десятки трудових колективів¹⁶.

Враховуючи досвід львів'ян, Дніпропетровський обком партії подбав про те, щоб на підприємствах області почався пошук резервів поліпшення якості продукції. На початку одинадцятої п'ятирічки почала діяти комплексна система управління якістю продукції і ефективним використанням ресурсів (КСУЯП і ЕВР). Нею передбачено на основі стандартизації найбільш повно і економічно використовувати всі види ресурсів і виготовляти продукцію на рівні кращих вітчизняних і світових зразків. На початку 1985 р. ця система діяла вже на 1808 підприємствах республіки. Крім Дніпропетровщини КСУЯП і ЕВР запроваджено на 163 заводах Донецької, 83 — Ровенської, 95 — Кримської, 92 — Ворошиловградської, на 71 підприємстві Запорізької та інших областей¹⁷.

Заслугує на увагу Київська міська система управління якістю і ефективністю роботи (КМСУЯ і ЕР), розроблена науково-технічною радою з якості при міськкомі партії і Українським республіканським центром метрології і стандартизації СРСР за участю ряду наукових установ. Вона ввібрала в себе досвід парторганізацій Львівщини, Дніпропетровщини, інших міст країни. КМСУЯ і ЕР містить комплекс заходів і методичних вказівок, спрямованих на координацію зусиль партійних, радянських, профспілкових, комсомольських і господарських органів у справі боротьби за досягнення високих кінцевих результатів праці. Такі системи функціонують в усіх районах Києва. Більш як на 200 промислових підприємствах впроваджено КСУЯП (понад 100 — у невиробничій сфері — мають комплексні системи управління якістю роботи, а 94 — творчо застосовують дніпропетровський досвід). Райкоми партії, первинні парторганізації здійснюють постійний контроль за виконанням цих заходів. Усе це дало можливість уже на початку дванадцятої п'ятирічки довести питому вагу промислової продукції вищої категорії якості в Києві до 61% проти 18,8% у 1981 р.¹⁸

нар. депутат).—1981.—10 янв.; Варжанин Н. А. Лекционной пропаганде — творческий подход.— В сб.: Из опыта работы партийных организаций области.— Харьков, 1986.— (без сторінок).

¹⁵ Правда Украины.—1985.—10 дек.; Правда.—1986.—3 марта.

¹⁶ Соц. индустрия.—1986.—1 янв.

¹⁷ Мироненко А. А. Управление эффективностью и качеством работы.— М., 1986.—С. 4, 5, 9, 10.

¹⁸ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 73, арк. 6—7.

Здійснення курсу партії на поліпшення якості продукції великою мірою залежить від того, наскільки ефективно працюють первинні, цехові парторганізації і партгрупи. Характеризуючи діяльність і роль низових партійних ланок, В. І. Ленін наголошував, що «ці осередки, ...здійснюючи роботу агітації, пропаганди, організації, пристосовуючись до всіх чисто галузей громадського життя, до всіх чисто різновидів і підрозділів трудящої маси, повинні систематично виховувати такою різносторонньою роботою і самих себе, і партію, і клас, і маси»¹⁹. Ця ленінська настанова має важливе значення для практичної діяльності КПРС, партійних організацій. Так, XXVII з'їзд Компартії України підкреслив: «Партійні організації — це величезна сила, здатна забезпечити виконання найвідповідальніших завдань»²⁰.

Прикладом творчого ставлення парторганізації до проблеми поліпшення якості продукції є діяльність парткому та цехових організацій виробничого об'єднання «Дніпрошина». Вони дбають про розстановку комуністів на всіх важливих ділянках виробництва, підвищення їхньої авангардної ролі. За їх участю проводяться техніко-економічні конференції, масові огляди й рейди, дні якості, конкурси майстерності. В цехах працюють штаби й комісії якості, економічні ради, групи та пости народного контролю й «Комсомольського прожектора». Партійний і профспілковий комітети, адміністрація уважно вивчають пропозиції трудящих, спрямовані на дальше піднесення ефективності виробництва. За ініціативою ветерана підприємства вальцювальника комуніста В. П. Шмалька кожний робітник, який має звання «Відмінник якості», є шефом двох молодих трудівників, що виборюють це право. В 1984 р. їх уже було 800 чол. Усе це сприяло тому, що понад 83% продукції має вищу категорію якості. Досвід колективу об'єднання був схвалений ЦК КПРС²¹.

Проте ще не скрізь партійні комітети, первинні парторганізації прагнуть перебудувати організаторську й виховну роботу всіх партійних ланок з метою підвищення якості виробів, у тому числі товарів народного споживання. «Явно непідготовленим до зрослих вимог, що ставляться до якості продукції, — відзначалося на липневому (1986 р.) Пленумі ЦК Компартії України, — виявився ряд машинобудівних підприємств, галузевих наукових і конструкторських організацій»²². У ряді випадків органи Держстандарту забороняли поставку недоброякісної продукції. В першому півріччі 1986 р. більш як 40 її найменувань позбавлено державного Знака якості²³. Питома вага таких виробів у 1986 р. зменшилася проти відповідного рівня 1985 р. у Київській, Полтавській, Кримській, Львівській областях²⁴.

Практика свідчить: недоліки у процесі виготовлення продукції високої якості багато в чому залежать від того, що деякі парторганізації дуже повільно перебудовують форми і методи роботи по здійсненню контролю за дотриманням технологічної дисципліни, а це один з головних резервів підвищення ефективності виробництва. Цьому перешкоджає не досить глибокий і несистемний підхід парторганізацій, господарських керівників до роботи з кадрами середньої ланки, зокрема майстрами, серед яких значна кількість практиків. Багато хто з них нездат-

49; Киев. город. система управления качеством и эффективностью работы.— Киев, 1982.— С. 7—9; Мироненко А. А. Указ. соч.— С. 5; Прапор комунізму.— 1986.— 18 січ.

¹⁹ Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу.— Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 181—182.

²⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1986.— С. 36.

²¹ Раб. совєсть.— С. 38—40; Шинник (Орган парткома, профкома, комит. комсомола, дирекции ордена Октябрьской революции произ. объедин. «Днепрошина» им. XXV съезда КПСС).— 1986.— 10 янв.

²² Рад. Україна.— 1986.— 12 лип.

²³ Там же.— 24 лип.

²⁴ Правда України.— 1986.— 3 авг.

ний освоїти нову техніку й прогресивну технологію тощо²⁵. В той же час нерідко спеціалісти з вищою і середньою спеціальною освітою використовуються на таких робочих місцях, які не відповідають їх фаховій підготовці. Практика вказує на необхідність поправити таке ненормальне становище, більш раціонально використовувати їх за призначенням.

Червневий (1986 р.) Пленум ЦК КПРС підкреслив, що поліпшення справ у суспільстві неможливе без докорінної перебудови насамперед стилю і методів роботи партії в усіх її ланках. Приклади того, що слід зробити, повинні показати партійні комітети, первинні партійні організації²⁶. Керуючись цими вказівками ЦК КПРС, партійні комітети республіки прагнуть працювати по-новому, перебудовують свою роботу. Так, бюро Київського міськкому партії у липні 1986 р. розглянуло питання про завдання парторганізації підприємств міста, що виготовляють взуття, по поліпшенню якості продукції. Були виявлені недоліки в їх роботі по підвищенню відповідальності кадрів, інженерно-технічних служб, а також ролі технічного контролю тощо. В прийнятій постанові визначено конкретні заходи з метою забезпечення виконання програми нарощування випуску й поліпшення якості виробів. Рада сприяння НТП при міськкомі партії має здійснювати координацію робіт в межах цієї програми, а також подбати про взаємодію взуттєвих і суміжних підприємств з відповідними інститутами АН УРСР²⁷.

Важливою передумовою успішної боротьби за ефективність і якість є розвиток бригадних форм організації праці. В них закладено значні можливості для творчого підходу, посилення впливу колективу на цей процес. У постанові ЦК КПРС «Про дальший розвиток і підвищення ефективності бригадних форм організації і стимулювання праці в промисловості» зазначено, що неодмінною умовою «ефективної діяльності первинних трудових колективів є широке застосування принципів госпрозрахунку з оплатою за кінцевий результат і розподілом заробітної плати, з урахуванням коефіцієнта трудової участі»²⁸.

Масового поширення бригадний підряд набув на багатьох підприємствах Української РСР. Так, наприкінці 1985 р. у промисловості республіки за умовами госпрозрахунку працювали 80 тис. колективів (понад 1,4 млн. чол.), з них за оплатою за єдиним нарядом — 175 тис. (2,6 млн. чол.). Приробіток і премії розподілялися між працюючими з урахуванням ступеня їх трудової участі²⁹.

Значну роботу в цьому напрямі провів партком тернопільського виробничого об'єднання «Ватра». Там понад 60% робітників входять до складу бригад. Партком приділяє постійну увагу тому, щоб в об'єднанні вдосконалювався принцип колективного підряду. Цехові парторганізації систематично заслуховують звіти тих, хто відповідає за це. Під контролем партійного комітету втілюється в життя комплексна система методів розвитку творчої і громадської активності «ватровців». За допомогою ЕОМ на підприємстві ведеться щоденний облік особистих і бригадних завдань, нарахування заробітної плати (з преміями) і розподіл її між трудовими колективами. Масове впровадження бригадного підряду дало змогу за короткий строк провести реконструкцію й освоїти великі потужності, необхідні для випуску світлотехнічних виробів. Все це сприяло тому, що в 1985 р. питома вага продукції з державним Знаком якості у загальному обсязі виробництва становила 84%. Успішно функціонують шість власних науково-технічних програм на дванадцять п'ятирічку, кожна з яких має на меті підвищення якості виробів³⁰.

²⁵ Щербицький В. В. Доповідь на Пленумі ЦК Компартії України, 25 березня 1985 р.— Комуніст України.— 1985.— № 4.— С. 21—22; Рад. Україна.— 1986.— 10 серп.

²⁶ Правда.— 1986.— 17 юнія.

²⁷ Веч. Киев.— 1986.— 16 юлія.

²⁸ Правда.— 1983.— 12 нояб.

²⁹ Украинская ССР в цифрах в 1985 году.— Киев, 1986.— С. 66.

³⁰ Правда Украины.— 1985.— 15 юнія; Правда.— 1986.— 3 мая.

Отже, розвиток бригадної форми організації праці дає можливість парторганізаціям перенести центр своєї організаторської і виховної роботи в трудові колективи, розвивати трудову й громадську активність трудящих для виконання планових завдань та соціалістичних зобов'язань, досягнення високих якісних показників їх праці.

Однак ще не на всіх рівнях працівники достатньою мірою усвідомили соціальну значущість цього методу, не завжди виявляють наполегливість у переході на нову форму організації праці. Деякі партійні організації Львівщини, наприклад, не приділяють належної уваги питанню про створення бригад. В ряді випадків у них ослаблений партійний вплив, а в багатьох навіть відсутні комуністи. Не скрізь ефективно працюють партгрупи. Консерватизм мислення окремих керівників, які не забезпечують договірних зобов'язань між адміністрацією і трудовими колективами, спотворює сутність боротьби за ефективність і якість роботи, не дає змоги людям бачити перспективу³¹.

В цій боротьбі за якість роботи виняткового значення набувають творча активність радянських людей, розгортання соцзмагання як одного з важливих факторів підвищення ефективності виробництва, якості виробів, дальшого зростання на цій основі добробуту трудівників. У Зверненні ЦК КПРС до трудящих Радянського Союзу «Дванадцятій п'ятирічці — творчу працю радянського народу!» підкреслюється: «Змагання — могутня підйома підвищення якості продукції. Можна без перебільшення сказати, що в боротьбі за високу якість змагання і колективний пошук справді не мають меж!»³².

Цей процес нині активізується. Якщо в 1975 р. у соцзмаганні брали участь 16,7 млн. чол., то в 1984 р. — 22 млн. чол.³³ Незмірно зріс інтерес його учасників до пошуку резервів підвищення ефективності виробництва і якості роботи. Тільки протягом останніх 15 років ЦК КПРС, ЦК Компартії України, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС схвалили майже 140 ініціатив і починів новаторів і передових трудових колективів, які одержали поширення в нашій республіці та за її межами.³⁴

У квітні 1986 р. ЦК Компартії України підтримав ініціативу кількох виробничих об'єднань — київських швейного «Каштан» і трикотажного ім. Р. Люксембург, львівського взуттєвого «Прогрес», тернопільського «Ватра» і лісозаготівельного «Закарпатліс». У відповідь на рішення XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України вони взяли напружені соцзобов'язання на дванадцятю п'ятирічку: на основі використання досягнень НТП, вдосконалення управління виробництвом, підвищення ролі людського фактора забезпечити зростання середньогалузевих показників збільшення обсягу випуску товарів та поліпшення їх якості³⁵.

Одним з перших у республіці цю патріотичну ініціативу підтримали комуністи, весь колектив Білоцерківського виробничого взуттєвого об'єднання. Вони планують у дванадцятій п'ятирічці довести питому вагу виробів з індексом «Н», особливо модного взуття, до 70%, а п'ять основних видів продукції вивести на рівень кращих сучасних зразків тощо³⁶. Напружені зобов'язання щодо нарощування обсягів виробництва й підвищення якості виробів взяли також робітники виробничих об'єднань «Києвдрев», Сумського науково-виробничого ім. М. В. Фрун-

³¹ Борнсюк В. М., Козак Т. Д., Фещенко П. І. Партійне керівництво бригадною організацією праці. — К., 1986. — С. 28—30.

³² Рад. Україна. — 1986. — 18 черв.

³³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1053, арк. 5; Украинская ССР в цифрах в 1984 году. — С. 34.

³⁴ Підраховано автором за: Справочник участника социалистического соревнования. — Киев, 1985. — С. 360—383.

³⁵ Рад. Україна. — 1986. — 16 квіт.

³⁶ Рабоч. газ. — 1986. — 4 апр.

зе, чимало підприємств столиці України, а також Дніпропетровщини, Донеччини, Львівщини, Одещини, Харківщини та ін.³⁷

Разом з тим окремі парторганізації не приділяють належної уваги масовому розвитку таких форм, як змагання під девізами «Від відмінної якості — до високої ефективності», «Відмінник якості», «Майстер — золоті руки», розгортанню трудового суперництва за право присвоєння звання «Кращий технолог» та «Кращий конструктор». Варто було б партійним, радянським і профспілковим органам тісніше пов'язувати питання стимулювання з його головною метою та кінцевими результатами. Як відмітила газета «Правда», ще є чимало випадків, коли у змаганні за якість продукції колектив відстає, але його преміюють за іншим показником. Не скрізь належним чином оцінюють роль морального заохочення³⁸. На жаль, такі факти мають місце і в нашій республіці.

Досвід успішного розв'язання проблеми якості, нагромаджений парторганізаціями республіки, свідчить про необхідність системної роботи усіх ланок — від партгруп до ЦК Компартії України. Головне завдання діяльності партійних організацій полягає у вдосконаленні стилю, форм і методів роботи, її перебудові з метою виявлення резервів підвищення ефективності виробництва, технічного рівня та якості продукції. Для вирішення цього питання, як свідчить досвід, особливе значення має цілеспрямована боротьба за виконання планів прискорення НТП, створення соціально-економічних передумов для пошуку резервів у процесі поліпшення організації та умов виробництва, поширення передового досвіду, бригадних форм праці тощо.

Разом з тим, як зазначалося на XXVII з'їзді Компартії України, технічні показники та якість багатьох видів продукції ще відстають від сучасних вимог³⁹. Причинами незадовільного стану справ, що мали місце, зокрема у ряді виробничих об'єднань — сумському «Насосенергомаш», сімферопольському «Фотон», на луцькому автозаводі, — є недостатній інженерний і виробничо-технічний рівень виробництва. Ще відчуваються неорганізованість, нечіткість в роботі, безвідповідальність та недисциплінованість деяких працівників. Парторганізації не повною мірою використовують наявні можливості для втілення в життя постанови ЦК КПРС про львівський досвід розробки та впровадження КСУЯП⁴⁰.

Як свідчить практика, партійні комітети мають повніше використовувати надане їм Статутом КПРС право контролю за діяльністю адміністрації, підвищувати вимоги до кадрів у справі комплексного здійснення планів соціально-економічного розвитку на основі інтенсифікації, науково-технічного прогресу тощо. Свою роль у цій справі можуть відіграти такі форми роботи, як звіти і повідомлення комуністів, індивідуальні співбесіди. Програму вдосконалення усієї роботи в роки дванадцятої п'ятирічки обговорено на нараді в ЦК КПРС з питань докорінного піднесення технічного рівня, якості та конкурентоздатності машин і обладнання, яка відбулася 8 серпня 1986 р.⁴¹ Успішній реалізації цієї програми сприятиме державне приймання продукції, яке, згідно з рішенням партії та уряду, здійснюватиметься особами, що не є працівниками даного підприємства. Із січня 1987 р. у республіці на новий режим будуть переведені 300 заводів і об'єднань⁴².

Отже, в сучасних умовах, коли стратегічна лінія партії на прискорення темпів соціально-економічного розвитку стала визначальною на шляху вдосконалення радянського суспільства, для її успішного здійс-

³⁷ Комуніст України.— 1985.— № 9.— С. 17—18.

³⁸ Правда.— 1985.— 21 октяб.

³⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— С. 11.

⁴⁰ Рабоч. газ.— 1986.— 25 сент.

⁴¹ Правда.— 1986.— 9 авг.

⁴² Рабоч. газ.— 1986.— 25 сент.

нення важливе значення має вміле, наполегливе використання парторганізаціями наявного досвіду впровадження в практику досягнень НТП і на цій основі забезпечення докорінного підвищення технічного рівня, надійності, довговічності, економічності машин і устаткування, якості продукції. В свою чергу, неухильне підвищення якості продукції є неодмінною умовою прискорення науково-технічного прогресу. Ось чому завдання, поставлене ХХVII з'їздом КПРС, докорінно поліпшити якість продукції «повинно стати справою кожного комуніста, кожної радянської людини, всіх, хто поважає свою працю, кому не байдужа честь... нашої Батьківщини»⁴³.

⁴³ Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 51.

ПІКЛУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПРО ПІДНЕСЕННЯ ДОБРОБУТУ І ПІДВИЩЕННЯ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОГО ТА ПРОФЕСІЙНОГО РІВНЯ УЧИТЕЛІВ (60—80-ті РОКИ)

В. Ю. НИКОЛАЄНКО (Київ)

Значну увагу створенню нової, радянської системи освіти й школи, ролі вчителя у вихованні підростаючих поколінь приділяв В. І. Ленін. Висуваючи завдання ідейно-теоретичної і фахової підготовки учительських кадрів, Володимир Ілліч особливого значення надавав створенню належних матеріальних умов для забезпечення їх успішної діяльності. «З великою любов'ю ставився Володимир Ілліч до народного вчителя,— писав перший нарком освіти Радянської держави А. В. Луначарський.— Це був для нього високий позитивний тип. Це був для нього один з головних помічників Комуністичної партії»¹.

У нашій країні соціалізм переміг повністю й остаточно. Спираючись на досягнуте, радянське суспільство продовжувало впевнено просуватися вперед в економічному, соціально-політичному і духовному розвитку². Велику увагу КПРС приділяла підвищенню добробуту радянських людей, у тому числі й учителів. У 60-х роках було прийнято ряд постанов про завдання і шляхи поліпшення діяльності школи, підготовку та виховання педагогічних кадрів, покращання їх житлово-побутових умов тощо. Так, відповідно до постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 15 липня 1964 р. працівникам освіти з 1 листопада 1964 р. підвищувалася зарплата в середньому на 25%³.

Новим важливим партійним документом про школу і вчителів стала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 10 листопада 1966 р. «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи», в якій зверталася увага «на необхідність створення належних умов для успішної роботи вчителів, систематичного підвищення їх кваліфікації, безумовного виконання законів про охорону праці, пільги і переваги для працівників освіти»^{3а}.

Виконуючи рішення партії в галузі народної освіти, місцеві партійні і радянські органи стали більше уваги приділяти учительським кадрам, забезпеченню їх житлом, створенню для них належних матеріально-побутових умов. За станом на 1 жовтня 1966 р. у республіці для вчителів було споруджено 6670 квартир⁴. Особливо активну робо-

¹ Луначарський А. В. Ленин и народное образование.— М., 1960.— С. 21—22.

² Див.: Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 150.

³ КПСС о культуре просвещения и науке.— М., 1963.— С. 434—435.

^{3а} КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...).— К., 1981.— Т. 9.— С. 138.

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 3809, арк. 8; спр. 3424, арк. 31.

ту по розв'язанню вищезазначених питань розгорнули партійні, радянські і профспілкові органи Української РСР після прийняття постанови ЦК Компартії України від 20 червня 1968 р. «Про підготовку і виховання учительських кадрів в Українській РСР»⁵. Виконком Волинської обласної Ради депутатів трудящих у грудні 1968 р. затвердив п'ятирічний план (1969—1973 рр.) будівництва та забезпечення вчителів житлом, яким передбачалося побудувати 942 квартири. Відповідні плани були розроблені в Хмельницькій, Полтавській, Запорізькій, Сумській та інших областях⁶.

Значну увагу створенню належних матеріально-побутових умов для педагогів приділяв Кримський обком Компартії України. Партійні організації розгорнули активну роботу в справі поліпшення підготовки, виховання і матеріального забезпечення учителів області. Вже у 1968 р. усі вчителі в Білогорському, Красногвардійському, Красноперекопському, Первомайському, Кіровському, Радянському районах Кримської області були забезпечені квартирами⁷. Виступаючи на III з'їзді учителів Української РСР, що відбувся в липні 1968 р., голова колгоспу «Україна» Кіровського району Герой Соціалістичної Праці І. Г. Піддубний зазначав, що в селі поруч із школою з'явилася нова вулиця, яку названо Учительською. На ній розмістилися будинки для більше як 50 учителів. Усі вони мали власні або колгоспні дво- і трикімнатні квартири міського типу з усіма вигодами. Нарівні з колгоспниками вчителі наприкінці року одержували додаткову оплату в розмірі місячного окладу, а також безплатні путівки до колгоспних санаторіїв у Кисловодську і Саках та на турбазу у Феодосії⁸.

В цілому протягом 1968 р. у республіці для вчителів було споруджено 8400 квартир⁹, а в 1969 р. — 10 тис.¹⁰ Проте труднощі із житлом були ще значними. В орендованих квартирах, зокрема, у Львівській, Тернопільській, Ровенській, Івано-Франківській, Вінницькій, Волинській, Київській та Одеській областях проживало близько 50 тис. учителів¹¹.

Виконуючи рішення XXIV з'їзду КПРС, Центральний Комітет партії і Рада Міністрів СРСР у 70-х роках прийняли ряд постанов, спрямованих на дальший розвиток і вдосконалення народної освіти та її основної ланки — школи, поліпшення підготовки й виховання учительських кадрів, умов їх життя й діяльності. Зокрема, в постанові від 20 червня 1972 р. «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи» підкреслювалося, що ВЦРПС і профспілкові організації на місцях повинні «сприяти дальшому удосконаленню організації праці вчителів, поліпшенню їх житлово-побутових умов і відпочинку»¹².

2 липня 1973 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли нову постанову «Про заходи по дальшому поліпшенню умов роботи сільської загальноосвітньої школи». Згідно з цією постановою було визнано доцільним установити додаткові пільги вчителям на індивідуальне будівництво і господарське обзаведення шляхом виділення кредитів у розмірі 1—2 тис. крб. Радгоспам дозволялося виділяти продукти харчування по державних роздрібних цінах, встановлювалися для учителів пільги щодо продажу легкових автомобілів та мотоциклів. Планувалося в 1974—1980 рр. ввести в дію житлові площі для учителів сільських шкіл за ра-

⁵ Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР.— 1970.— № 12.— С. 6.

⁶ Там же.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 3424, арк. 54; спр. 3809, арк. 137.

⁸ Третій з'їзд учителів Української РСР, 18—19 черв. 1968 р.— К., 1969.— С. 100.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 3809, арк. 137.

¹⁰ З історії боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні (1943—1970).— К., 1972.— С. 110.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 3809, арк. 138.

¹² КПРС в резолюціях...— К., 1982.— Т. 11.— С. 98.

хунок держави, радгоспів і колгоспів у кількості 6420 тис. кв. м. Органи народної освіти звільнилися від передавання будівельним та іншим організаціям частини житлової площі у новозбудованих будинках для вчителів сільських шкіл¹³.

ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР 28 серпня 1973 р. відповідною постановою про дальший розвиток середньої освіти на селі визначили обсяг житлового будівництва для сільських учителів на 1974—1980 рр. у кількості 763 тис. кв. м¹⁴. Протягом 1973—1977 рр. у сільській місцевості було споруджено 232 тис. кв. м. житла учителям, а за роки дев'ятої п'ятирічки в республіці споруджено й надано педагогам 23 тис. квартир¹⁵. У Черкаській області, наприклад, 96% учителів були забезпечені власним або комунальним житлом. У Полтавській області за роки п'ятирічки 1300 учительських сімей одержали квартири і 92% учителів сільських шкіл проживали у власних, шкільних або відомчих квартирах¹⁶. 1700 квартир для учителів було споруджено в Херсонській області¹⁷. Проте план будівництва житла в ряді районів не був виконаний. В зв'язку з цим вживалися заходи щодо прискорення будівництва і своєчасного введення в дію загальноосвітніх шкіл та житла для вчителів.

Дбаючи про дальший розвиток освіти в країні, відповідно до настанов XXV з'їзду партії і положень нової Конституції СРСР, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у постанові від 22 грудня 1977 р. «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовку їх до праці» зобов'язали ВЦРПС, ЦК профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ активніше сприяти більш раціональній організації праці вчителів, охороні їх здоров'я, поліпшенню житлових умов, побуту, відпочинку і культурного дозвілля, повніше використовувати санаторно-оздоровчі заклади для лікування і відпочинку вчителів¹⁸. Згідно з цією постановою органи народної освіти Української РСР розгорнули активну роботу по дальшому поліпшенню житлово-побутових умов, медичного обслуговування і оздоровлення працівників народної освіти. Це сприяло активізації діяльності державних і профспілкових органів у житловому будівництві, організації відпочинку та лікування працівників освіти. В зв'язку з цим вивчався, узагальнювався й поширювався передовий досвід цієї роботи в окремих областях, містах і районах Української РСР, проводилися рейди перевірки стану житлових умов педагогічних працівників. Заслуговує на увагу досвід роботи органів народної освіти і комітетів профспілки Херсонської області по дотриманню законодавства про пільги і переваги для педагогічних працівників сільської місцевості. При обласному, міських, районних і більшості первинних профспілкових комітетах діяли житлово-побутові комісії. В 1976—1981 рр. вчителі сільських шкіл області одержали близько 2 тис. квартир, було для них споруджено понад 300 індивідуальних будинків¹⁹⁻²⁰.

У Черкаській області стан житлово-побутового обслуговування учителів враховувався при підбитті підсумків соцзмагання, підготовки до нового навчального року. Широку підтримку в республіці знайшла ініціатива господарських органів Буського району Львівської області про будівництво житла для учителів за рахунок колгоспів, радгоспів і підприємств²¹. З метою вивчення запитів молодих учителів Кримський обком профспілки надсилав у міста і райони анкету «Як Вам живеться,

¹³ Там же.— С. 273—280.

¹⁴ Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР.— 1973.— № 21.— С. 4.

¹⁵ Рад. школа.— 1975.— № 10.— С. 8; 1977.— № 11.— С. 34.

¹⁶ Четвертий з'їзд учителів Української РСР.— К., 1977.— С. 93.

¹⁷ Рад. школа.— 1976.— № 10.— С. 3.

¹⁸ КПРС в резолюціях...— К., 1983.— Т. 12.— С. 571.

¹⁹⁻²⁰ Дані Республіканського комітету профспілки працівників освіти вищої школи і наукових установ.

²¹ Там же.

молодий учителю?»), що дало можливість виявити найважливіші життєві проблеми молодих педагогів, своєчасно вжити необхідні заходи.

В результаті широкої роботи, проведеної партійними, державними, профспілковими органами, працівникам освіти за роки десятиї п'ятирічки надано 41 тис. квартир, в тому числі 30,5 тис. — для учителів сільської місцевості. Понад 11 тис. чол. побудували власні будинки. За рахунок держави зведено 478,3 тис. кв. м жилої площі. В десятиї п'ятиріччі вчителі щороку в середньому одержували 8 тис. квартир проти 6 тис. у дев'ятій²². Протягом одинадцятої п'ятирічки міські Ради, колгоспи, радгоспи надали педагогам понад 40 тис. квартир, в тому числі, для сільських учителів — 24 872 квартири. За рахунок колгоспів і радгоспів збудовано 11 917 квартир. Більше 10 тис. учительських сімей побудували власні будинки²³.

Таким чином, протягом останніх 10—15 років у республіці багато зроблено для забезпечення педагогів житлом. Однак за станом на 1 січня 1986 р. близько 13 тис. учителів сільської місцевості проживають в орендованих квартирах²⁴. У деяких областях план житлового будівництва для учителів не був виконаний, а подекуди він занижувався від наявних потреб, не завжди враховувався приріст педкадрів за рахунок молодих спеціалістів, які щороку прибувають у школи. Для повного задоволення житлом сільських учителів, за підрахунками Міністерства освіти і Республіканського комітету профспілки, необхідно щороку вводити в дію не менше 60 тис. кв. м житла. Слід також більше квартир виділяти для вчителів у містах і селищах міського типу.

Піднесенню матеріального добробуту та поліпшенню умов життя працівників освіти сприяло підвищення зарплати, здійснене в 70—80-х роках. Відповідно до постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 13 липня 1972 р. учителям з 1 вересня того ж року підвищувалася зарплата в середньому на 20%, вихователям дитячих дошкільних установ — на 28%, керівним працівникам шкіл та інших установ народної освіти — на 12—13%²⁵. У грудні 1976 р. згідно з постановою ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС про підвищення мінімальної зарплати робітникам і службовцям, зайнятих у невиробничих галузях народного господарства передбачено підвищення зарплати і працівникам народної освіти в середньому на 18%²⁶. В результаті в республіці підвищену зарплату стали одержувати понад 400 тис. працівників народної освіти.

Дбаючи про поліпшення житлово-побутових умов працівників освіти, профспілкової організації, органи освіти постійно виявляють піклування про санаторно-курортне лікування, оздоровлення та відпочинок учителів. З метою розширення матеріальної бази для їх відпочинку Республіканський комітет профспілки в 1966 р. розпочав організацію самодіяльних будинків відпочинку, пансіонатів, спортивно-оздоровчих баз, використовуючи для цього школи-інтернати, розташовані на берегах Чорного й Азовського морів, у Карпатах, в районі курортів Трускавець, Гурзуф, Одеса²⁷. Так, в 1967 р. у республіці було оздоровлено 155 140 працівників освіти, в тому числі в санаторіях — 13 993 чол., в будинках відпочинку — 19 549, за туристськими путівками — 21 598 чол. Понад 100 тис. чол. провели свою відпустку в туристських походах і поїздках по рідному краю, місцях бойової й трудової слави²⁸.

З метою оздоровлення та відпочинку працівників народної освіти передбачено створення пансіонатів для учителів в Ялті, Трус-

²² Там же.

²³ Там же.

²⁴ Реформе школы — партийную заботу. — Киев, 1985. — С. 13—14.

²⁵ Политико-экономические проблемы образования: Сб. науч. работ Ленинградского пединститута им. Герцена. — Л., 1976. — С. 47.

²⁶ КПРС в резолюциях... — Т. 12. — С. 377—378.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 5098, оп. 1, спр. 253, арк. 1.

²⁸ Там же.

кавці і Хмільнику. Це сприяло поліпшенню організації відпочинку і лікування працівників освіти. Так, у 1968 р. майже 1500 учителів Житомирської, 1581 учитель Миколаївської, близько 10 тис. чол. Полтавської областей відпочивали в санаторіях, будинках відпочинку, в туристських поїздках. 900 учителів Херсонської області відпочивали в санаторіях і будинках відпочинку, а 4 тис. чол. побували на екскурсіях і в самодіяльних пансіонатах²⁹.

Екскурсіями до Москви, Ленінграда, Києва, Бреста було охоплено близько 3 тис. учителів Хмельницької області, понад 3,5 тис. педагогів Закарпаття побували на екскурсіях у Києві, Львові, Бресті й Одесі³⁰.

Відпочинок, туризм, лікування працівників освіти набували більш широких масштабів у 70-х роках. Протягом 1973—1975 рр. у санаторіях, будинках відпочинку, пансіонатах, на туристських та екскурсійних базах оздоровлено понад 600 тис. учителів, студентів, працівників вузів й установ АН УРСР³¹.

Значного поширення останнім часом набуло створення санаторіїв-профілакторіїв при обласних інститутах удосконалення вчителів та деяких педвузах. Позитивний досвід у цій справі нагромаджено у Волинській, Запорізькій, Івано-Франківській, Полтавській і Тернопільській областях. Протягом десятої п'ятирічки всіма видами лікування й відпочинку було охоплено 613 тис. учителів і студентів педвузів³². За 4 роки одинадцятої п'ятирічки працівникам освіти було надано понад 262 тис. безплатних і пільгових путівок у санаторії, будинки відпочинку, профілакторії, на турбази та на дієтичне харчування³³.

Завдання комуністичного будівництва, накреслені XXVI з'їздом КПРС вимагали підвищення якості навчання, ідейно-політичного, морального і трудового виховання учнівської молоді, зміцнення зв'язку навчання з життям, активної підготовки молодих поколінь до суспільно корисної праці.

Реформа загальноосвітньої і професійної школи, схвалена квітневим (1984 р.) Пленумом ЦК КПРС і прийнята Верховною Радою СРСР, покликана підняти роботу школи на якісно новий рівень, усунути недоліки, забезпечити глибоке опанування учнями основ наук, формування у них міцних комуністичних переконань, працьовитості, моральної чистоти, виховання в душі любові до своєї Батьківщини та пролетарського інтернаціоналізму. Реформа школи — важлива подія в культурно-освітньому житті радянського суспільства, має велике політичне й соціальне значення. Вона здійснюється у відповідності з ленінськими настановами про завдання і зростаючу роль радянської школи й учителя в комуністичному будівництві. Успішне її виконання сприятиме дальшому піднесенню матеріального і духовного потенціалу всього соціалістичного суспільства та кожного його члена.

На виконання Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли ряд постанов, у тому числі і про підвищення зарплати учителям та іншим працівникам народної освіти з 1 вересня 1984 р. у середньому на 30—35%³⁴. Слід відзначити, що середньомісячна зарплата працівників освіти з 1940 р. по 1976 р. збільшилася в 3,9 рази і становила в середньому 85% від середнього рівня по народному господарству³⁵. В зв'язку з новим значним підвищенням зарплати працівникам освіти середньомісячна оплата праці вчителів вирівнюється з рівнем зарплати по народному

²⁹ Там же, ф. 1, оп. 32, спр. 1190, арк. 114; спр. 3809, арк. 23, 69, 76, 103.

³⁰ Там же, арк. 136.

³¹ Рад. школа.— 1975.— № 10.— С. 8—9.

³² Там же.— 1980.— № 10.— С. 7; № 11.— С. 7.

³³ Дані Республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ.

³⁴ Про реформу загальноосвітньої і професійної школи: 36 документів і матеріалів.— К., 1984.— С. 57—58.

³⁵ СССР в цифрах в 1976 г.— М., 1977.— С. 182—183.

господарству, що впливає з інтересів держави і працівників народної освіти.

В Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи у розділі «Вчитель у радянському суспільстві» підкреслюється, що Ради народних депутатів, органи народної освіти, профспілкові і комсомольські організації зобов'язані «вживати необхідних заходів щодо закріплення педагогічних кадрів, скорочення їх плинності, постійно дбати про поліпшення умов праці і побуту, медичне обслуговування, санаторне лікування вчителів, надавати їм житло в першочерговому порядку. Розширити практику морального заохочення і матеріального стимулювання роботи кращих педагогів»³⁶.

1 вересня оголошено всенародним святом — Днем знань. Визнано необхідним передових учителів за самовіддану творчу і громадсько-політичну діяльність нагороджувати орденом Трудової Слави. З метою посилення пропаганди педагогічних знань, узагальнення і поширення передового досвіду створено Всесоюзне педагогічне товариство й організується Центральний музей народної освіти СРСР. 15 травня 1984 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по вдосконаленню підготовки, підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів системи освіти і професійно-технічної освіти та поліпшення умов їх праці й побуту»³⁷. Згідно з цією постановою Міністерство охорони здоров'я СРСР, Міністерство освіти СРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти, Ради Міністрів союзних республік повинні «поліпшити медичне обслуговування педагогічних працівників; ширше розвивати спільно з ВЦРПС практику оздоровлення і лікування педагогічних працівників у профілакторіях в період їх перепідготовки та підвищення кваліфікації; всемірно розвивати мережу таких профілакторіїв при вищих педагогічних навчальних закладах та інститутах удосконалення вчителів»³⁸.

Виходячи з лєнінських вимог, Комуністична партія постійно вимагає вдосконалення змісту, форм і методів підвищення ідейно-політичного та культурно-освітнього рівня працівників освіти. З цією метою широко використовуються різноманітні форми їх навчання — курси, школи, гуртки, семінари, конференції, методичні об'єднання тощо. Важливу роль у цій справі відіграють університети марксизму-лєнінізму, факультети підвищення кваліфікації при педвузах та університетах, обласні інститути вдосконалення вчителів — центри науково-методичної роботи з педагогічними кадрами.

В 1968 р. у республіці всіма формами перепідготовки були охоплені 306,5 тис. працівників освіти³⁹, а за період з 1967 р. по 1971 р. пройшли перепідготовку 774,7 тис. учителів⁴⁰. У 1971 р. навчальні плани і програми поглибленої перепідготовки учителів при вузах були переглянуті й доопрацьовані з урахуванням досвіду і вимог часу. В них передбачалися три розділи: суспільно-політична і загальнопедагогічна підготовка; науково-теоретична підготовка за фахом та методична підготовка.

Підвищуючи свій ідейно-теоретичний і фаховий рівень при вузах, обласних інститутах удосконалення учителів, працівники освіти мають широкі можливості прилучитися до джерел класичної, радянської соціалістичної культури. Для них організуються екскурсії до музеїв, культпоходи в театри і кіно, зустрічі з ветеранами партії, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, письменниками, художниками, артистами, знатними людьми нашого часу, майстрами педагогічної справи.

³⁶ Матеріали першої сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання.— К., 1984.— С. 67.

³⁷ Про реформу загальноосвітньої і професійної школи: 36. документів і матеріалів.— С. 97.

³⁸ Там же.

³⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 580, арк. 134.

⁴⁰ Рад. школа.— 1974.— № 1.— С. 90.

Так, у 1982/83 навчальному році на курсах для вчителів при Київському державному педінституті ім. О. М. Горького поряд з піднесенням ідейно-теоретичного і фахового рівня читалися лекції з естетики й етики, були організовані екскурсії до музею В. І. Леніна, Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., до музеїв Т. Г. Шевченка, Лесі Українки, О. Є. Корнійчука, П. Г. Тичини, М. Т. Рильського, українського, російського і західного мистецтва. Педагоги зустрілися з письменниками Ю. О. Збанацьким, П. А. Загребельним, В. О. Коротичем, народними артистами Т. В. Дороніною та Н. В. Мордюковою. Все це духовно збагачує вихователів учнівської молоді, озброює їх здобутками вітчизняної і зарубіжної культури, підносить авторитет учителя.

Після червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС намітилися зміни і в організації марксистсько-ленінської освіти педагогів. Важлива роль належить системі політичної освіти педагогів. В Основних напрямках реформи школи відзначається, що обов'язком партійних комітетів є «по-ленінському, повсякденно дбати про політичне і духовне зростання педагогічних кадрів, оперативне інформування вчителів у найважливіших питаннях внутрішньої і зовнішньої політики партії»⁴¹.

Міністерство освіти УРСР підтримало почин педагогічних колективів Москви, які виступили з ініціативою «Кожному вчителю — вищу політичну освіту» і рекомендувало обласним та міським відділам освіти під керівництвом партійних організацій розгорнути цей рух. У зв'язку з цим було створено мережу шкіл наукового комунізму. В 1984/85 навчальному році в школах республіки працювало понад 26 тис. таких шкіл, в яких навчалися 532 тис. чол. Близько 5 тис. навчалися в університетах марксизму-ленінізму, понад 9 тис. чол. вивчали марксистсько-ленінську теорію самостійно за індивідуальними планами. В Донецькому, Київському, Харківському, Херсонському, Черкаському, Чернівецькому обласних інститутах удосконалення вчителів були створені кабінети марксистсько-ленінської освіти педагогів⁴².

З метою дальшого удосконалення роботи по перепідготовці та підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів, піднесення їх культурного рівня визнано за доцільне забезпечити розвиток інститутів удосконалення вчителів, а при Академії педагогічних наук СРСР створити Всесоюзний інститут перепідготовки і підвищення кваліфікації науково-педагогічних і керівних кадрів народної освіти. Крім того, учителям надано можливість першочергового придбання політичної, науково-популярної і художньої літератури та переваги передплати на періодичні видання. Велику роль у піднесенні ідейно-політичного і культурного рівня працівників освіти відіграють будинки вчителів, яких у республіці в 1984 р. було 52, в тому числі у Донецькій області — 8, Дніпропетровській — 5, Сумській — 6, Івано-Франківській — 5, Львівській — 4, Закарпатській — 4⁴³. Зокрема, велику політико-виховну і культурно-масову роботу серед працівників освіти проводять Вінницький, Ворошиловградський, Дрогобицький, Жданівський, Житомирський, Запорізький, Львівський, Київський, Кіровоградський, Слов'янський, Харківський та інші будинки вчителя.

Протягом 1981—1985 рр. Вінницький обласний будинок учителя організував цикл лекцій, присвячених XXVI з'їзду КПРС і 60-річчю утворення СРСР. Так, у Будинку вчителя при народному університеті культури читалися такі лекції: «В. І. Ленін, мистецтво і сучасність», «Мистецтво як суспільне явище — складова частина культури суспільства», «Народність і партійність мистецтва», «Мистецтво й ідеологічна

⁴¹ Про реформу загальноосвітньої і професійної школи: 36. документів і матеріалів.— С. 61.

⁴² Рад. школа.— № 9.— С. 63—64.

⁴³ Про реформу загальноосвітньої і професійної школи: 36. документів і матеріалів.— С. 61, 95, 97—98.

боротьба на сучасному етапі». При Житомирському обласному будинку вчителя працювало п'ять лекторіїв, створено 6 народних університетів науково-педагогічних знань, якими було охоплено 1760 слухачів.

Широку програму політичних, учбово-методичних, культурно-масових заходів, спрямованих на підвищення ідейної озброєності, професійного і культурного рівня педагогів здійснює Київський міський будинок учителя. Магістральним напрямом його діяльності є всебічна пропаганда рішень з'їздів КПРС та Компартії України, пленумів ЦК КПРС, зокрема, червневого (1983 р.), квітневого (1984 р.) та квітневого (1985 р.), реформи загальноосвітньої і професійної школи, 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Завоювали визнання серед працівників освіти Києва 9 народних університетів, створених при Будинку вчителя. Зокрема, тут широко використовуються для підвищення культурного рівня учительських кадрів зустрічі з вченими, письменниками, артистами, героями війни і ветеранами партії. В бібліотеці при Будинку вчителя налічується 100 тис. примірників книг. Щомісяця його відвідує близько 5 тис. чол.⁴⁴

Цікавою є тематика університету політичної культури Львівського будинку вчителя. В 1982/83 навчальному році його слухачі вивчали такі проблеми: «В. І. Ленін про розвиток політичної культури в соціалістичному суспільстві», «Формування активної життєвої позиції особи в системі політичної культури соціалістичного суспільства», «Політика КПРС і Радянської держави — основа формування політичної культури», «Політична культура і її роль у формуванні ідейної переконаності особи» і т. п.

Хороший досвід роботи нагромадив Дрогобицький будинок учителя Львівської області. Тут активно працював лекторіїв «Рішення XXVI з'їзду КПРС — в життя». Пропаганда матеріалів і рішень з'їзду тісно пов'язувалася з конкретною діяльністю педагогічних колективів по виконанню завдань, висунутих в галузі освіти. При Будинку вчителя діє 6 народних університетів, якими охоплено 3,5 тис. чол., 16 художніх колективів, серед яких особливою популярністю користуються жіноча хорова народна капела «Освітнянка» та фольклорний оркестр народних інструментів «Заграва». Республіканський комітет профспілки у вересні 1981 р. схвалив досвід роботи Дрогобицького будинку вчителя й рекомендував профспілковим організаціям використовувати його.

Будинки учителя поряд з ідейно-політичною, методичною і громадською роботою велику увагу приділяють такій важливій формі естетичного виховання, як художня самодіяльність. В областях республіки створені учительські хори. В травні 1982 р. під час огляду художньої самодіяльності Вінницької області у ньому взяли участь 6 тис. учителів і вихователів.

13 колективів художньої самодіяльності та 6 студій прикладної творчості працюють при Київському будинку вчителя. Особливою популярністю користуються народна хорова капела учителів, драматичний театр, вокальний ансамбль «Ліра». При Житомирському будинку вчителя добре працюють академічний учительський хор, самодіяльний народний ансамбль «Освітнянка», вокально-інструментальний ансамбль «Віола», ансамбль пісні і танцю. Вокальний жіночий ансамбль «Сонячні кларнети» Ворошиловградського будинку вчителя — дипломант республіканського конкурсу.

У світлі завдань комуністичного будівництва будинки вчителя, як і всі органи освіти, покликані удосконалювати зміст, форми і методи своєї роботи. Центральний Комітет КПРС і Рада Міністрів СРСР у постанові від 15 травня 1985 р. про педагогічні кадри вимагають поліпшення діяльності будинків працівників освіти та будинків учителя, зміцнення їх матеріальної бази, розширення мережі цих установ з тим, щоб

⁴⁴ Рад. школа. — 1983. — № 10. — С. 79—81.

вони були в кожному обласному центрі⁴⁵. Можна сподіватися, що їх кількість збільшиться і, що вони, нарешті, будуть створені в Полтавській, Тернопільській і Чернігівській областях.

Надаючи великого значення втіленню в життя реформи освіти, Центральний Комітет КПРС у серпні 1985 р. розглянув питання «Про партійне керівництво роботою по здійсненню реформи загальноосвітньої і професійної школи в Горьковській області». Було дано принципову оцінку зробленому, вказано на недоліки, розроблені чіткі орієнтири дальших дій⁴⁶. Розгорнулася робота по впровадженню реформи освіти і на Україні. Центральний Комітет Компартії України розглянув у березні 1985 р. питання «Про роботу партійних, радянських органів і органів народної освіти Херсонської області по реалізації Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи». Він зобов'язав партійні і радянські органи, органи народної освіти вжити заходів щодо поліпшення змісту й якості ідейно-політичного, трудового, морального, естетичного і фізичного виховання учнів⁴⁷.

Видатною подією в житті партії і радянського народу став XXVII з'їзд КПРС. Курс партії, вироблений з'їздом на прискорення соціально-економічного розвитку країни, підвищення ролі людського фактора, піднесення ідеологічної, масово-політичної роботи, зміцнення миру на землі — головний напрям дальшого розвитку й удосконалення соціалістичного суспільства.

Важливою складовою частиною великих перетворень в країні, накреслених XXVII з'їздом КПРС на дванадцятку п'ятирічку, є дальший розвиток системи освіти, втілення в життя реформи загальноосвітньої, професійної і вищої школи. «Центральний Комітет вжив за останні роки важливих заходів у цьому напрямі, — зазначив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії. — Розпочато реформу загальноосвітньої і професійної школи. Слід сказати, що темпи і глибина реалізації передбачених реформою заходів ще не можуть задовольнити нас»⁴⁸. У рішеннях з'їзду, в Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року визначено конкретні завдання стрімкого розвитку освіти, докорінного вдосконалення навчально-виховної роботи школи, підготовки кадрів. Вирішальна роль у розв'язанні цих завдань належить радянському вчителю. Саме тому Комуністична партія постійно дбає про піднесення його ідейної, фахової підготовки, матеріального добробуту, житлово-побутових умов і культурного рівня.

⁴⁵ Про реформу загальноосвітньої і професійної школи: 36. документів і матеріалів.— С. 96.

⁴⁶ Рад. Україна.— 1985.— 10 серп.

⁴⁷ Там же.— 23 берез.

⁴⁸ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 59.

УЧАСТЬ КОМСОМОЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ У ВИХОВАННІ МОЛОДІ В ДУСІ НЕПРИМИРЕННОСТІ ДО БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Я. С. КАЛАКУРА (Київ), О. В. АНТОНЮК (Київ)

Глибоко проаналізувавши проблеми ідеологічного протиборства на міжнародній арені, XXVII з'їзд КПРС націлив партійні, комсомольські організації на необхідність посилення класового загартування радян-

ських людей, молоді. Це обумовлено тим, що найреакційніші сили капіталізму, в першу чергу США, під прапором «хрестового походу» проти комунізму здійснюють безпрецедентні за масштабами атаки на марксистсько-ленінську ідеологію, внутрішню і зовнішню політику КПРС. Понад 400 ідеологічних і підривних центрів капіталістичних держав розробляють стратегію і тактику «психологічної» війни проти Радянського Союзу. Диверсійна ідеологічна діяльність стала професією тисяч спеціалістів, дипломованих вчених, нею не гребують і деякі лідери капіталістичних держав. Тільки вивченням СРСР у Сполучених Штатах Америки займаються 170 радіологічних центрів, спеціальні управління по пропаганді, в тому числі і по зовнішньополітичній, мають ЦРУ і Пентагон¹. Буржуазна пропаганда нерідко ведеться дипломатичними представництвами і зовнішньоторговельними організаціями, через туризм, наукові, культурні і спортивні контакти.

Об'єктом підвищеної уваги з боку пропагандистських служб імперіалізму є Українська РСР. Вона в значній мірі географічно наближена до центрів ворожої радіопропаганди, на її території інтенсивно розвинутий міжнародний туризм тощо. На Україну ведуть передачі із країн імперіалістичного Заходу 22 радіостанції, в тому числі 14 релігійних. Загальний обсяг їх мовлення лише українською мовою становить 28 годин на добу².

Не останнє місце у підривній буржуазній пропаганді займає підрастаюче покоління, яке тільки формує свої життєві орієнтири, світоглядні позиції. Антикомуністи розраховують на використання особливостей психології молоді, яка виросла в умовах миру і не пізнала на власному досвіді суворих випробувань класової боротьби і воєн.

Ідейно роззброїти молоде покоління — значить нанести серйозний удар по економічному, політичному, духовному розвитку Країни Рад, деморалізувати армію, що стоїть на сторожі соціалістичних завоювань. Розробляючи свої диверсії, апологети буржуазії розраховують отримати таким чином не тільки стратегічний вигреш. Вони сподіваються негативно вплинути на темпи соціалістичного будівництва, політику і ідеологію нашого суспільства. В таких умовах, сказано в матеріалах XXVII з'їзду КПРС, «спритності й безпринципності буржуазних пропагандистів повинні бути протипоставлені високий професіоналізм наших ідеологічних працівників, мораль соціалістичного суспільства, його культура, відкритість інформації, сміливий і творчий характер нашої пропаганди. Потрібна наступальність — і в тому, що стосується викриття ідеологічних диверсій, і в доведенні правдивої інформації про реальні досягнення соціалізму, соціалістичний спосіб життя»³.

Здійснюючи керівництво діяльністю комсомолу по вихованню у молоді високої політичної пильності і свідомості, КПРС виробляє науково обгрунтовану теоретичну і практичну лінію наступу на антикомуністичну ідеологію, визначає основні цілі і завдання, що стоять перед спілкою молоді по нейтралізації впливу буржуазної пропаганди на молодь. При цьому партія незмінно керується вченням марксистсько-ленінізму.

Класики марксистсько-ленінізму, розробляючи політику комуністичної партії по відношенню до молоді, обгрунтували необхідність наступальної боротьби з ворожим ідейним впливом на молоде покоління, формування у нього класової самосвідомості, партійного керівництва цим процесом. У «Проекті резолюції про ставлення до молоді, що вчиться» В. І. Ленін рекомендував «всім організаціям партії надати всіляку допомогу... молоді в її прагненнях організуватись» і водночас

¹ Саволей Е., Борисенко В. Буржуазная пропаганда против советской молодежи.— М., 1985.— С. 7.

² Идеологическая работа: опыт, проблемы.— Киев, 1984.— Вып. 4.— С. 193.

³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 105.

наголошував, що організаціям молоді слід «...по-1-ше, поставити на перший план у своїй діяльності вироблення серед своїх членів цільного і послідовного революційного світогляду, серйозне ознайомлення з марксизмом...; по-2-е, остерігатися тих фальшивих друзів молоді, які відвертають її від серйозного революційного виховання...; по-3-є, старатися при переході до практичної діяльності заздалегідь заводити зв'язки з с.-д. організаціями, щоб скористатися їх вказівками та уникати, по можливості, великих помилок на самому початку роботи»⁴.

Історичний досвід КПРС підтвердив правильність ленінського положення про те, що тільки під керівництвом партії, озброєної найбільш передовою марксистсько-ленінською теорією, можливо забезпечити ідейну єдність рядів молоді, утверджувати у її свідомості комуністичні переконання, забезпечити активну участь юнаків і дівчат у будівництві соціалізму.

Головні шляхи, чіткі орієнтири по удосконаленню виховання молоді в дусі класової непримиренності до буржуазної ідеології на сучасному етапі визначені в матеріалах XXVII з'їзду КПРС, XXVII з'їзду Компартії України. «Нині важливо, щоб усі напрями і форми виховної, політичної роботи мали контрпропагандистську спрямованість, — говорилося на XXVII з'їзді Комуністичної партії України... Партійні організації зобов'язані посилювати ідейне загартування радянських людей, з більшою цілеспрямованістю виховувати у них високу політичну пильність, уміння з чітких класових позицій оцінювати суспільні явища, відстоювати інтереси і духовні цінності соціалістичного суспільства»⁵.

Успішне вирішення намічених партією завдань в значній мірі залежить від творчого використання досвіду, нагромадженого партійними, комсомольськими організаціями республіки у вихованні у молоді стійкого імунітету до ворожої пропаганди, навиків ведення проти неї наступальної боротьби. Ця тема знайшла певне висвітлення в історико-партійній літературі⁶. У цих працях, як правило, наводяться лише поодинокі факти, розкривається значення окремих форм і засобів виховної діяльності у формуванні у молоді (в основному студентської та учнівської) класової самосвідомості, непримиренності до буржуазної ідеології. Не стали предметом аналітичного дослідження специфіка проведення цієї роботи серед працюючої молоді, роль і практичний досвід комсомолу у вирішенні цих завдань.

Не претендуючи на вичерпне висвітлення усіх аспектів проблеми, у статті зроблено спробу розкрити діяльність комсомольських організацій республіки в роки одинадцятиріччя по комплексному використанню форм і методів ідейного впливу у вихованні у працюючої молоді рис активних політичних бійців, спроможних вести непримиренну боротьбу з ворожою пропагандою.

В останній час у пропаганді класового ворога на СРСР відбувається переорієнтація на робітничу аудиторію, в тому числі і на молоду

⁴ Ленін В. І. // Повне збр. творів.— Т. 7.— С. 242.

⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1986.— С. 49—50.

⁶ Капто А. С. Проблеми актуалізації інтернаціонального і патріотического виховання в умовах обострившійся ідеологічної боротьби.— В кн.: Воспитывать убежденных патриотов-интернационалистов.— М., 1982.— С. 69; Яремчук Д. А. Контрпропаганда — одна из важных форм идеологической деятельности партийных комитетов.— В кн.: Непримиримость к буржуазной идеологии, пережиткам национализма.— М., 1982.— С. 62; Идеологическая работа: опыт, проблемы.— Киев, 1982.— Вып. 1.— С. 63, 66, 109, 131—132, 288; Твоя классовая закалка.— Киев, 1983.— С. 10—12; Идеологическая работа: опыт, проблемы.— Киев, 1984.— Вып. 4.— С. 203—205, 223, 355—358; Капто А. С. Классовое воспитание: методология, теория, практика.— М., 1985.— С. 115—116; Климин Ю. В. Обличение империализма в контрпропаганде.— Киев, 1985.— С. 14, 16—17; Контрпропаганда: вопросы теории и практики.— Киев, 1985.— С. 295, 314—315, 361; Наш социалистический образ жизни.— Киев, 1985.— С. 309—313; та ін.

зміну робітничого класу. Його уже не називають «руйнівником моральних цінностей нації», а проявляють настирливе «піклування» про його потреби. Радіостанція «Свобода», наприклад, ввела спеціальний цикл передач «Робітничий рух». Навіть «дисидентів» стали орієнтувати переключитись із загальних демагогічних на соціальні вимоги від імені робітників⁷.

Комсомольські організації республіки під керівництвом партійних комітетів в останні роки значно посилили класове загартування молоді. Питання формування у молодого покоління високої політичної культури, чітких класових орієнтирів знаходилися в центрі уваги пленумів, бюро комітетів ЛКСМУ, систематично обговорювалися на республіканських, обласних, міських і районних активах, нарадах, науково-теоретичних і практичних конференціях. Так, у 1982 р. ЦК ЛКСМ України, обкоми комсомолу провели республіканські і обласні семінари з різними категоріями комсомольських працівників і активу, на яких обговорювались шляхи підвищення дієвості політичної пропаганди серед працюючої молоді, формування в неї норм і принципів радянського способу життя, а також завдання по розвінчуванню реакційної суті імперіалізму. В міських і районних комсомольських організаціях були відкриті для навчання і перепідготовки агітаційно-пропагандистських кадрів постійно діючі семінари з актуальних проблем ідеологічної боротьби⁸.

Велике значення для розгортання змістовної, кваліфікованої роботи комітетів комсомолу республіки по протидії ідеологічним диверсіям імперіалістичних спецслужб Заходу мало створення при ЦК ВЛКСМ Координаційної ради з проблем посилення боротьби з буржуазною ідеологією і пропагандою. Радою, яка об'єднує провідних спеціалістів з цієї галузі, вивчені і розглянуті питання та розроблені рекомендації про підвищення ролі молодіжної преси, книги, музики у формуванні класової самосвідомості молоді, випускалися інформаційно-методичні матеріали з актуальних проблем ідейного протиборства, узагальнювалися і розповсюджувалися кращий досвід контрпропаганди серед молоді, проводилися соціологічні дослідження серед різних категорій юнаків і дівчат. Ця робота продовжується.

Активно працює у цьому напрямі і робоча група з проблем боротьби з буржуазною ідеологією і пропагандою при ЦК ЛКСМ України, до складу якої входять комсомольські працівники, вчені, журналісти. За її ініціативою систематично проводяться семінари, практикуми з комсомольськими працівниками і активом, вивчаються причини негативних проявів у молодіжному середовищі, налагоджено з 1984 р. щорічний випуск у видавництві ЦК ЛКСМУ «Молодь» збірника «Молодежь и идеологическая борьба» (Київ, 1984—1986. — Вып. 1—3), а також художньо-публіцистичного альманаху «Контрасты» (Київ, 1984—1986), на сторінках яких викриваються антирадянські міфи, форми і методи, які використовують буржуазні ідеологи у підривній пропаганді проти нашої молоді.

Певна система керівництва діяльністю комсомольських організацій по проведенню контрпропагандистської роботи склалась і на місцях. При обкомах комсомолу республіки діють науково-методичні ради з питань боротьби з ворожою пропагандою, організовані позаштатні відділи при редакціях обласних молодіжних газет. При міськкомах, райкомах комсомолу працюють контрпропагандистські групи в складі секцій лекторських груп по пропаганді радянського способу життя, розвінчуванню реакційної суті імперіалізму. Львівський міськком, райком, комітети комсомолу, наприклад, для боротьби з ворожою ідеоло-

⁷ Саволей Е., Борисенко В. Указ. соч.— С. 9.

⁸ Твоя классовая закалка.— С. 35.

гією і мораллю організували спеціальні комісії і групи. Їх діяльність спрямована на вивчення найввірогідніших каналів проникнення буржуазної пропаганди, проведення соціологічних досліджень, формування громадської думки, інформування комітетів комсомолу з актуальних питань ідейного протиборства, створення в первинних організаціях атмосфери нетерпимості до фактів аполітичності з боку певної частини молоді⁹⁻¹⁰.

У первинних комсомольських організаціях республіки проведення заходів по викриттю буржуазної ідеології і пропаганди доручається секретарям цих організацій або їх заступникам з питань ідейно-виховної роботи. В залежності від умов і наявності кадрів створюються також групи для проведення лекцій, політінформацій, бесід з проблем ідеологічної боротьби, вивчення громадської думки в трудових колективах¹¹. Такий підхід сприяє підвищенню ефективності пропагандистської, контрпропагандистської роботи серед працюючої молоді, дає змогу проводити її цілеспрямовано з широким використанням різних форм і методів виховної діяльності, з врахуванням ідеологічної обстановки і громадської думки в молодіжному середовищі.

Отже, в комсомольських організаціях республіки в середині 80-х років склалася певна система протидії ідеологічним провокаціям і психологічним диверсіям буржуазної пропаганди.

Разом з тим у проведенні цієї роботи комітетами комсомолу допускались недоліки. Залишається низьким рівень організації контрпропаганди в першу чергу в первинних і районних комсомольських організаціях. Існує певний відрив її від реальних проблем і спрямувань працюючої молоді. У багатьох молодих людей не вироблена потреба, зацікавленість у ідейній боротьбі проти ворожої ідеології, будь-яких негативних проявів у нашій дійсності. На Пленумі ЦК Компартії України, який розглянув питання «Про хід виконання постанови ЦК КПРС і рішення вересневого (1984 р.) Пленуму ЦК Компартії України з питань поліпшення партійного керівництва комсомолом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді» (грудень 1985 р.), зазначалось, що викликають стурбованість факти політичної наївності, трудової пасивності, недисциплінованості серед окремої частини молоді. В той же час в більшості комсомольських організацій ідейно-моральне загартування юнацтва ведеться неконкретно, безадресно, недосить враховується освітній рівень, інформованість, особливості працюючої молоді. «Абсолютно недопустимо, — говорив на Пленумі В. В. Щербинський, — коли партійні, комсомольські організації не дають рішучої, своєчасної відсічі проникненню в молодіжне середовище чужих нам поглядів і настроїв, сумнівних захоплень»¹².

Особливе місце у формуванні у працюючої молоді ідейної переконаності, політичної пильності, непримиренності до буржуазної ідеології і пропаганди належить системі комсомольського політнавчання, в якій навчається понад 2 млн. 180 тис. чоловік. У 1980—1985 рр. комсомольські організації значно посилили контрпропагандистську спрямованість навчально-виховного процесу марксистсько-ленінської освіти працюючої молоді. Цьому в значній мірі сприяло введення курсів «Ідеологічна боротьба і молодь», «Соціалістичний спосіб життя і молодь», «Актуальні питання міжнародного молодіжного руху», «Основи наукового атеїзму», які тільки в 1985/1986 навчальному році вивчали близько 836 тис. юнаків та дівчат республіки¹³. Програмами цих політшкіл передбачено оволодіння слухачами особливостями і основними

⁹⁻¹⁰ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 66, оп. 35, спр. 112, арк. 17.

¹¹ Идеологическая борьба и молодежь. М., 1985.— Вып. 1.— С. 226.

¹² Рад. України.— 1985.— 4 груд.

¹³ Поточ. арх. ЦК ЛКСМУ. Стат. звіт про політичне і економічне навчання працюючої молоді Української РСР в 1985/1986 навчальному році.— С. 5.

проблемами протиборства соціалізму і капіталізму в усіх формах класової боротьби, ролі в ній підростаючого покоління, методології організації наступальної пропаганди.

Враховуючи побажання працюючої молоді, пропагандистів, комсомольських працівників, відділ пропаганди і агітації ЦК ЛКСМУ в 1983/1984 навчальному році рекомендував комсомольським організаціям Волинської, Закарпатської, Ровенської і Чернівецької областей для вивчення експериментальний курс «Твоя політична культура». Введенню цього курсу передувала значна організаторська і методична робота, проведена членами республіканської науково-методичної ради з питань комсомольського політнавчання при ЦК комсомолу України. Була розроблена навчальна програма та методичні рекомендації до кожної теми курсу «Твоя політична культура». У зміст курсу входило розкриття сутності, структури, системи цінностей політичної культури, розгляд найбільш ефективних форм і методів її виховання у молоді, критика буржуазних концепцій політичної культури. На сторінках молодіжних республіканських газет протягом року друкувались консультації до кожної теми. Після доопрацювання навчальної програми у відповідності із висловленими зауваженнями, пропозиціями комсомольських працівників, пропагандистів, слухачів курс «Твоя політична культура» був запропонований для вивчення в 1984/1985 навчальному році в інших областях республіки¹⁴.

Заслугує на підтримку досвід використання системи комсомольського політнавчання у боротьбі з буржуазною ідеологією, нагромаджений в 1983—1985 роках комітетами комсомолу Донецької області. Тут у всіх політшколах пройшли спеціальні заняття «Молодь як об'єкт ідеологічних і пропагандистських маніпуляцій сучасного імперіалізму», Ленінський урок «Твоя політична культура». Широке коло питань, пов'язаних з підвищенням якості проведення політзанять, їх політичної загостреності, було предметом обговорення міських і районних науково-практичних конференцій «Виховання у молоді політичної пильності» (м. Жданов), «Роль навчального процесу у вивченні слухачами творів В. І. Леніна як методології критики буржуазних фальсифікацій» (м. Артемівськ), «Виховання непримиренності до буржуазної ідеології — важливе завдання політичного навчання» (м. Краматорськ), «Формування у слухачів класового підходу до явищ суспільного життя» (м. Селідове), «Суспільно-політична практика — форма залучення слухачів до активної контрпропагандистської роботи» (м. Горлівка). В інших містах і районах області ці проблеми були розглянуті на нарадах ідеологічного активу, під час диспутів, бесід за «круглим столом»¹⁵.

Змістовну роботу по підвищенню ролі комсомольського політнавчання у вихованні у працюючої молоді політичної пильності, непримиренності до імперіалістичної пропаганди проводять комітети комсомолу, пропагандисти Закарпатської області. В листопаді 1982 р. на обласній науково-практичній конференції «XXVI з'їзд КПРС про форми і методи роботи по формуванню у слухачів системи комсомольського політнавчання класового підходу до явищ суспільного життя» було проаналізовано позитивний досвід, а також викрито недоліки, що мали місце, були прийняті рекомендації по посиленню ідейно-політичного загартування юнаків і дівчат в процесі політичних занять. В області за роки одинадцяті п'ятирічки в 3 рази зросла кількість курсів з проблем ідеологічної боротьби, соціалістичного способу життя, політичної куль-

¹⁴ Идеологическая работа: опыт, проблемы.— Вып. 4.— С. 355; Твоя політична культура.— К., 1983.— 100 с.; Молодь і політична культура.— К., 1984.— 150 с.

¹⁵ Активні форми і методи політичного навчання молоді: досвід, проблеми.— К., 1986.— С. 90.

тури, міжнародного молодіжного руху. У 1985/1986 навчальному році ці питання вивчали понад 26,7 тис. юнаків і дівчат¹⁶.

З метою активізації політзанять, підвищення їх рівня удосконалювалася робота з пропагандистами. Щорічно вони проходили перепідготовку на обласних курсах і семінарах Будинку політичної освіти обкому партії, на яких читався цикл лекцій з питань класового виховання, методики контрпропаганди. З пропагандистами проводилися диспути, вечори запитань і відповідей, розбір проблемних ситуацій. При Будинку політичної освіти створений обласний дискусійний клуб пропагандистів «Ленінське мистецтво переконувати». Плідно працювала методична рада по комсомольському політнавчанню при обкомі комсомолу. Члени її розробили рекомендації по використанню на заняттях активних форм навчання, систематично виїжджали на місця для подання практичної допомоги пропагандистам, брали участь у підготовці і проведенні відкритих занять, семінарів¹⁷.

За допомогою партійних комітетів перебудована система роботи обласних, міських, районних курсів комсомольських пропагандистів в м. Києві і Київській області. На постійно діючих семінарах для них читали лекції з методології та методики контрпропаганди, періодично проводилися семінарські заняття на тему «Загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені і посилення контрпропагандистської спрямованості політичного навчання молоді». Для пропагандистів шкіл «Основи наукового атеїзму» організовувалися диспути «Атеїзм і релігія в сучасній боротьбі ідей», «Твоя життєва позиція»¹⁸.

На оптимізацію навчально-виховного процесу в комсомольському політнавчанні республіки була спрямована розробка, здійснена будинками політичної освіти обкомів партії, обласними методичними радами, рекомендацій з комплексного використання на заняттях активних форм і методів. Зокрема, підготовлені навчально-методичні карти до курсів «Твоя політична культура» (Чернівці), методичні рекомендації по використанню активних форм і методів у політшколах «Ідеологічна боротьба і молодь» (Ворошиловград, Ужгород, Тернопіль), «Соціалістичний спосіб життя і молодь» (Полтава, Черкаси), «Основи наукового атеїзму» (Львів, Житомир, Хмельницький) і т. д. У цій роботі взяв участь великий загін науковців — 195 докторів і кандидатів наук, партійних і комсомольських працівників республіки¹⁹. У цих рекомендаціях чітко визначена пізнавальна і виховна мета кожного політзаняття, ідейним наставникам молоді запропоновані різноманітні варіанти проблемних занять, логічних і практичних завдань, питань контрпропагандистського спрямування. Такий підхід сприяв розвитку творчості пропагандистів, викоріненню шаблону, школярства, однозначних методичних рішень, дозволяв в кінцевому рахунку підвищити дієвість, якість проведення занять.

У той же час далеко не усі комітети комсомолу проявляли необхідну послідовність і цілеспрямованість у підвищенні ролі політичного навчання в боротьбі з ворожою пропагандою, в класовому загартуванні працюючої молоді. Пленум ЦК ЛКСМУ, який розглянув в серпні 1986 р. питання про завдання комсомольських організацій по виконанню рішень червневого (1986 р.) Пленуму ЦК КПРС, піддав критиці діяльність комітетів комсомолу Вінницької області за серйозні недоліки в проведенні комсомольського політнавчання. В ряді первинних організацій області заняття носили просвітительський характер, не під-

¹⁶ Поточн. арх. ЦК ЛКСМУ. Стат. звіт про політичне і економічне навчання комсомольців і молоді Закарпатської області в 1985/1986 навчальному році.— С. 3.

¹⁷ Некоторые формы и методы организации контрпропагандистской работы комитетов комсомола Закарпатской области.— Ужгород, 1985.— С. 7, 8.

¹⁸ Активні форми і методи політичного навчання молоді: досвід, проблеми.— С. 89—90.

¹⁹ Там же.— С. 5.

німались актуальні проблеми, що хвилюють юнаків і дівчат, комсомольські кадри та актив уникали відповідей на гострі питання молоді²⁰. Соціологічні дослідження проведені в 1980—1985 рр. серед 3 тис. слухачів комсомольських політшкіл у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Львівській областях та місті Києві свідчать, що тільки 40% з них беруть у політзаняттях активну участь, 47% — пасивні, а решта (13%) — беруть участь формально і навіть ухиляються від них²¹.

У республіці ще значна частина комсомольських пропагандистів слабо володіє проблемно-пошуковим методом, не вміє дохідливо і глибоко розкрити класову сутність різних буржуазних теорій, розглядає свою діяльність як звичайне інформування слухачів щодо різних подій.

XXVII з'їзд КПРС поставив завдання перебудувати систему політнавчання так, щоб вона змогла озброювати трудящих, молодь вмінням політично зріло мислити і діяти. Новаторський дух з'їзду вимагає і нових підходів до організації марксистсько-ленінської освіти працюючої молоді. Перед комсомольськими організаціями стоїть завдання домагатись активного, наступального характеру кожного політичного заняття у молодіжній аудиторії, предметніше впроваджувати проблемний метод, широко практикувати дискусії з важливих тем, обговорення актуальних подій внутрішнього і міжнародного життя.

У формуванні у молоді непримиренності до буржуазної ідеології важливу роль відіграє лекційна пропаганда, усна політична агітація. У виступах лекторсько-пропагандистського активу з актуальних питань зовнішньої і внутрішньої політики КПРС, про радянський спосіб життя, сучасну діяльність комсомолу більш аргументованішою стала критика ідеологічних диверсій ворожої пропаганди, фальсифікацій питань соціалістичного будівництва в нашій країні. В комсомольських організаціях широко впроваджуються системні форми роботи: суспільно-політичне читання, молодіжні народні університети, лекторії, цикли лекцій, вечори запитань та відповідей з актуальних проблем ідейного протиборства. В трудових колективах м. Києва широкою популярністю у трудящих, молоді користуються зустрічі за «круглим столом» з питань міжнародного становища, в Дніпропетровській області — усні виступи «Зарубіжний світ очима радянського спеціаліста», в Чернівецькій — вечори запитань та відповідей «Увага — брехня», тематичні вечори «Диверсії без динаміту», в Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській областях проводяться робітничі збори, сільські сходи «Народ не забуде, не простить», «За вітриною «вільного світу».

Партійні, комсомольські організації систематично практикують проведення з контрпропагандистської тематики єдиних політднів. Особливо активізувалась ця робота після червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС. В областях України організовано пройшов, наприклад, республіканський політдень на тему «Політика імперіалізму — загроза миру». Одеський обком партії провів єдиний політдень на тему «Виховання класової непримиренності до буржуазної ідеології — важливий напрямок політико-виховної роботи партії в сучасних умовах», Тернопільський — «Особливості ідеологічної боротьби на сучасному етапі», Житомирський — «Непримиренна наступальна позиція радянської людини у боротьбі ідей»²².

Важливу роль у боротьбі з ворожою ідеологією у західних областях Української РСР відіграють суспільно-політичні клуби ім. Ярослава Галана — письменника, активного бійця проти буржуазного націоналізму. У Львівській області діє понад 700 таких клубів. В них

²⁰ Молодь України.— 1986.— 5 серп.

²¹ Активні форми і методи політичного навчання молоді: досвід. проблеми.— С. 44.

²² Килимник Ю. В. Указ. соч.— С. 15.

організована активна пропаганда досягнень і переваг соціалістичного способу життя, ленінської національної політики, дружби народів СРСР, розвінчується класова основа націоналізму, уніатства; члени клубу беруть участь у пошуковій роботі, пов'язаній з діяльністю Я. Галана, популяризують його твори²³.

Все більш активне використання різноманітних форм масово-політичної роботи по розвінчуванню ідеологічних провокацій імперіалістичних спецслужб, реакційної суті буржуазного способу життя значно посилює наступальний арсенал комсомолу в боротьбі проти антикомунізму, сприяє вихованню у працюючої молоді класової непримирності до ворожих ідей, поглядів.

Разом з тим заходи по протидії впливу буржуазної ідеології та моралі проводяться далеко не в усіх комсомольських організаціях. При плануванні і читанні лекцій, організації тематичних вечорів, бесід слабо враховуються особливості молодіжних аудиторій. В агітаційно-пропагандистській роботі не завжди своєчасно забезпечується вичерпне роз'яснення хвилюючих молоді подій в країні і за рубежом, актуальних проблем комуністичного і молодіжного руху. Недостатньо ведеться пропаганда досягнень реального соціалізму, особливо в таких сферах, як науково-технічний і соціальний прогрес, розвитку демократії, освіти і культури в СРСР, гарантованості прав радянських людей на працю, відпочинок, всебічний гармонійний розвиток особистості. Нерідко у виступах ідеологічних працівників спостерігається схильність до парадності, затушовування недоліків, особливо проблем місцевого життя.

Рішення XXVII з'їзду КПРС націлюють партійні, комсомольські організації на глибокий і систематичний аналіз морально-політичної обстановки в трудових колективах, громадської думки, напрямків і каналів дії ворожої ідеології, повніше врахування отриманих результатів при плануванні і проведенні контрпропагандистських заходів. Важливість цієї діяльності обумовлена тим, що нерідко антикомуністи роблять ставку на недостатню інформованість молоді з окремих проблем, питань, які її особливо цікавлять.

Велика робота по вивченню і формуванню запитів, інтересів юнаків та дівчат проводиться у Дніпропетровську. Створений при міськкомі партії громадський Інститут конкретних соціологічних досліджень, до складу якого входять вчені, соціологи, працівники партійних, комсомольських і радянських органів, науково-дослідних інститутів, господарські керівники, координує діяльність 23 лабораторій і груп 100 штатних соціологів і близько 200 соціологів на громадських засадах. При ідеологічних комісіях міськкому і райкомів партії, ряду парткомів працюють 36 рад по вивченню громадської думки і ефективності ідеологічної роботи. Вони аналізують звіти, листи, заяви трудящих, молоді, питання, що поступили агітаційно-пропагандистському активу під час проведення масово-політичних заходів та ін.

Предметом ретельного вивчення були, наприклад, такі питання, як дієвість виховної роботи серед молоді, проблеми морального виховання, формування активної життєвої позиції, особливості способу життя городян, оцінка результативності форм і методів патріотичного і інтернаціонального виховання юнаків і дівчат²⁴. Понад 10 анкетних опитувань серед різних категорій молоді провела рада по організації соціологічних досліджень при Чернівецькому обкомі партії. В цій роботі взяли участь Академія суспільних наук при ЦК КПРС, Інститут конкретних соціологічних досліджень Академії наук СРСР, редакція газети «Правда», Вища партійна школа при ЦК Компартії України²⁵.

²³ Контрпропаганда: вопросы теории и практики.— С. 314.

²⁴ Гончарук Г. И., Шелест Д. С. Идеологическая работа КПСС: опыт формирования коммунистического мировоззрения.— Киев, 1984.— С. 32.

²⁵ Идеологическая работа: опыт, проблемы.— Вып. 4.— С. 63.

Підготовлені на основі цих досліджень рекомендації враховуються при плануванні ідеологічної роботи партійними, комсомольськими організаціями, проведенні контрпропагандистських заходів.

Подібна практика дозволяє вибрати правильні орієнтири в ідеологічній діяльності, своєчасно вносити відповідні корективи в тематичну спрямованість пропагандистської роботи, регулярно інформувати молодих людей про події, до яких виявляє найбільший інтерес молода аудиторія.

Могутнім засобом формування класової самосвідомості у підростаючого покоління є історія нашої Батьківщини. Виховання історією юнаків та дівчат відбувається під час Всесоюзних походів по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу. Як комплексна форма виховання молоді, воно включає пошукову роботу, пов'язану з історичними подіями в житті партії і народу, подвигами радянських людей в роки революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, в період мирного будівництва; створенням літописів бойових з'єднань і колективів; спорудженням пам'ятників і меморіалів на честь героїв, що віддали життя за щастя Вітчизни, оформлення куточків слави і громадських музеїв; організацію Всесоюзної експедиції «Моя Батьківщина — СРСР»; військово-спортивних ігор «Зірниця» і «Орля».

Один із головних, невід'ємних напрямів виховання непримиренності до буржуазної ідеології, говорячи словами В. І. Леніна, є «організація *всєбічних* політичних викривань. Інакше як на цих викриваннях не може виховатися політична свідомість і революційна активність мас»²⁶. У роботі по політичному викриттю антинародної суті капіталізму комсомольські організації використовують різноманітні акції солідарності з боротьбою народів і молоді Близького Сходу, Африки за незалежність, проти фашистських і диктаторських режимів, мітинги протесту, трудові вахти «Ударна праця — наша відповідь паляям війни», «Частку квартильної премії у Фонд миру», громадянський суд над імперіалізмом. До участі в них залучаються молоді іноземці — члени делегацій і туристських груп, а також ті, що навчаються і працюють в СРСР.

В ідеологічній і політичній підривній діяльності, спрямованій на радянську молодь, буржуазна пропаганда намагається максимально використати релігію. Клерикальні антикомуністичні кола Заходу за допомогою радіопередач та інших засобів ідейного впливу розповсюджують релігійні ідеї, роблять спроби впровадити в середовище молоді нетрадиційні форми релігійності, активізувати діяльність релігійних організацій на території республіки, дискредитувати атеїзм. Активно протидіючи цим спробам, комсомольські організації під керівництвом партійних комітетів удосконалюють практику організації атеїстичного виховання.

Довгострокова перспективна програма атеїстичної роботи серед трудящих, молоді сформульована в постановках ЦК КПРС, ЦК Компартії України з проблем атеїстичного виховання. Завдання атеїстичної роботи на сучасному етапі чітко визначені в рішеннях XXVII з'їзду КПРС. «Партія використовує засоби ідейного впливу для всемірного поширення науково-матеріалістичного світорозуміння, для подолання релігійних забобонів, не допускаючи образи віруючих, — підкреслюється в новій редакції Програми КПРС. — Виступаючи за неухильне додержання конституційних гарантій свободи совісті, партія засуджує спроби використовувати релігію на шкоду інтересам суспільства і особи»²⁷. Особливість атеїстичної роботи полягає в тому, що вона спря-

²⁶ Ленін В. І. Що робити? // Повне зібр. творів.— Т. 6.— С. 65.

²⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 196.

мована не проти віруючого, а за віруючого, щоб допомогти йому звільнитись від пут релігійного дурману, стати на шлях наукового світосприйняття, повніше використати можливості, створені в нашій країні для всебічного і гармонійного розвитку особистості.

Виходячи із вимог партії, комсомольські організації ведуть роботу по пропаганді суспільно-політичних і природничо-наукових знань, підготовці лекторів-атеїстів, озброєнні комсомольських працівників і активістів ефективними формами і методами атеїстичної пропаганди. Для працюючої молоді широко проводяться цикли лекцій, лекторії, кінолекторії, вечори запитань і відповідей, атеїстичні вікторини, організуються школи і народні університети наукового атеїзму, громадсько-політичні клуби «Світоч», «Прометей», «Юний атеїст».

Популярністю серед молоді Миколаївщини, наприклад, користуються атеїстичні «філософські вечори», на яких у формі лекцій, коментаріїв, бесід «за круглим столом», демонстрацій науково-популярних фільмів, розповідей про наукові відкриття пояснюються найважливіші світоглядні, моральні, соціальні, духовні проблеми. Одночасно викриваються спроби богословських спекуляцій навколо сучасних наукових відкриттів. Змістовна робота по пошуку активних, дієвих засобів і форм атеїстичної пропаганди проводиться безпосередньо в трудових колективах. Так, на вінницькому виробничому об'єднанні «Октябрь» проводиться науково-практичні конференції, усні журнали, вечори на атеїстичну тематику. В цехах випускаються стіннівки, організуються літературні виставки з питань атеїзму. Атеїстична тематика звучить у передачах заводського радіомовлення, висвітлюється в багатотиражній газеті^{27а}.

Поряд з масовими формами комсомольські організації дедалі більшу увагу приділяють індивідуальній роботі з віруючими. Практика свідчить, що саме вона дозволяє забезпечити конкретний вплив на молодого віруючого, глибше вивчити його світогляд, психіку, прослідкувати динаміку змін у його поглядах, вибрати ефективні шляхи атеїстичного впливу. У боротьбі з релігійним впливом на молодь велика роль належить новим радянським святкам і обрядам, які наповнені новим, соціалістичним змістом. В республіці стали традиційними урочисті шлюби, комсомольські весілля, дні повноліття, свята першої борозни, врожаю та ін.

В той же час в роботі деяких комсомольських організацій по атеїстичному вихованню подекуди має місце поверховий підхід, рівень його не відповідає особливостям ідейного протиставлення на міжнародній арені. Окремі комітети комсомолу не досить наступально ведуть боротьбу з релігійними пережитками у свідомості певної частини молоді, слабо знають форми і методи впливу релігійних об'єднань на окремих юнаків і дівчат, не формують атмосфери нетерпимості до проявів як релігійності, так і індиферентного ставлення до релігії.

Тому так важливо формувати у юнацтва активну атеїстичну позицію, імунітет неприйняття релігійних ідей. Головне завдання полягає у тому, щоб наповнити усі форми і засоби атеїстичного виховання глибоким політичним змістом, надати йому наступального характеру, домогатись нейтралізації намагань західної пропаганди протиставити віруючих і невіруючих, ослабити ідейно-політичну єдність радянського суспільства. У пропаганді наукового атеїзму дуже важливо кожний раз знаходити оптимальне співвідношення масових, групових і індивідуальних форм впливу на молодих людей.

Особливі надії в ідейному роззброєнні молодого покоління імперіалістична пропаганда покладає на сферу культури, розваг. За допо-

^{27а} Идеологическая работа: опыт, проблемы.— Вып. 1.— С. 190: Вып. 2.— С. 152—153.

могою так званої «соціологічної пропаганди» класовий противник прагне створити враження про «райське» життя молоді в країнах капіталу, роздуває культ споживацтва. На це робиться особлива ставка. Вихованню у юнаків і дівчат розумних інтересів і потреб, формуванню у них високих естетичних смаків, вміння відрізнити справжні цінності від вигаданих підпорядковані система комсомольського політнавчання, масово-політична робота. В Дніпропетровській області, наприклад складалась система читання лекцій з моральних проблем, проводяться громадсько-політичні читання, конференції. В Миколаївській області відкрито 13 музично-художніх салонів, в яких організуються зустрічі любителів музики, поезії, живопису. В м. Києві, Донецькій, Полтавській та інших областях практикуються диспути, присвячені питанням світорозуміння, моралі на теми: «Який ти, наш сучасник?», «Що значить бути революціонером сьогодні», «Щастя: як ти його розумієш?», «Обов'язок і відповідальність», «Сучасна боротьба ідей і твоя життєва позиція»²⁸.

Значний досвід ідейно-морального загартування молоді нагромаджений в трудових колективах Ждановського металургійного заводу ім. Ілліча і «Азовсталі», де важливе місце відводиться радам робітничої честі. Вони не тільки допомагають молодим робітникам вивчати історію підприємства, але й ведуть боротьбу з порушниками дисципліни, піклуються про моральну честь колективу і кожного його члена. Цій меті підпорядковані і такі заходи, як дні дисципліни, що щомісяця проводяться на Львівському виробничому об'єднанні «Електрон». На Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. І. Петровського впроваджено моральний кодекс петровців — своєрідний збір правил і норм поведінки працівників. Його завдання — формування активної життєвої позиції, почуття відповідальності за доручену справу. На підприємстві діяла також система моральних і матеріальних стимулів. На багатьох підприємствах Донецької області отримали розповсюдження кодекси трудових колективів²⁹.

В той же час в роботі по моральному вихованню молоді є й серйозні недоліки. Недостатньо ведеться боротьба із споживацькими тенденціями, з такими прихованими проявами аморальності, як байдужість, цинізм, претензії отримати більше, ніж даєш суспільству, що зустрічаються серед окремих молодих людей. Докорінного поліпшення потребує діяльність комсомольських організацій по усуненню корисливих проявів серед окремої частини молоді. Цьому сприятиме виконання постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами», згідно з якою партійні, комсомольські організації зобов'язані «посилити роботу по формуванню у кожної радянської людини глибокої поваги і готовності до самовідданої праці на загальне благо, розумних потреб, непримиренності до приватновласницької психології і користоловства»³⁰.

Таким чином, комсомольські організації республіки під керівництвом партійних комітетів, виховуючи у молоді непримиренність до буржуазної ідеології на основі комплексного використання форм і методів ідеологічної роботи, зосереджують свої зусилля на вирішенні таких завдань: формування у юнаків і дівчат марксистсько-ленінського світогляду, високої політичної культури, твердих ідейних переконань, непримиренності до буржуазно-націоналістичної ідеології і клерикальної пропаганди, уміння з чітких класових позицій давати оцінку подіям і процесам суспільного життя, відстоювати ідеали і духовні цінності соціалізму, пропаганді історичних переваг соціалізму, успіхів, досягнутих

²⁸ Кравчук Л. М. Сердцевина идеологической, политико-воспитательной работы.— В кн.: Идеологическая работа: опыт, проблемы.— Вып. 1.— С. 138.

²⁹ Наш социалистический образ жизни.— С. 317.

³⁰ Рад. Україна.— 1986.— 28 трав.

радянським народом під керівництвом КПРС в соціалістичному будівництві, всебічному розкритті провідної ролі робітничого класу, утвердженні серед молоді норм і принципів соціалістичного способу життя; розвінчування антинародного, нелюдського характеру імперіалізму, його експлуаторської суті, неспроможності буржуазного суспільства ліквідувати соціальні виразки, національну і расову несправедливість.

Комсомол вчиться у партії критично оцінювати досягнуте, з високою відповідальністю сприймає її вимогливий, принциповий підхід до проблем класового загартування молоді. Вся багатогранна діяльність комітетів комсомолу, що спрямована на формування у підростаючого покоління непримиренності до буржуазної ідеології і моралі, високої політичної пильності, знаходиться в тісній єдності з практичною роботою комсомольських організацій по втіленню в життя рішень XXVII з'їзду КПРС, XXVII з'їзду Компартії України.

* * *

РОЛЬ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

Н. М. ЛЕЩЕНКО (Київ), І. В. СЕСАК (Кам'янець-Подільський)

Земства — місцеві (земські) управління були створені в більшості губерній Росії відповідно до реформи 1864 р. Хоч провідне становище в них належало поміщикам — дворянам, ці органи під тиском причин економічного характеру та революційної боротьби трудящих мас відіграли певну позитивну роль у розвитку місцевого господарства.

На Правобережній Україні установи місцевого управління вперше з'явилися в 1904 р. Це були так звані «куці» земства, або земства спрощеного типу. Лише в 1911 р. тут були запроваджені виборні земства, які мали деякі місцеві особливості. Незважаючи на короткий період своєї діяльності, вони досягли певних зрушень у галузі сільського господарства, шляхів сполучення, медицини. Зокрема, чільне місце належало земствам у розвитку освіти. У зв'язку з цим критичне вивчення їхньої діяльності в цьому напрямі на Правобережній Україні в 1904—1917 рр. має важливе значення. В цей час, і особливо під впливом революції 1905—1907 рр., марксистсько-ленінські ідеї проникали в прогресивну педагогіку, у свідомість народних мас, справляючи значний вплив на характер боротьби за перебудову шкільної справи на демократичних засадах.

З'ясуванню малодослідженої в українській радянській історіографії проблеми ролі земств Правобережжя в розвитку шкільної справи значною мірою допомагають матеріали підпорядкованих їм установ, які зберігаються в державних центральних та обласних архівах і бібліотеках. Серед них — такі цінні земські видання, як доповіді управ зібранням; їхні звіти про народну освіту за певні періоди та окремі роки; огляди земської діяльності в різних галузях, і зокрема в народній освіті; статистичні джерела земств у вигляді довідкових книг та календарів; земська періодика та ін. Як відомо, царська Росія була країною з надзвичайно низьким рівнем письменності, особливо серед сільського населення. Тим часом розвиток капіталізму, розширення й ускладнення господарського і адміністративного апарату потребували освічених, спе-

ціально підготовлених кадрів як для промисловості, так і для сільського господарства. Земства враховували ці потреби. Однак на їх діяльність у галузі народної освіти впливали не тільки економічні фактори, а й політичні. Найважливішим серед них була перша буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр.

Участь земств у розвитку народної освіти полягала в асигнуванні коштів на утримання церковно-парафіяльних та міністерських шкіл, наданні субсидій різним навчальним закладам та студентам, сприянні позашкільній освіті, підготовці вчительських кадрів тощо. В цілому їх роль у цій справі була зведена в основному до завідування господарською частиною початкових шкіл. Вони не мали права складати навчальні програми, спрямовувати і контролювати навчально-виховний процес.

До появи земств стан народної освіти на Правобережній Україні був украй незадовільний. Катастрофічно недостатня кількість шкіл, мізерні видатки на розвиток народної освіти, тяжке економічне становище селян були головними причинами, що перешкоджали їхнім дітям, які з малих літ змушені були займатися виснажливою працею, одержувати елементарні знання. В. І. Ленін зазначав з цього приводу: «Селянин не в силі триматися, не надриваючись над роботою сам і не змушуючи вдвоє тяжче працювати своїх дітей»¹.

Це й не дивно. Адже в середньому на селянській дворі, при прожитковому мінімумі 5 десятин землі, в цілому по Україні у 1905 р. припадало 4,4, а в Київській та Подільській губерніях — відповідно лише 3,7 і 2,7 десятини. Безкінними були понад 50,9% господарств Правобережжя².

На початку ХХ ст. абсолютна більшість трудящих цього регіону залишалася неграмотною і була, за словами В. І. Леніна, пограбованою в розумінні освіти, світла і знання³. Як видно із звітів попечителя Київського учбового округу і єпархіального начальства, на 1 січня 1903 р. на Правобережній Україні було тільки 5646 початкових шкіл⁴.

З розширенням діяльності земств посилювався їх вплив на розвиток початкової народної освіти, ставали очевиднішими причини, що гальмували цю справу. Незважаючи на усунення місцевих органів управління від керівництва народною освітою, утримувані ними школи набували дедалі більшої популярності в народі і давали учням кращі знання порівняно з іншими типами початкових навчальних закладів.

Реальні можливості впливу земств на різні галузі життя визначалися їх бюджетом. І хоч витрати на народну освіту були віднесені законом до необов'язкових, саме в цій сфері діяльність місцевих органів управління виявилася найуспішнішою. Їхні витрати на шкільну справу зростали, що, безумовно, слід оцінювати позитивно. Так, у Київського земства вони збільшилися із 104 120 крб. у 1904 р. до 964 158 крб. у 1910 р., або відповідно з 6,89% до 23,47% видатків бюджету⁵. Подільське земство виділило в 1904 р. на ці цілі 125 400 крб., або 10% від загальної суми своїх витрат, а в 1908 р. вже 624 614 крб., тобто 26%⁶. Водночас у волинського земства це зростання з 1905 р. по 1911 р. було незначним — з 195 820 до 314 347 крб., і в процентному відно-

¹ Ленін В. І. Дитяча праця в селянському господарстві // Повне збір. творів.— Т. 23.— С. 273.

² Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму.— К., 1970.— С. 57, 66.

³ Див.: Ленін В. І. До питання про політику міністерства народної освіти: (Доповнення до питання про народну освіту) // Повне збір. творів.— Т. 23.— С. 123.

⁴ Центр. держ. іст. арх. УРСР у м. Києві, ф. 442, оп. 656, спр. 1932, ч. 1, арк. 46 (далі — ЦДІА УРСР).

⁵ Киевский земский календарь и справочная книга на 1911 год.— Киев. 1910.— С. 46—47.

⁶ Держ. арх. Хмельниц. обл., ф. 233, оп. 1, спр. 2589, арк. 16—17.

шенні витрати на школу тут весь час залишалися майже на одному рівні — 8—11% від загальногубернського видаткового бюджету⁷.

Хоч у цілому асигнування на народну освіту, як і медицину, й становили в земських бюджетах найбільшу частку, однак у порівнянні з існуючими потребами ці суми були мізерними. Справа погіршувалася ще й тим, що вони витрачалися не стільки на утримання власне земських шкіл, скільки на розвиток церковно-парафіяльних і тільки незначною мірою — міністерських. Якщо в губерніях, де місцеві органи управління з'явилися раніше, земства виділяли церковно-парафіяльним школам лише 0,75—2% свого бюджету на народну освіту, то, наприклад, на Волині — 50—75%⁸.

Нерідко на земських зібраннях гласні відмовлялися надавати субсидії церковно-парафіяльним школам, оскільки вони викликали незадоволення селян Правобережної України. Так, у 1908 р. між мешканцями 13 сіл Вінницького повіту Подільської губернії та єпархіальною училищною радою виник тривалий конфлікт. Селяни не відпускали грошей на церковні школи, пояснюючи це тим, що вони «надто мало давали знань»⁹.

Однак налякані масовими селянськими виступами дворяни, які очолювали земства, охоче йшли в цих питаннях назустріч вимогам синоду, оскільки в насаджуванні виховання в релігійному дусі вони вбачали засіб для боротьби з революційним рухом.

Водночас окремі земства Правобережної України, в яких переважали демократично настроєні елементи, виступали не тільки за припинення субсидій церковно-парафіяльним школам, а й за направлення коштів на відкриття власних навчальних закладів. Так, Дубенське повітове земство ще в початковий період своєї діяльності вважало асигнування церковним школам непотрібною справою. Воно висловилося на користь запровадження в повіті у найближчі 10 років загального навчання і виділило на народну освіту не 10% від загальних видатків бюджету, як у середньому по губернії, а 30%. Для втілення цієї ідеї в життя потрібно було спорудити 135 шкіл вартістю 3 тис. крб. кожна¹⁰. Однак здійснити це земство не могло, оскільки згідно з положенням 1903 р. воно мало право вишукувати кошти тільки на утримання шкіл, а не на відкриття їх¹¹.

Крім того, на перешкоді запровадженню загального навчання стояли різні буржуазні партії, які виникли переважно в період революції 1905—1907 рр. Змушені в силу причин економічного порядку та під тиском народних мас включати в свої програмні документи й питання освіти народу, вони, однак, майже нічого не робили для їх розв'язання. Наприклад, у програмі так званої партії народної свободи (кадетів) містилася вимога загальної, безплатної й обов'язкової освіти¹², але жодним словом не згадувалося про її класовий характер, необхідність відокремлення школи від церкви, заборону дитячої праці тощо. Це й зрозуміло. Адже кадети відстоювали економічні та політичні привілеї великої буржуазії.

Близькою до російської партії конституційних демократів була УРДП. Вона виражала інтереси зростаючої міської та сільської буржуазії і відрізнялася від першої лише тим, що висловлювала незадоволення великодержавною політикою царського самодержавства.

⁷ Волинський земський календарь для гг. корреспондентов текущей сельскохозяйственной статистики. На 1914 г.— Житомир, 1914.— Отд. IV.— С. 136.

⁸ Изв. Волян. губерн. земства.— 1914.— 23 февр.— С. 11.

⁹ Цит. за: Грекуллов Е. Ф. Православная церковь — враг просвещения.— М., 1962.— С. 45.

¹⁰ Изв. Волян. губерн. земства.— 1914.— 22 янв.— С. 12.

¹¹ Там же.— С. 13.

¹² Иванович В. Русские партии, союзы и лиги.— СПб., 1906.— С. 18.

Інша буржуазна партія — «октябристи» — на словах виступала за те, щоб потреби народної освіти якнайповніше враховувалися в законодавчій діяльності Державної думи і щоб на їх задоволення асигнувалися значні кошти¹³. На ділі ж вони всіляко перешкоджали цьому. Загальновідомо, що в усіх чотирьох Думах «октябристи» спільно з чорносотенцями й кадетами робили все, щоб не допустити практичних заходів, спрямованих на запровадження загальної освіти. Не висували вони й вимоги відокремлення школи від церкви і, таким чином, фактично підтримували позицію царизму, який намагався назавжди залишити народ у темряві й неучті. Щоправда, ліберальна буржуазія та її партії, зважаючи на потреби економічного розвитку країни і боячись революції, погоджувалися на деякі реформи в галузі освіти.

Послідовно відстоювала інтереси трудящих лише партія більшовиків. Очоливши боротьбу народних мас проти царизму, поміщиків і капіталістів, вона рішуче виступила й за демократизацію школи, за право різних націй розвивати свою культуру. Ця боротьба особливо загострилася в період першої російської революції 1905—1907 рр. Виконуючи рішення II з'їзду РСДРП, більшовицькі організації добивалися відповідно до Програми партії запровадження безплатного навчання всіх дітей віком до 16 років, надання населенню можливості здобувати освіту рідною мовою у створених за рахунок держави та органів самоврядування школах¹⁴. На жаль, слабкість робітничого руху на Правобережній Україні, засилля в комітетах РСДРП меншовиків, з одного боку, і переважання у земствах поміщиків та духовенства, з другого, — негативно впливали на розвиток шкіл.

Аналізуючи на перших річних зібраннях свою діяльність у галузі народної освіти, губернські комітети у справах земського господарства ставили питання про створення власної мережі шкіл, поліпшення матеріального становища народних учителів, підвищення їх освітнього рівня тощо.

Земські школи на Правобережжі, залежно від кількості дітей відповідного віку, будувалися на 2—4 комплекти, тобто мали два, три або чотири класи на 50 місць кожний. Нагляд за цими школами здійснювали земські члени училищних рад та обрані земством попечителі. Стежили за їхньою роботою також інспектори й директори народних училищ та єпархіальні наглядачі. Прискіпливий контроль з боку шкільного начальства та поліцейських властей, постійні утиски місцевих багатів стояли на заваді розвитку цього більш-менш прогресивного на той час типу початкових шкіл.

Всебічне вивчення документів дає підстави стверджувати, що в земських початкових школах Правобережної України справа освіти й виховання була поставлена дещо краще, ніж у міністерських і тим більше в церковно-парафіяльних. З розширенням діяльності земств виникали й розвивалися такі прогресивні традиції підпорядкованих їм шкіл, як більш світський, порівняно з церковними, характер навчання, вищий загальний рівень викладання, застосування передових його методів, а також зростання впливу демократично настроєних освітніх діячів на характер і постановку шкільної справи.

Однак реакційна політика царизму в галузі народної освіти, а також пізні запровадження земств на Правобережній Україні не дали їм можливості організувати скільки-небудь значну кількість власних початкових шкіл. Так, на 1912 р. у Київській губернії їх було тільки 203, або 9% від загальної кількості (2271)¹⁵. До того ж Київське земство

¹³ Там же.— С. 33.

¹⁴ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978.— Т. 1.— С. 62.

¹⁵ Киевская земская справочная книга-календарь на 1914 год.— Киев, б. г.— С. 132.

відкривало в основному двокласні школи, доступні, головним чином, заможним верствам сільського населення.

Ідеалізуючи діяльність земств, ліберально-буржуазна історіографія приписує їм усі заслуги в галузі народної освіти. Тим часом, як свідчать джерела, багато шкіл було відкрито з ініціативи самих селян, які прагнули вирватися з полону духовної темряви і рабства, в якому їх віками тримали панівні класи. Наприклад, у Володимир-Волинську повітову управу в справах земського господарства Волинської губернії з різних кінців повіту надійшло понад 110 постанов сільських сходів, де порушувалися питання освіти і виховання. Селяни безплатно відводили земельні ділянки під школи, забезпечували їх будівництво матеріалами тощо. Питання про відкриття нових шкіл завжди хвилювало селян. Так, Стригалівський та Сборишевський сходи писали в цю управу, що селянські «діти ніде не вчаться і ростуть у неучті, яке можна вибачити лише дикій країні...». В подібному ж дусі висловлювалося й багато інших сходів¹⁶.

Ініціативі селян у справі відкриття нових шкіл перешкоджало міністерство народної освіти, яке, за словами В. І. Леніна, було міністерством «...наруги над народним прагненням до знання»¹⁷. Земства ж, не маючи за законом права відкривати школи та будучи обмеженими в коштах і людських ресурсах, не могли задовольнити запитів населення, оскільки залежали в цьому питанні від міністерства народної освіти та синоду.

Царський уряд і його чиновники твердо тримали земства у фарватері своєї політики. Найменші спроби органів місцевого управління вийти за межі закону або виявити ініціативу у вирішенні тих чи інших питань розбивалися об глуху стіну бюрократизму. Внаслідок цього окремі земства, діючи в рамках закону, не виявляли достатньої уваги до розвитку народної освіти, а то й ставилися до неї як до другорядної справи. Тому не дивно, що, наприклад, Волинська губернія (це видно із звітів повітових управ з початку їхньої діяльності до літа 1908 р.) внаслідок недостатньої кількості шкіл залишалася щодо освітнього рівня населення у тому ж становищі, що й до запровадження земств¹⁸.

А в огляді діяльності «куцих» земств Волинської губернії за 1904—1911 рр. резюмується, що в цей період «справа народної освіти залишалась у цілковитому застої»¹⁹. Пізніше Волинський земський періодичний орган вказував, що діяльність у галузі народної освіти «не становить світлої сторінки в історії земства», свідченням чого було, зокрема, те, що на 1910 р. 5 тис. населених пунктів губернії не мали шкіл²⁰. Існуючі ж — перебували у край заanedбаному стані. Так, із звітів повітових управ видно, що більшість шкільних приміщень були холодними, внаслідок чого доводилося навіть припиняти заняття, тісними, сирими, погано обладнаними. Не вистачало класних меблів, особливо лав, і учням доводилося тіснитись, що робило практично неможливим навчання їх письму. В одній із шкіл через відсутність лав учні сиділи на дошках, покладених на обрубки дерева. Класною дошкою нерідко служили вхідні двері²¹.

Діяльність у галузі народної освіти, як і в інших сферах земського господарства, зазнала певних змін із запровадженням виборних земств відповідно до реформи 1911 р. Нею передбачалося надання повітам певної самостійності в задоволенні «місцевих потреб», розмежу-

¹⁶ Изв. Волын. губерн. земства.— 1911.— 25 февр.— С. 11.

¹⁷ Ленін В. І. До питання про політику міністерства народної освіти // Повне збір. творів.— Т. 23.— С. 130.

¹⁸ Центр. держ. іст. арх. СРСР в м. Ленінграді, ф. 1288, оп. 2, спр. 50, арк. 35 (далі ЦДІА СРСР).

¹⁹ Обзор деятельности Волынского земского управления за 1904—1911 гг.— Житомир, 1911.— Отд. VIII.— С. 1.

²⁰ Изв. Волын. губерн. земства.— 1914.— 3 февр.— С. 10.

²¹ ЦДІА СРСР, ф. 1288, оп. 2, спр. 50, арк. 35.

вання функцій, що їх раніше виконувало губернське земство. Зокрема, шкільні справи переходили у відання повітових органів місцевої влади, а за губернськими — залишалося надання субсидій окремим навчальним закладам та їх вихованням, підготовка та підвищення освітнього рівня вчительських кадрів тощо. Слід, однак, зазначити, що, хоч ці зміни й мали певне прогресивне значення, в цілому вони не могли позитивно вплинути на розвиток початкової школи.

Прогрес народної освіти серйозно гальмувався й через брак необхідних підручників і книг для читання. Щоб якось зарадити в цій справі, земства організовували книжкові склади. Так, Волинське земство відпускало школам книги, письмове приладдя тощо за їх вартістю, враховуючи при цьому близько 5% суми для покриття витрат на пересилку. Для цього в Житомирі при Волинській губернській управі існував книжковий склад, який займався й роздрібним продажем, а також 12 його відділень при кожній повітській земській управі. Крім того, було ще близько 200 передаточних складів при училищах. Як правило, замовлення в губернський склад надходили з церковно-парафіяльних шкіл через їх наглядців, а з міністерських — через інспекторів народних училищ. З губернського складу через повітовий товар надсилався передаточним складам при училищах, а звіди — безпосередньо адресату²².

Певною мірою дбали земства й про розвиток позашкільної освіти, сприяючи (переважно поданням матеріальної підтримки) організації вечірніх занять, народних читань і бібліотек. Вся ця робота майже завжди здійснювалася через школи — на той час єдине місце, де можна було розмістити бібліотеку, організувати народні читання або провести вечірні заняття з дорослими. Найбільша кількість таких заходів на Правобережній Україні припадала на школи, які субсидувало земство. Потреба в розвитку позашкільної освіти зумовлювалася не тільки недостатньою кількістю початкових шкіл, а й низьким культурно-освітнім рівнем населення.

Різновид позашкільних закладів народної освіти являли собою вечірні класи, де трудящі могли навчитися читати й писати. Вони призначалися для дорослих, а також для учнів, які не могли відвідувати денні школи. Перші постійні класи для дорослих були організовані земством 1907 р. у 50 населених пунктах Київської губернії при початкових училищах різних відомств²³. За станом на 1909 р. такі класи функціонували при 32 земських, 28 міністерських і 10 церковно-парафіяльних навчальних закладах²⁴, а на початку 1911 р. — при 78 школах: 46 земських, 25 міністерських і 7 церковно-парафіяльних²⁵. Заняття у вечірніх класах тривали тільки 5 місяців — з 15 жовтня по 15 березня.

Незважаючи на певну користь вечірніх занять і попит на них з боку малописьменного і неписьменного населення, деякі земства, як, наприклад, Чигиринське повітове на першому своєму зібранні 20 жовтня 1911 р., приймали рішення «таких при училищах не організовувати»²⁶.

В цілому через відсутність спеціальних земських асигнувань та нерозробленість положення про вечірні заняття їх проведення було обмеженим. Так, у Волинській губернії в 1910 р. вони практикувалися лише в 4 школах для 90 учнів, а в Подільській губернії у 1914 р. було загалом дано 3636 уроків, які відвідали тільки 929 слухачів²⁷.

²² Календарь и записная книжка для корреспондентов статистического бюро Волинского губернского земства на 1913 г. — Житомир, 1913. — С. 165.

²³ Краткий очерк деятельности Киевского губернского земства по народному образованию (1905—1918). — Киев, 1918. — С. 4.

²⁴ Киевский земский календарь... на 1911 год. — С. 50.

²⁵ Отчет о земских школах и земских внешкольных просветительных мероприятиях в Киевской губернии за 1911 год. — Киев, 1913. — С. 71.

²⁶ Там же. — С. 76.

²⁷ Изв. Волин. губерн. земства. — 1913. — 29 марта. — С. 6; Эконом. жизнь Подольск. — 1916, № 8—9, май. — С. 50.

Однією з форм позашкільної освіти на Правобережній Україні були народні читання. Роль земств у їх влаштуванні зводилася лише до епізодичних грошових асигнувань. Найбільше поширення вони мали в Київській губернії. Початок їх організації припадає на 1907 р. Спочатку вони проводилися в 25, а на кінець 1911 р. — вже в 124 пунктах²⁸. Загалом на Київщині у 1911 р. було організовано близько 2 тис. народних читань²⁹. У Волинській губернії 1910 р. в 78 школах Дубенського, Острозького, Ровенського, Кременецького і Новоград-Волинського повітів відбулося 834 читання³⁰. Для організації таких заходів повітові земства Київської губернії відпускали щороку спеціальні кредити з розрахунку 75 крб. на училище. З них 20 крб. призначалися на господарські витрати і 55 крб. лекторам (по 1 крб. за читання без хору і по 1,5 крб. з хором)³¹.

Лекторами в народних аудиторіях були в основному викладачі шкіл та законовчителі. Нерідко лекції супроводжувалися світловими картинками. У 1911 р. за звітами 115 шкіл Київщини з таким супроводом було організовано 1398 читань, а без нього — 656³². Там, де при школах існували учнівські хори, вони виконували в антракті різні хорові п'єси. Населення виявляло великий інтерес до цих заходів, які проводилися при сприянні земств, і охоче їх відвідувало. Так, у Київській губернії в 1911 р. на них загалом побувало разом з дітьми 332 656 слухачів, у середньому 161 чол. на одне читання³³. Слід зауважити, що на той час народні читання були єдиною формою здорової розваги для селян і як різновид позашкільної освіти відіграли певну роль у підвищенні культурного рівня населення. Незважаючи на ліберально-монархічні погляди більшості їх організаторів, вони сприяли підвищенню інтересу трудящих до знань, а отже, об'єктивно посилювали здатність мас до сприйняття прогресивних ідей.

Чималу роль у поширенні народної освіти на Правобережжі позашкільним шляхом відіграли бібліотеки. Питання про їх відкриття ставилося в ряді земств разом з іншими питаннями, що стосувалися школи. Однак воно повністю вирішувалося шкільним начальством, яке нерідко глушило земську ініціативу в цій важливій справі. Більше того, навіть вироблені самими земствами проекти про організацію бібліотек при народних училищах не завжди втілювалися в життя. Зокрема, такий випадок мав місце у Волинському земстві, коли в 1910—1911 рр. воно не змогло використати на розвиток бібліотечної справи 12 тис. крб.³⁴.

Хоч у цілому земства під тиском трудящих мас і прагнули певною мірою поліпшити стан народних бібліотек, внести планомірність у розвиток їх мережі, розширити комплектування, удосконалити керівництво ними тощо, однак недостатня кількість відпущених на ці цілі коштів, обструкціоністська позиція окремих земських діячів, реакційна політика міністерства народної освіти призвели до того, що в умовах експлуаторського ладу народні маси майже не могли скористатися цією формою позашкільної освіти. В Подільській губернії, наприклад, Кам'янецьке повітове земство виділило в 1913 р. на бібліотеки лише 1,5 тис. крб., Летичівське, — вирішивши відкрити їх при 38 училищах, асигнувало на це 1,9 тис. крб., Літинське і Проскурівське земства, маючи намір органі-

²⁸ Краткий очерк деятельности Киевского губернского земства по народному образованию (1905—1918).— С. 4.

²⁹ Отчет о земских школах... в Киевской губернии за 1911 г.— С. 80.

³⁰ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1912 год.— Киев, 1913.— Отд. VIII.— С. 3.

³¹ Изв. Волин. губери. земства.— 1913.— 29 марта.— С. 5.

³² Отчет о земских школах... в Киевской губернии за 1911 г.— С. 80.

³³ Там же.

³⁴ Отчет Волинской губернии земскому управлению. По училищному отделу за 1910—1911 уч. год.— Житомир, б. г.— С. 37.

зувати по 6 бібліотек кожне, виділили відповідно 600 і 300 крб.³⁵ Висловлювалися й зовсім негативні погляди на цю важливу справу. Так, на зібранні Волинського земства у травні 1913 р. голова губернської управи назвав бібліотеки «розкішшю». Спочатку, наголошував він, потрібно задовольнити насущні потреби. Один з гласних також «знаходив організацію бібліотек передчасною»³⁶.

В цілому народні бібліотеки відіграли певну роль у поширенні знань. Так, у Київській губернії вони в 1912 р. діяли при 116 земських школах. Їхні фонди налічували 6523 книжок, які брали читати 15 929 чол. 106 291 раз³⁷. Слід зазначити, що книги з бібліотек при земських школах користувалися значно більшим попитом серед населення, ніж видання, які зберігалися у книгозбірнях міністерських і, особливо, церковно-парафіяльних шкіл.

Однак низька частка письменних серед населення (у Київській губернії лише 24%, Волинській — 23%, Подільській — 20%³⁸), мізерність земських асигнувань призвели до того, що бібліотеки, як і вечірні класи та народні читання, не відіграли належної ролі у задоволенні духовних потреб трудящих.

Хоч у цілому, як показало вивчення земських матеріалів, кількість позашкільних закладів зростала, однак ні за якістю, ні за змістом своєї роботи вони в умовах царизму не могли задовольнити зростаючих культурно-освітніх запитів широких народних мас.

Земські асигнування на вечірні класи, народні читання та бібліотеки не мали цілеспрямованого, систематичного характеру. Як наслідок ця робота була вкрай обмеженою, мало продуманою, одноманітною, містила в собі багато випадкового. Так, повітові земства Волині до організації позашкільної роботи взагалі майже не приступали. Тільки в 1913 р. губернське земське зібрання доручило своїй управі розробити до 1915 р. проект проведення позашкільних заходів.

Таким чином, дослідження ролі земських установ у розвитку народної освіти на Правобережжі в 1904—1917 рр. показує, що їх діяльність у цій галузі не привела до радикальних змін у задоволенні потреб населення в знаннях. Все ж об'єктивно вона сприяла певному підвищенню культурно-освітнього рівня трудящих, що впливало насамперед на їх громадську активність. Засвоюючи сукупність найпростіших знань, знайомлячись з елементами культури, які пробуджували в них почуття людської гідності³⁹, робітники і селяни краще сприймали визвольні ідеї. Зростала й політична свідомість трудящих, від якої, за словами В. І. Леніна, залежали «...величезною мірою хід і результат великої російської революції»⁴⁰.

На Правобережній Україні, як і в цілому в Росії, були відсутні такі найважливіші елементарні принципи початкової школи, як загальнодоступність, обов'язковість і безплатність навчання, запроваджені на той час у більшості розвинутих капіталістичних країн Західної Європи.

Формально всі діти мали право на освіту, але навчались переважно вихідці із заможних верств населення. Злидні, недостатня кількість шкіл та місць у них призводили до того, що більшість дітей залишалася поза їх стінами. Як видно з офіційних даних, у 1904 р. по трьох губерніях Правобережжя з 887 026 дітей шкільного віку були позбавлені змоги вчитися 522 741⁴¹. Відповідно ж до всеросійського шкільного перепису в 1911 р. поза школою залишилося у Волинській губернії — 62,2%,

³⁵ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1912 год.— Отд. VIII.— С. 8.

³⁶ Изв. Волин. губери. земства.— 1914.— 3 февр.— С. 10.

³⁷ Киевская земская справочная книга-календарь на 1914 год.— С. 133.

³⁸ Юго-Западный край в экономическом отношении.— Киев.— 1913.— С. 85, 91, 96.

³⁹ Див.: Ленін В. І. Проект програми нашої партії // Повне зібр. творів.— Т. 4.— С. 219.

⁴⁰ Ленін В. І. Пролетаріат і селянство // Там же.— Т. 12.— С. 88.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 656, спр. 132, ч. 5, арк. 138—139.

у Київській — 59,4%, в Подільській — 64,6% дітей⁴². При таких темпах розвитку народної освіти потрібно було б сотні років, щоб ліквідувати неписьменність.

Звичайно, порівняно з дореформеним періодом стан справ у шкільній освіті, як і в інших галузях земського господарства, дещо змінився на краще. Однак цього було явно недостатньо, а зробити більше всіляко перешкождали панівні класи Росії, царизм — найзапекліші вороги освіти багатомільйонних мас трудящих. Земства також виявилися неспроможними кардинально змінити її становище. Як свідчать, наприклад, матеріали засідання Волинського губернського комітету в справах земського господарства, що відбулося 9 лютого 1910 р., після шести років діяльності «кущих» земств, більше 200 тис. дітей шкільного віку в губернії залишалися за порогом школи⁴³. Ціла дитяча армія, писав орган Волинського губернського земства, «була позбавлена елементарної письменності й приречена на здичавіння»⁴⁴. В. І. Ленін наголошував: «...Ця здичавілість народних мас, особливо селян, не випадкова, а *неминуча* при гніті поміщиків, які захопили десятки і десятки мільйонів десятин землі, захопили і державну владу як в Думі, так і в Державній раді, та й не тільки в цих установах, порівняно ще *нижчих*...»⁴⁵.

Відносно енергійна діяльність земств у справі розвитку народної освіти виявилася, однак, недостатньою навіть того, щоб забезпечити загальнодоступність навчання. Так, з проекту міністерства народної освіти в Державну думу видно, що для запровадження загального навчання в Київській губернії потрібно було 7252 школи, а їх тут налічувалося тільки 2370⁴⁶.

Шкільні програми із загальноосвітніх предметів давали учням дуже обмежений обсяг знань. Спроби ж окремих земств розширити зміст навчання у початковій школі хоч і мали позитивне значення, однак були в основному спрямовані на збільшення обсягу матеріалу, що вивчався, і не ставили за мету змінити загальний релігійно-моральний напрям навчально-виховного процесу. Наприклад, Київська повітова земська управа у доповіді зібранню в 1913 р. відзначала, що до часу призову в солдати немало колишніх вихованців дво- і навіть трирічних шкіл забували майже все, чому їх учили, і не могли навіть написати листа рідним. У зв'язку з цим пропонувалося продовжити курс навчання до чотирьох років з метою не стільки розширити програму, скільки поглибити знання учнів⁴⁷.

Царизм і його уряд, розуміючи, що поширення знань серед трудящих неминуче вплине на зростання їх політичної свідомості, не були зацікавлені в реалізації цих планів і робили все можливе, щоб освіта не стала надбанням широких народних мас, щоб пристосувати її до власних потреб. «...Нема більш лютого, більш непримиренного ворога освіти народу в Росії, ніж російський уряд», — підкреслював В. І. Ленін⁴⁸. Характеризуючи на III з'їзді комсомолу навчально-виховну роботу в дореволюційних навчальних закладах, Володимир Ілліч говорив: «В цих школах молоде покоління робітників і селян не стільки виховували, скільки натаскували в інтересах тієї ж буржуазії. Виховували їх так, щоб створювати для неї придатних слуг, які були б здатні давати їй прибуток і разом з тим не турбували б її спокою і безділля»⁴⁹.

⁴² Трутовский В. Современное земство.— Пг., 1914.— С. 172.

⁴³ Изв. Волин. губерн. земства.— 1913.— 15 марта.— С. 1.

⁴⁴ Там же.— 1914.— 3 февр.— С. 11.

⁴⁵ Ленін В. І. До питання про політику міністерства народної освіти // Повне збір. творів.— Т. 23.— С. 123.

⁴⁶ ЦДІА СРСР, ф. 1288, оп. 3, спр. 163, арк. 3.

⁴⁷ Журнали Киевского уездного земского собрания: Третья чрезв. сессия 27—28 сент. 1913 г.— Киев, 1913.— Отд. III.— С. 98.

⁴⁸ Ленін В. І. До питання про політику міністерства народної освіти // Повне збір. творів.— Т. 23.— С. 128.

⁴⁹ Ленін В. І. Завдання спілок молоді: Промова на III Всерос. з'їзді Рос. Ком. Спілки Молоді 2 жовт. 1920 р. // Там же.— Т. 41.— С. 289.

Вся діяльність земських установ, зокрема й Правобережної України, в галузі народної освіти була поставлена під посиленний нагляд царських властей, суворо регламентувалася та обмежувалася рамками земських законів. Фактично «...земство з самого початку було засуджене на те, щоб бути п'ятим колесом до воза російського державного управління, колесом, яке *допускається* бюрократією лише остільки, оскільки її всевладдя не порушувалось, а роль депутатів від населення обмежувалась голою практикою, простим технічним виконанням кола завдань, окреслених все тим же чиновництвом», — писав з цього приводу В. І. Ленін⁵⁰.

На початку ХХ століття в Росії вже існувала суспільна сила, яка була спроможна ліквідувати поміщицько-капіталістичний лад, знищити прірву, що розділяла народ і освіту. Цією силою став робітничий клас і сільська біднота, керовані більшовицькою партією на чолі з В. І. Леніним.

Тільки перемога пролетарської революції, звільнивши мільйони робітників і селян нашої країни від соціального та національного гноблення, розв'язала багатвікову проблему, яку не під силу було вирішити земствам, — широко відкрила перед трудящими двері до освіти й культури.

Радянська система освіти повністю не відкидає практику навчання й виховання минулих часів. «...Треба, — наголошував В. І. Ленін, — вміти розрізнити, що було в старій школі поганого і корисного нам, і треба вміти вибрати з неї те, що необхідне для комунізму»⁵¹.

⁵⁰ Ленін В. І. Гонителі земства і Аннібали лібералізму // Там же.— Т. 5.— С. 34.

⁵¹ Ленін В. І. Завдання спілок молоді // Там же.— Т. 41.— С. 289.

ІРАНО-ІРАКСЬКИЙ КОНФЛІКТ У СТРАТЕГІЇ АМЕРИКАНСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ

Ю. С. СКОРОХОД (Київ)

Вже тривалий час Близький і Середній Схід є тими регіонами світу, де ще «...не гаснуть вогнища воєнної небезпеки»¹. Так, уже шостий рік продовжується безглузда війна між Іраном та Іраком, в результаті якої, зазначав у своєму виступі на ХХVII з'їзді КПРС перший секретар ЦК Народної партії Ірану Алі Хаварі, тільки з боку Ірану загинуло й було поранено 700 тис. чол., 2 млн. стали біженцями². Втрати ж Іраку на кінець 1984 р., за різними оцінками, становили від 65 до 100 тис. тільки вбитими³. Війна завдала і завдає величезної шкоди економіці обох країн. Фінансові втрати лише Іраку в зв'язку із зменшенням експорту нафти та веденням воєнних дій досягають суми в 1 млрд. доларів щомісяця⁴.

Характеризуючи типи воєн в сучасну епоху, В. І. Ленін виділив в окрему групу війни між рівноправними націями, відзначивши при цьому особливу складність проблем, пов'язаних з їх виникненням⁵.

¹ Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 83.

² Правда.— 1986.— 4 марта.— С. 11.

³ Маркар'ян Р. В. Зона Персидського залив: Проблеми, перспективи.— М., 1986.— С. 68.

⁴ Машин В. В., Яковлев А. И. Персидский залив в планах и политике Запада.— М., 1985.— С. 100.

⁵ Ленін В. І. Лист до І. Ф. Арманд, 19 січ. 1917 р. // Повне зібр. творів.— Т. 49.— С. 354.

Початок ірано-іракської війни був зумовлений комплексом політичних, релігійних, територіальних причин, далеко не однозначних за своїм характером. Багато з них своїм корінням сягають часів Османської імперії та британського панування. Характерно, що саме колонізатори ще на початку ХХ ст. практично «спроєктували» майбутні конфлікти між Іраном та Іраком. Саме під егідою британської дипломатії між обома країнами були укладені договори 1913 (Константинопольський) та 1937 років, які не враховували ні географічних, ні етнічних характеристик прикордонних районів і, таким чином, потенційно таїли у собі зародок майбутніх прикордонних протиріч. У фокусі взаємних територіальних претензій знаходиться ділянка кордону по річці Шатт-ель-Араб. Значення цього водного шляху важко переоцінити і насамперед для Іраку, оскільки він практично є єдиним виходом цієї країни до моря.

В 1975 р. при посередництві Алжіру було досягнуто нової угоди, що регулювала кордон між двома країнами. Згідно з укладеним договором (Алжирським) кордон встановлено по тальвегу*; Іран також мав передати Іраку деякі території загальною площею 500 кв. км⁶. Однак шахський уряд практично не виконав умов цієї угоди. Після революції 1979 р. іранські релігійно-політичні лідери зайняли позицію невизнання Алжирського договору, що, безумовно, сприяло посиленню напруженості у відносинах між двома країнами.

Ускладнили відносини між Багдадом і Тегераном й проблеми релігійного характеру. Якщо в Ірані 90% жителів — шиїти, то в Іраці ж населення сповідує іслам як шиїтського, так й сунітського напрямів. До того ж, історично склалося так, що основні шиїтські святині знаходяться в містах Куфа, Неджеф і Кербела, розташованих на території Іраку. Ставши на шлях перетворення Ірану в світовий центр ісламу, іранські лідери наголосили на необхідності перенесення частини святинь з Іраку в Іран й висунули з цього приводу вимоги до уряду Садада Хусейна. Як відомо, в Тегерані після падіння шахського режиму було проголошено курс на експорт «шиїтської революції». Посилаючись на той факт, що хоча в Іраку більшість населення — шиїти (60%), а провідну роль у політичному житті країни відіграють суніти (40%), в Ірані почалася антиіракська кампанія.

Таким чином, на рубежі 70—80-х років ХХ ст. у відносинах між Іраном та Іраком існував ряд нерозв'язаних проблем. Проте вони самі по собі (без зовнішнього втручання) не відносилися до категорії проблем, які не можна врегулювати мирним шляхом.

Одним із першорядних факторів, що вплинули на переростання існуючих протиріч між двома країнами в стадію збройного конфлікту, стала політика імперіалізму і насамперед його цитаделі — Сполучених Штатів.

«Імперіалізм, — зазначається у новій редакції Програми КПРС, — не хоче зважати на політичні реальності сучасного світу. Ігноруючи волю суверенних народів, він намагається позбавити їх права самим обирати шлях розвитку, загрожує їхній безпеці. В цьому — головна причина виникнення конфліктів у різних районах світу»⁷. Агресивна, авантюристична політика імперіалізму зумовлюється насамперед його суспільною природою. «Тут можна сказати, — підкреслив в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, — про цілий комплекс спонукальних мотивів: хижацькі апетити фабрикантів зброї і впливових військово-бюрократичних угруповань, корисливу заінтересованість монополій у джерелах сировини і ринках збуту, страх буржуазії перед змінами, що відбува-

⁶ Касаткін Д., Ушаков В. Іран — Ірак: Четвертый год войны // Азия и Африка сегодня. — 1984. — № 3. — С. 7.

* Тальвег — лінія, що з'єднує найнижчі точки дна річки.

⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 157.

ються, нарешті, намагання розв'язати за рахунок соціалізму власні проблеми, які дедалі загострюються»⁸.

Імперіалізм вдалося створити витончену систему неоколоніалістської надексплуатації країн, що розвиваються. «Лише за останнє десятиріччя прибутки, викачані корпораціями США з країн, що розвиваються, вчетверо перевищили їхні вкладення»⁹.

Цілі регіони земної кулі Вашингтон оголосив зоною своїх «життєвих інтересів». Особливу увагу американський імперіалізм приділяє району Близького і Середнього Сходу та Північної Африки, де зосереджено близько 69% вірогідних запасів нафти неосоціалістичного світу¹⁰. Для реалізації своїх неоколоніалістських устремлень у США створено «Центральне командування» (СЕНТКОМ), яке почало функціонувати з 1 січня 1983 р. В сферу його діяльності включено 19 незалежних держав: Афганістан, Пакистан, Іран, Ірак, Кувейт, Бахрейн, ОАЕ, Катар, Саудівську Аравію, Оман, ЙАР, НДРІ, Єгипет, Йорданію, Судан, Ефіопію, Джибуті, Сомалі, Кенію. В розпорядження СЕНТКОМУ виділені «сили швидкого розгортання», військові бази, розташовані в межах його дії. Створення «Центрального командування», а фактично — механізму військового втручання США у справи суверенних держав Південно-Західної Азії, Аравійського півострова та Африки — свідчить про дальше зміщення акцентів на військово-силові методи у зовнішньополітичному курсі Вашингтона на початку 80-х років ХХ століття.

Опозиція Кемп-Девіду з боку арабських держав, падіння вірного союзника Вашингтона — шахського режиму, якому відводилася особлива роль у близькосхідній стратегії американського імперіалізму, посилення антиімперіалістичних та антиамериканських настроїв в арабському світі у зв'язку з перемогою ісламської революції в Ірані — все це стало переконливими свідченнями кризи політики США в цьому регіоні.

За таких умов Вашингтон зробив спробу докорінно змінити політичну ситуацію на Близькому Сході. Використовуючи дедалі більше силові методи у здійсненні зовнішньополітичних акцій, Сполучені Штати вдалися також до тактики розпалювання локальних конфліктів, що займає важливе місце у глобалістській стратегії американського імперіалізму на сучасному етапі. Спровокувавши збройний конфлікт між Іраном та Іраком, США почали широко використовувати у своїх інтересах викликані ним наслідки.

Протиборство двох країн Близького Сходу внесло нові протиріччя в арабський світ. Ряд країн, зокрема Сирія і Лівія, заявили про свою підтримку іранської сторони. В той час такі держави, як Йорданія, Бахрейн, Оман, Катар, Кувейт та Єгипет, зайняли проіракську позицію. Причому, ці протиріччя були значнішими за своїми масштабами, ніж ті, що були викликані підписанням Кемп-Девідської угоди. Якщо після укладення останньої з рядів активних борців проти ізраїльської експансії відколосалася лише одна держава — Єгипет, то основна ж маса арабських країн виступала більш-менш єдиним фронтом. Тепер же шкода, заподіяна арабській згуртованості, була значно більшою. Про це свідчила нарада глав урядів арабських країн, яка відбулася у Фесі в листопаді 1981 р. Вона закінчилася наступного дня після відкриття, бо її учасники не змогли знайти спільної мови щодо дальшої стратегії по врегулюванню близькосхідного конфлікту. Немає сумніву, що розкол арабського світу на два табори сприяв рішенню адміністрації Рейгана добитися зміни позиції арабських країн відносно кемп-девідського процесу за допомогою силових акцій.

⁸ Там же.— С. 12.

⁹ Там же.— С. 20.

¹⁰ Підраховано авт. за: The Middle East and North Africa 1984—1985. Thirty-First Edition.— London, 1984.— P. 107.

Ірано-іракська війна надала Сполученим Штатам можливість більш інтенсивно втягнути в орбіту своєї політики країни Близького Сходу з консервативними режимами. Пропагандистський апарат США почав активно експлуатувати версію про «іранську загрозу». Американські засоби масової інформації всіляко розмножували висловлювання іранських лідерів про експорт революції. В ролі фактора залякування часто виступають й «сенсаційні» повідомлення про наявність конкретних планів вторгнення іранських військ в район Персидської затоки. Спроби переконати арабські країни з консервативними режимами в існуванні «іранської загрози» мали місце і з боку представників американської адміністрації. «Іран головним чином зацікавлений, — заявив один високопоставлений чиновник, — в експорті своєї фундаменталістської революції і для досягнення цієї мети йому немає потреби обмежуватися виключно війною з Іраком»¹¹. Інсинуації охоплювали різні аспекти життя арабських країн, аж до намагань змалювати як «потенційних диверсантів» іранських паломників, які щорічно направляються в Саудівську Аравію до святинь Мекки¹². Пропагандистська кампанія мала на меті підштовхнути арабські країни з консервативними режимами до більш тісних контактів з США у всіх сферах і на-самперед — військовій. Американський щотижневик «Бізнес уїк» писав з цього приводу: «Жах перед зростаючою силою Тегерана... може зробити те, чого не змогли досягти ні адміністрація Картера, ні адміністрація Рейгана — створення антирадянського альянсу арабських держав»¹³.

Одним із напрямів політичної діяльності США, що пов'язаний з експлуатацією наслідків ірано-іракського конфлікту, є курс на ізоляцію Іраку як одного з найактивніших учасників опозиції Кемп-Девідській угоді.

Для досягнення цієї мети адміністрація Рейгана вдалася до тактики політичного маневрування. Державний секретар США О. Хейг напередодні своєї поїздки на Близький Схід у 1981 р., основною метою якої було створення «стратегічного консенсуса» — неформального регіонального блоку на антирадянській основі, направив свого представника в Багдад для роз'яснення вузлових моментів політики Вашингтона в регіоні, даючи тим самим зрозуміти, що американці не будуть заперечувати проти поліпшення відносин з Іраком. Наслідком даного політичного курсу адміністрації Рейгана стало вилучення Іраку із списку країн, які нібито підтримують терористів. Тим самим поставкам товарів Сполучених Штатів в цю арабську країну було дано «зелене світло». Незабаром американська торгівля з Іраком вже оцінювалася приблизно в 1 млрд. доларів щорічно¹⁴. Крім того, США надали Багдаду фінансову допомогу для закупівлі сільськогосподарського обладнання та будівництва нафтопроводу¹⁵. Разом з тим через канали американських засобів масової інформації було запущено в хід тезу про те, що перемога Ірану у збройному конфлікті нібито не відповідає інтересам Сполучених Штатів. Це, на думку Вашингтона, мало сприяти «наведенню мостів» з урядом Саддама Хусейна. Подібне тлумачення відбулося й в офіційних документах США¹⁶.

Застосовуючи тривалий час тактику політичного маневрування щодо Іраку, Сполучені Штати мають на меті далекоглядні цілі: схилити Багдад, принаймні, до нейтралітету щодо так званого кемп-девідського

¹¹ Newsweek.— 1982.— May 24.— P. 42.

¹² Ibid.— 1984.— June 18.— P. 48.

¹³ Павлова Г. П. «Исламский фактор» в стратегии империализма США // Народы Азии и Африки.— 1984.— № 6.— С. 6.

¹⁴ International Affairs. Autumn.— 1983.— Vol. 59.— № 4.— P. 614.

¹⁵ U. S. News and World Report.— 1984.— Sept. 10.— P. 84.

¹⁶ Cohen W. S. Europe and the Middle East: Strains on Key Elements of Americans vital interest.— Rep. of senator W. S. Cohen to the Committee on Armed Services U. S. Senate. Apr. 23, 1982.— Wash., 1982.— P. 3.

процесу та політики США в регіоні; вивести Ірак із рядів активних борців проти експансіоністської політики Ізраїлю тощо.

Загострення відносин між Іраном та Іраком, на думку американських стратегів, надавало можливість Сполученим Штатам посилити свій вплив на розвиток подій в Ірані. Одним з аспектів діяльності дипломатії США до і, особливо, після початку ірано-іракського конфлікту було прагнення використати Ірак як силу, здатну скинути неугодний для Сполучених Штатів режим, що прийшов до влади після революції в Ірані. У Вашингтоні розраховували на дію щонайменше кількох факторів, насамперед, нестабільності політичного становища і дезорганізації армії, що мали місце у той час в Ірані. Війна повинна була, на думку американських політологів, посилити економічні труднощі, загострити політичну ситуацію всередині цієї країни і, в кінцевому підсумку, привести там до загальнополітичної кризи. «Що може бути краще для нас ніж те, що іранська армія втомиться і поверне зброю проти режиму в Тегерані?» — висловив думку американської адміністрації один з її представників¹⁷.

Щоб спрямувати хід подій після початку ірано-іракської війни у сприятливе для себе русло, США взяли курс на створення антиурядової коаліції в Ірані, спираючись на яку можна було б привести до влади проамериканський уряд. Підривні дії Вашингтона доповнювалися засобами військово-політичного тиску, прямими погрозами на адресу Тегерана.

На початку 80-х років в політиці адміністрації Рейгана щодо Ірану з'являються нові елементи. Насамперед це стосується широкого використання нею тактики політичного маневрування, що зумовлено появою нових моментів в іранській дійсності. Після 1979 р. революція в Ірані вступила в «низхідну фазу розвитку революційного процесу»¹⁸, яка закінчилася в 1983 р. розгромом лівих партій та активізацією антирадянської пропаганди. Поява цих тенденцій у внутрішньому житті країни, інтегрування її економіки в світову систему капіталістичного господарства стимулювали пошук з боку Сполучених Штатів спільних точок зіткнення з режимом Хомейні. У Вашингтоні з антикомуністичними поглядами деяких іранських лідерів пов'язували надії на те, що Іран, як і раніше, буде відігравати роль бар'єра на шляху поширення «радянського впливу» на арабські країни. «Іран, — висловлювалися думки під час слухань в конгресі США, — зберіг своє стратегічне значення для вільного світу, незважаючи на зміну режиму»¹⁹.

Здійснюючи активізацію торговельних зв'язків з Іраном, Сполучені Штати розраховують міцніше прив'язати Тегеран до економіки Заходу. Товарооборот між цими країнами вже в 1982 р. досяг суми в 1 млрд. доларів²⁰.

Отже, Сполучені Штати, використовуючи ірано-іракську війну і породжені нею труднощі соціально-економічного та політичного характеру в Ірані, доклали максимум зусиль до того, щоб «сприяти» дальшій еволюції Тегерана вправо.

Одним з важливих елементів американської теорії управління конфліктами є комплекс питань, пов'язаний з торгівлею зброєю. Ставка робиться на посилення залежності країн-покупців, яку можна було б використовувати для політичного тиску на них. У свій час президент Єгипту Г. А. Насер, застерігаючи молоді країни від небезпеки, яку таїть в собі закупівля зброї в імперіалістичних країнах, підкреслював,

¹⁷ Newsweek.— 1982.— July 26.— P. 32.

¹⁸ Агаєв С. Л. О понятіи и сущности «исламской революции» // Азия и Африка сегодня.— 1984.— № 5.— С. 30.

¹⁹ Iran's seizure of the United State Embassy: Hearings before the Committee on Foreign Affairs House of Representatives. 97 Congress, 1st. Session. February 17, 19, 23 and March 11. 1981.— Wash., 1981.— P. 4.

²⁰ Кременюк В. А. Борьба Вашингтона против революции в Иране.— М., 1984.— С. 156.

що це не є звичайною торговельною операцією, а тісно пов'язане з політикою країн, що імпортують зброю. Жодна з держав, зазначав він, не продаватиме зброю іншій, якщо політика останньої йде всупереч з політикою держави-продавця²¹.

Офіційно Сполучені Штати заявили про нейтралітет в ірано-іракському конфлікті, а факт поставок зброї країнам, що воювали, заперечувався. Проте в пресі не раз з'являлися відомості про те, що Вашингтон постачає зброю як Іраку, так й Ірану. Повідомлялося, наприклад, про продаж запасних частин до іранської зброї американського виробництва в обмін на сиру нафту за зниженими цінами²². В 1983 р. США продали Ірану обладнання подвійного призначення на суму в 30 млн. доларів²³. За даними такої авторитетної на Заході установи, як Стокгольмський міжнародний інститут дослідження проблем миру, Вашингтон поставив Іраку 60 вертольотів, а також транспортні літаки типу «Геркулес»²⁴. Слід також враховувати і той факт, що західноєвропейські союзники США, а також Ізраїль — основні постачальники зброї Ірану і Іраку — продають її не тільки власного, а й американського виробництва. Франція, наприклад, забезпечує третину потреб Іраку у військовій продукції²⁵.

Одним з основних постачальників зброї Ірану є Ізраїль, який прагне до максимального ослаблення іракської сторони в затяжній війні. Високопоставлений ізраїльський чиновник відверто вказував на мету Тель-Авіва: «В ідеалі ми хотіли б бачити Ірак розчленованим на шіїтську, курдську та сунітську общини, які б ворогували між собою»²⁶.

Суми, витрачені країнами близькосхідного регіону на купівлю зброї в імперіалістичних державах, досягають величезних розмірів. Тільки протягом перших років війни, за розрахунками деяких західних спеціалістів, витрати Іраку на ці цілі досягли суми в 20 млрд. доларів²⁷. Ірано-іракська війна стала стимулятором гонки озброєнь на Близькому Сході. Сьогодні військові витрати в цих країнах в перерахунку на душу населення найбільші в світі: у Саудівській Аравії — 2 400, ОАЕ — 2 100, в Катарі — 1 700 доларів²⁸. Всього на близькосхідний регіон у 1979—1983 рр. припадало 48,3% імпорту зброї країнами, що розвиваються²⁹.

Стимулюючи гонку озброєнь на Близькому Сході, яка дестабілізує політичне становище в регіоні, США тим самим намагаються реалізувати свої неоколоніалістські плани, спрямовані на встановлення американського контролю над цим важливим районом світу. В Вашингтоні відверто взято курс на збільшення військової присутності на Близькому Сході і в сусідніх регіонах. Сполучені Штати вже одержали дозвіл на використання військових баз на території Оману, Сомалі і Кенії.

Важливе місце в стратегії американського імперіалізму ірано-іракський конфлікт зайняв під час і, особливо, після краху ліванської авантюри США. Підтримка агресії Ізраїлю в Лівані, а потім й пряма інтервенція США у цю суверенну країну значно підірвали політичний престиж Вашингтона в арабському світі. З цього приводу навіть традиційний союзник США в регіоні король Йорданії Хусейн заявив: «Ми

²¹ Осипов А. И. США и арабские страны. 70-е — начало 80-х годов.— М., 1983.— С. 140.

²² International Affairs. Autumn.— 1983.— Vol. 59.— № 4.— P. 613.

²³ Правда.— 1984.— 10 авг.

²⁴ World Armaments and Disarmament. SIPRI. Yearbook 1984.— London and Philadelphia, 1984.— P. 198.

²⁵ International Affairs. Autumn.— 1983.— Vol. 59.— № 4.— P. 614.

²⁶ Abdulghami I. M. Iraq and Iran: The Years of Crisis.— London, Sydney, 1984.— P. 214.

²⁷ The Iran—Iraq War: New Weapons. Old Conflicts.— New York.— 1983.— P. 181.

²⁸ Междунар. жизнь.— 1986.— № 1.— С. 108.

²⁹ World Armaments and Disarmament. SIPRI. Yearbook 1984.— P. 178.

вважаємо, що Сполучені Штати втратили авторитет в очах як Йорданії, так й решти арабського світу»³⁰.

Республіканська адміністрація почала інтенсивний пошук нових каналів посилення свого впливу на розвиток подій в регіоні. Хронологічно пошук нових форм співпадає з новою фазою в розвитку ірано-іракського конфлікту — періодом так званої «танкерної війни».

Ірано-іракський конфлікт набув характеру затяжної війни, війни на виснаження. Дедалі зростаючу роль у розвитку подій відіграє економічний фактор. Як відомо, важливою статтею прибутків обох країн є надходження від експорту нафти. «Танкерна війна», яка спрямована на порушення функціонування поставок нафти по Персидській затоці, стала важливою складовою у стратегії війни на виснаження.

В цій затоці тільки з 1 червня по 31 грудня 1984 р. внаслідок бомбардувань з повітря та інших агресивних актів було потоплено або ж пошкоджено 38 танкерів та інших суден³¹.

В контексті цих подій варто нагадати про те, що Сполучені Штати проголосили Близький Схід зоною своїх «життєвих інтересів». Президент Рейган, зокрема, назвав цей регіон «ключем до економіки Заходу». Пропагандистський апарат Вашингтона настійно повторює тезу про «залежність» США від близькосхідної нафти, до того ж змальовується це в ракурсі «виживання», тобто питання «життя і смерті» для економіки капіталістичних держав. Однак останнім часом посилюється тенденція до зменшення залежності Заходу від поставок нафти з Близького Сходу і, зокрема, з зони Персидської затоки. Так, якщо в 1973 р. Західна Європа і Японія забезпечували свої потреби за рахунок імпорту нафти з країн, розташованих в районі Персидської затоки, відповідно на 60% і 90%, то сьогодні потреби в імпорті з цього району зменшилися відповідно до 40% і 60%. Ще меншим цей показник (всього 3%) характерний для Сполучених Штатів Америки³². Теза ж про «залежність» від близькосхідної нафти використовується Вашингтоном як ширма для реалізації своїх імперських цілей. Практично кожна акція в ірано-іракському конфлікті негайно веде до зростання військової присутності США в регіоні.

У відповідь на загрозу з боку Ірану блокувати Персидську затоку шляхом затоплення кількох суден в Ормузькій протоці, Вашингтон відверто заявив про можливість у цьому випадку використання військової сили в регіоні. Президент Рейган ще раз акцентував увагу на тому, що Сполучені Штати не дозволять закрити протоку³³. Помічник державного секретаря США у справах Близького Сходу Р. Мерфі вказав на те, що «можливість втручання не можна виключати до кінця», намагаючись при цьому мотивувати позицію Вашингтона наявністю «життєвих інтересів» в цьому регіоні³⁴.

Під приводом «гарантування безпеки судноплавства» Вашингтон сконцентрував у районі Персидської затоки та Індійського океану 30 військових кораблів³⁵. Разом з тим він почав виношувати плани дальшого посилення впливу на події на Близькому Сході. На засіданні ради національної безпеки розглядалися різні варіанти майбутніх дій США в цьому регіоні. Зокрема, були висунуті пропозиції про встановлення постійного патрулювання американськими військово-повітряними силами повітряного простору над Персидською затокою. Висловлювалися також думки про необхідність направлення американських військових кораблів для конвоювання танкерів через Персидську затоку³⁶.

³⁰ Правда.— 1984.— 27 окт.

³¹ *Zolnierz Wolności* (Warszawa).— 1985.— Styc. 5/6.— № 4(10529).— S. 5

³² *Foreign Affairs*. Fall.— 1984.— Vol. 63.— № 1.— P. 138.

³³ *Newsweek*.— 1984.— March 5.— P. 45.

³⁴ Правда.— 1984.— 12 юля.

³⁵ Правда.— 1984.— 29 февр.

³⁶ *Newsweek*.— 1984.— May 28.— P. 19, 21.

Паралельно республіканська адміністрація здійснила ряд заходів організаційного характеру, спрямованих на матеріалізацію агресивних планів. В рамках ради національної безпеки у 1983 р. була створена група превентивного планування на чолі з контрадміралом Дж. Пойндекстером, до функцій якої входить розгляд питань, пов'язаних з реагуванням США на події в регіоні шляхом проведення можливих воєнних дій³⁷. Крім того, ця ж рада почала розробку плану збройного втручання у справи держав Близького Сходу. Для конкретизації деталей майбутніх дій президент Рейган направив туди помічника державного секретаря США Р. Мерфі з таємною місією. Його завдання полягало в тому, щоб з'ясувати наскільки відповідає військова інфраструктура кожного з арабських союзників Вашингтона потребам американських збройних сил. Разом з тим Р. Мерфі повинен був переконати держави Персидської затоки у необхідності підтримки інтервенціоністського курсу Сполучених Штатів³⁸.

У Вашингтоні також висловлювалися думки про можливість створення й інструменту агресії, який був би здатним діяти в умовах Персидської затоки. Мова йшла про формування об'єднаного оперативного угруповання корпусу морської піхоти і ВПС США, яке можна було б використати у критичній ситуації³⁹.

Взявши курс на дальшу ескалацію напруженості в близькосхідному регіоні, Сполучені Штати намагалися знайти привід для прямого збройного втручання. Таким приводом з точки зору республіканської адміністрації мало стати прохання про допомогу однієї з арабських країн. Президент Рейган направив послання королю Саудівської Аравії, в якому відзначалося, що Вашингтон надасть «допомогу» державам Персидської затоки, якщо останні звернуться з проханням до США⁴⁰. Американські представники обговорювали з послом Саудівської Аравії в США сценарій майбутнього американського втручання. Під час цієї зустрічі державний секретар Сполучених Штатів Шульц наполягав на тому, щоб Ер-Ріяд не тільки погодився на втручання Вашингтона в справи держав Персидської затоки, а й надав всіляку допомогу США ще до того, як американські літаки будуть перекинуті в Саудівську Аравію⁴¹. Однак, незважаючи на зростаючий тиск з боку Вашингтона на своїх союзників в регіоні, арабські країни не звернулися з проханням в Білий дім про допомогу. Саудівський міністр інформації Аш-Шаєр пояснив ситуацію: «Ми не бажаємо ускладнень. Нинішня обстановка надзвичайно делікатна. Нам не потрібне розширення війни»⁴². Певні надії у Вашингтоні пов'язували з нарадою країн Ради співдружності арабських країн Персидської затоки, яка відбулася у 1984 р. в Ер-Ріяді. Необхідність екстреної зустрічі була викликана ескалацією напруженості в Персидській затоці у зв'язку із загостренням ірано-іракського конфлікту. Прийнявши рішення про створення єдиної системи оборони, учасники зустрічі, однак, виступили проти того, щоб звернутися за допомогою до Сполучених Штатів⁴³.

Ці факти переконливо свідчать про поглиблення кризи у близькосхідній політиці адміністрації Рейгана. Резонанс, викликаний ліванською авантюрою Вашингтона, в арабському світі був настільки сильним, що навіть «нафтові монархії», які в Білому домі зображаються як «дружні держави», прагнуть не афішувати свої зв'язки з Сполученими Штатами. «Після виводу американських військ з Лівану араби неохоче вступають в будь-які нові контакти з Вашингтоном, — відзна-

³⁷ Washington Post.— 1984.— Febr. 28.— P. A 11.

³⁸ Newsweek.— 1984.— Apr. 23.— P. 45.

³⁹ New York Times.— 1984.— June 30.— P. 2.

⁴⁰ Newsweek.— 1984.— June 4.— P. 18.

⁴¹ Ibid.— 1984.— May 28.— P. 19.

⁴² Междунар. жизнь.— 1986.— № 1.— С. 109.

⁴³ Newsweek.— 1984.— May 28.— P. 19.

чав американський щотижневик «Ньюсуік». — Ер-Ріяд та інші столиці затоки не бажають офіційно просити Рейгана про втручання або ж запропонувати місцеві бази для підтримування постійної американської присутності»⁴⁴.

В серпні 1984 р. в районі Суецького каналу і Червоного моря на мінах підірвалося більш як 12 суден різних країн⁴⁵. Ці події американська пропаганда зображувала як наслідок ірано-іракського конфлікту, намагаючись при цьому перекласти відповідальність за вибухи на Іран. Для підтвердження «іранської версії» засоби масової інформації активно використовували висловлювання колишнього президента Ірану Банісадра, який не виключав можливості того, що мінування Червоного моря і Суецького каналу було військовою акцією, проведеною іранською стороною⁴⁶. Однак представники Іранської Ісламської Республіки, зокрема, прем'єр-міністр М. Хосейн Мусаві, в офіційній заяві категорично заперечили причетність Ірану до цих акцій⁴⁷.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу повідомлення, опубліковане у щотижневику «Аль-Хадаф». Посилаючись на західні дипломатичні джерела, цей журнал вказував на причетність до мінування ЦРУ, яке використовувало торговельні суда для встановлення мін. «Метою диверсійної акції, — підкреслював «Аль-Хадаф», — було створення приводів для збройного втручання американської воєнщини в регіоні»⁴⁸.

До узбережжя Єгипту були направлені кораблі США, Великобританії, Франції, Італії з метою взяти участь у «пошуках мін». Західна пропаганда навмисне гіперболізувала можливі наслідки мінування для нормального функціонування судноплавства в районі Суецької протоки і Червоного моря. У Вашингтоні почалися розмови щодо необхідності створення багатонаціональних сил, до складу яких увійшли б поряд з США й їх західноєвропейські союзники по НАТО і, по можливості, Ізраїль⁴⁹. Іншими словами, мова йшла не просто про розширення військової присутності імперіалістичних держав у цьому важливому районі земної кулі, а про їх орієнтацію на постійний характер цієї присутності. Однак активні протести з боку арабських країн змусили держави Заходу вивести свої військово-морські сили із зони Суецької протоки і Червоного моря після безуспішних спроб знайти міни.

Таким чином, Вашингтон з моменту виникнення війни між Іраном та Іраком взяв курс на всляке затягування конфлікту, використання його в кінцевому підсумку як знаряддя розколу арабського світу. Справжню ціну американського «нейтралітету» розкрив прем'єр-міністр Ізраїлю Шамір, що рекомендував Сполученим Штатам і надалі залишатися «нейтральними і дати змогу цим двом «божевільним країнам» знищити одна одну»⁵⁰. Спекулюючи на чисельності втрат, американські політики намагаються довести, що саме ірано-іракська війна є основним джерелом загрози миру на Близькому Сході, що політична нестабільність є не наслідком експансіоністських прагнень Вашингтона, а нібито внутрішньо притаманна цьому регіону. Складна ситуація там використовується США для нарощування своєї військової присутності, яка в кінцевому підсумку спрямована на встановлення військово-політичного контролю над басейном Персидської затоки з тим, щоб і далі грабувати природні багатства розташованих там країн. Сам факт війни та викликані нею негативні наслідки повинні, на думку Сполучених Штатів, створити сприятливі умови для реанімації так званого «кемп-девідського мирного процесу». Все це свідчить про те, що останнім ча-

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Правда.— 1984.— 10 авг.

⁴⁶ Newsweek.— 1984.— Aug. 20.— P. 48—49.

⁴⁷ Правда.— 1984.— 10 авг.

⁴⁸ Крас. звезда.— 1984.— 29 авг.

⁴⁹ Правда.— 1984.— 23 авг.

⁵⁰ Syria Times.— 1984.— June 10.— P. 7.

сом у близькосхідній стратегії американського імперіалізму відводиться все більше місця ірано-іракському конфлікту.

Позиція Радянського Союзу щодо цього конфлікту базується на головних зовнішньополітичних принципах соціалізму, провідна роль серед яких належить захисту та зміцненню миру. «Соціалізм, — відзначив у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії М. С. Горбачов, — беззастережно відкидає війни як засіб розв'язання міждержавних політичних і економічних суперечностей, ідеологічних спорів. Наш ідеал — світ без зброї і насильства, світ, у якому кожний народ вільно обирає шлях розвитку, свій спосіб життя»⁵¹. Союз РСР не раз виступав з пропозиціями про конкретні шляхи досягнення миру на Близькому і Середньому Сході і, зокрема, в зоні Персидської затоки. 10 грудня 1980 р. СРСР звернувся до США, західних держав, Японії, Китаю та всіх заінтересованих країн з пропозицією, яка була конкретизована й розвинута на XXVI з'їзді КПРС. Замість стягування в район Персидської затоки «все нових і нових морських і повітряних армاد, військ та озброєнь, — підкреслювалося на XXVI з'їзді партії, — ми пропонуємо зняти тут воєнну загрозу, уклавши міжнародну угоду. Спільними зусиллями, з урахуванням законних інтересів усіх сторін, можна створити у цьому районі обстановку стабільності і спокою. Можна гарантувати суверенні права держав регіону і безпеку морських та інших комунікацій, які зв'язують його з рештою світу»⁵².

Наша країна стоїть на позиції негайного припинення воєнних дій і розв'язання спірних питань між Іраном та Іраком мирними засобами. На цьому ще раз було наголошено під час радянсько-іракських переговорів у грудні 1985 р. Голова Президії Верховної Ради СРСР, член Політбюро ЦК КПРС А. А. Громико зазначив тоді: «Ми знову з усією рішимістю повторюємо: Радянський Союз за те, щоб спірні питання між Іраком та Іраном вирішувалися за столом переговорів. Не на полі битв, де гинуть люди, одягнені в солдатську форму!»⁵³. СРСР і на практиці готовий сприяти політичному врегулюванню ірано-іракського конфлікту. «Ми за те, — заявив на XXVII з'їзді КПРС М. С. Горбачов, — щоб активізувати колективні пошуки шляхів розблокування конфліктних ситуацій на Близькому і Середньому Сході...»⁵⁴. Миролюбна політика Союзу РСР знаходить широке схвалення народів Близького Сходу. «Політика... Радянського Союзу, — зазначив у своєму виступі на XXVII з'їзді КПРС член Керівного комітету Фронту національного визволення Бахрейну Абдалла Алі, — користується повагою народів регіону. Авторитет їй здобули й мудре розуміння проблем наших народів, і виступи на користь мирного врегулювання ірано-іракського конфлікту, і пропозиції про перетворення Персидської затоки в зону миру»⁵⁵. Саме така реалістична політика й відповідає інтересам народів близькосхідного регіону, співзвучна завданням боротьби за загальну безпеку на планеті.

⁵¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 75.

⁵² Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981.— С. 26.

⁵³ Правда.— 1985.— 17 дек.

⁵⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 83.

⁵⁵ Правда.— 1986.— 5 марта.— С. 10.

Трибуна молодого автора

А. Ю. АНТОНЮК (Коростень)

РОБОТА ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ З НОВИМ ПАРТІЙНИМ ПОПОВНЕННЯМ (1952—1958 рр.)

Важливим напрямком діяльності партії по вдосконаленню якісного складу її рядів є виховання молодих комуністів. Підкреслюючи важливість цієї роботи, В. І. Ленін писав: «Перед нами завдання — найбільш швидко, успішно, діловито допомогти довихованню... молодих членів партії, допомогти виробленню з них кадрів будівників комунізму...»¹.

Зберігаючи сталість ленінських норм, Комуністична партія Радянського Союзу збагачує їх новими висновками й положеннями, розвиває їх відповідно до нових історичних умов та конкретних завдань, що стоять перед нею. Важливий вклад у цю справу зробив XXVII з'їзд КПРС. У Статуті нашої партії, прийнятому на цьому з'їзді, записано: «...Партійна організація повинна допомогти кандидатові підготуватися до вступу в члени КПРС, перевірити його особисті якості на практичних справах, на виконанні партійних і громадських доручень»².

Значний досвід виховання молодих комуністів набули партійні організації України в 1952—1958 рр. Його вивчення та узагальнення має як наукове, так і практичне значення для вирішення нових завдань по удосконаленню соціалістичного суспільства. Основні напрямки роботи по вихованню кандидатів у члени партії та молодих комуністів у досліджуваній період були визначені на XIX (жовтень 1952 р.) й XX (лютий 1956 р.) з'їздах КПРС, пленумах її Центрального Комітету. XIX з'їзд партії піддав критиці республіканську партійну організацію України за недоліки в роботі з кандидатами у члени партії і звернув головну увагу на покращення складу партії, посилення ідейно-політичного виховання молодих комуністів. Ці питання розглядалися на з'їздах Комуністичної партії України, пленумах її ЦК, обласних, міських та районних партконференціях, обговорювалися на засіданнях бюро обкомів, міськкомів та райкомів партії. Кращий досвід систематично узагальнювався та вивчався на нарадах і семінарах партійних працівників.

XVII з'їзд Компартії України вимагав від партійних комітетів республіки «поліпшити ідейно-політичне виховання кандидатів партії, більше залучати їх до партійного і громадського життя»^{2а}. В 1952 р. на пленумах більшості обкомів партії йшла мова про дальше вдосконалення роботи з кандидатами у члени партії та молодими комуністами³. З метою покращення роботи в цьому напрямку Київський обком партії у 1953 р. провів наради перших секретарів міськкомів та райкомів партії, а також секретарів первинних парторганізацій. Було прийнято постанову бюро обкому «Про недоліки в роботі з кандидатами партії в обласній парторганізації». У цьому зв'язку до міськ-

¹ Ленін В. І. Лист до організації РКП про підготовку до партійного з'їзду // Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 136.

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 230.

^{2а} Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т.— К., 1977.— Т. 2.— С. 420.

³ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 31, спр. 5, арк. 38; Парт. арх. Ін-ту історії партії (далі — ПА ІП) при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 170, спр. 58, арк. 7.

комів та райкомів партії виїхали працівники апарату для надання практичної допомоги на місцях у роботі з молодим партійним поповненням⁴.

Багато уваги цьому питанню приділяли міськкоми та райкоми партії. В березні 1952 р. пленум Кадіївського міськкому партії Ворошиловградської області розглянув питання «Про ріст рядів у ВКП(б) і виховання молодих комуністів в парторганізаціях шахти № 12 ім. Дзержинського і шахти № 22 ім. Кірова»⁵. У жовтні 1953 р. на бюро Сталінського райкому партії м. Києва слухалося питання «Про роботу первинних парторганізацій з кандидатами у члени партії, які мали прострочений кандидатський стаж»⁶. Це ж питання обговорювалося й багатьма іншими міськкомами та райкомами Компартії України. В їхніх рішеннях увага зверталася на необхідність посилення ідейного виховання й партійного загартування комуністів, підкреслювалося, що кожна первинна організація повинна проявляти особливу увагу до кандидатів у члени КПРС і молодих комуністів, зробити проходження кандидатського стажу серйозним випробуванням, а не пустою формальністю.

Посилення керівництва та допомога з боку міськкомів і райкомів партії позитивно впливали на діяльність первинних парторганізацій по відбору й вихованню молодого поповнення. Наприклад, партійне бюро київського заводу «Більшовик» на своїх засіданнях щомісяця розглядало питання про проходження кандидатського стажу 3—4 товаришами. В другій половині жовтня 1952 р. у партійній організації заводу відбулися збори кандидатів у члени КПРС, з кожним була проведена індивідуальна бесіда. На 1 листопада 1952 р. на заводі налічувалося 40 чол. з простроченим кандидатським стажем, у червні 1953 р. їх кількість зменшилася до 26, а у жовтні 1956 р. не було жодного такого порушення⁷.

Активна робота в цьому напрямку проводилася й іншими партійними комітетами й бюро первинних організацій, райкомами, міськкомами та обкомами Компартії України. В результаті зменшувалася кількість кандидатів з простроченим стажем. Якщо на 1 січня 1953 р. в Київській обласній парторганізації налічувалося 79,0% кандидатів з простроченим стажем по відношенню до всіх кандидатів у члени партії, то на відповідний період 1955 р.— 53,4%⁸, у Ворошиловградській — відповідно 73,6% та 44,1%⁹, Сталінській (нині Донецькій) — 66,3% та 33,6%¹⁰. В цілому по Україні на початок 1953 р. кількість кандидатів з простроченим стажем складала 65% від числа всіх кандидатів у члени партії¹¹, 1954 р.— 45%¹², 1955 р.— 39,6%¹³. Це пояснювалося покращенням роботи багатьох республіканських партійних організацій з молодим поповненням, підвищенням рівня його виховання та ідейно-політичного загартування.

Проте окремі міськкоми та райкоми партії, первинні парторганізації повільно перебудовували свою роботу в світлі вимог нового Статуту й рішень XIX з'їзду КПРС про роботу з кандидатами у члени партії, не контролювали проходження ними кандидатського стажу, а

⁴ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1/3, спр. 42, арк. 5.

⁵ Парт. арх. Ворошиловград. обкому Компартії України, ф. 185, оп. 1, спр. 459, арк. 38.

⁶ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 292, оп. 14, спр. 39, арк. 161.

⁷ Там же, ф. 292, оп. 5, спр. 4, арк. 28.

⁸ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 170, спр. 159, арк. 1; оп. 192, спр. 74, арк. 9.

⁹ Там же, оп. 170, спр. 159, арк. 1; оп. 192, спр. 74, арк. 9.

¹⁰ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 32, спр. 58, арк. 3; оп. 40, спр. 64, арк. 108.

¹¹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 170, спр. 149, арк. 82.

¹² XVIII з'їзд Комуністичної партії України, 23-26 березня, 1954 р. Матеріали з'їзду.— К., 1954.— С. 40.

¹³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 192, спр. 74, арк. 9.

в деяких випадках зовсім не звертали увагу на ці питання. Так, з 116 первинних парторганізацій Чернігівської області, де були порушення щодо строків кандидатського стажу, лише у 25 організаціях це питання обговорювалося на партзборах. Не дивно, що кількість кандидатів з простроченим стажем в області була значною. На 1 січня 1952 р. їх було 66,0%, а на початку 1953 р.— 70,2%¹⁴. Це спостерігалось також у Полтавській, Одеській, Житомирській та інших областях республіки.

У наступні роки у парторганізаціях України кількість кандидатів у члени партії, в яких закінчився продовжений кандидатський стаж, в деяких областях навіть збільшилася. Так, на 1 липня 1954 р. в Київській міській парторганізації таких кандидатів у члени партії налічувалося 191 чол., а на 1 жовтня того ж року — 323 чол.¹⁵ У 1955 р. їх кількість збільшилася в Дніпропетровській, Вінницькій, Миколаївській, Полтавській та інших областях¹⁶. Це пояснюється тим, що ряд первинних партійних організацій, райкомів і міськкомів партії цих областей послабили увагу до роботи з молодим поповненням рядів партії, їх підготовку до вступу в партію, а іноді навіть ставали на шлях масового виключення їх з кандидатів у члени партії. Наприклад, Подільський райком партії м. Києва в 1953 р. та першій половині 1954 р. виключив з кандидатів у члени партії більше 100 чол.¹⁷ Серед них були робітники, що сумлінно працювали на виробництві, але їм не допомогли під час проходження кандидатського стажу, не залучили до активної діяльності в парторганізації. В цілому по республіці у 1954 р. було виключено з кандидатів у члени партії 7242 чол.¹⁸

XX з'їзд КПРС націлив партійні організації на дальше посилення роботи з молодим партійним поповненням¹⁹. На ліквідацію недоліків та покращення роботи з кандидатами у члени КПРС і молодими комуністами вказав також XIX з'їзд Компартії України²⁰.

Втілюючи у життя рішення XX з'їзду КПРС й XIX з'їзду Компартії України, обкоми, міськкоми та райкоми партії, первинні парторганізації посилили організаторську й політичну роботу по підвищенню ролі та значення кандидатського стажу. Питання про роботу з кандидатами у члени партії у світлі нових вимог обговорювалися на бюро Горлівського та Жданівського міськкомів партії Донецької області (1956 р.)²¹; пленумах Дніпропетровського та Ворошиловградського обкомів Компартії України (1957 р.)²², бюро Луганського обкому партії (1958 р.)²³. Партійні комітети вжили заходів до того, щоб молоде поповнення проходило справжню школу партійного загартування, залучалося до щоденної партійної й громадської роботи. Наприклад, партійний комітет та цехові бюро Запорізького заводу «Комунар» давали конкретні завдання та доручення кандидатам у члени партії, допомагали їм брати активну участь у житті парторганізації, постійно слідкували за їхнім політичним ростом. Питання про роботу з новим поповненням обговорювалося на семінарі секретарів цехових парторганізацій і партгрупоргів. В результаті цієї роботи на заводі за 1958 р. не було жодного випадку, щоб кандидату відмовили у прийнятті в члени КПРС з причини невідповідності, не було й кандидатів з простроче-

¹⁴ Там же, оп. 170, спр. 90, арк. 6.

¹⁵ Парт. жизнь.— 1954.— № 15.— С. 23.

¹⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 214, спр. 1, арк. 7.

¹⁷ Парт. жизнь.— 1954.— № 15.— С. 24.

¹⁸ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 192, спр. 74, арк. 8.

¹⁹ XX съезд КПСС: Стеногр. отчет.— М., 1956.— С. 234.

²⁰ XIX з'їзд Комуністичної партії України, 17-21 січня 1956 року. Матеріали з'їзду.— К., 1956.— С. 73.

²¹ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 252, оп. 16, спр. 9, арк. 36; ф. 19, оп. 13, спр. 40, арк. 175.

²² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 208, спр. 419, арк. 116; спр. 404, арк. 11.

²³ Там же, спр. 989, арк. 153.

ним стажем. Всі вони були передовиками виробництва, брали активну участь у громадсько-політичному житті підприємства²⁴.

Аналогічна робота проводилася й багатьма іншими парторганізаціями промислових підприємств республіки, завдяки чому зменшувалася кількість порушень у строках проходження кандидатського стажу. Про це свідчать дані ряду обласних партійних організацій республіки: у Дніпропетровській обласній парторганізації на травень 1956 р. кандидати у члени партії з простроченим стажем становили 16,8%²⁵ (січень 1953 р.— 60,4%)²⁶; у Ворошиловградській— у вересні 1957 р. їх було 21,5% (січень 1953 р.— 73,6%)²⁷. Покращення роботи з кандидатами у члени партії в республіканській парторганізації відзначив позачерговий XX з'їзд Компартії України²⁸.

Партійні організації, керуючись рішеннями з'їздів, удосконалювали стиль та методи своєї роботи по вихованню молодих комуністів, намагалися щоб вони набували навичок політичної й організаційної роботи в масах, на практиці засвоювали ленінські норми партійного життя, принципи керівництва. В досліджуваній період партійні комітети більше проявляли турботи про те, щоб кандидати у члени партії глибоко вивчали марксистсько-ленінську теорію, брали активну участь у політичному житті, добре знали права та обов'язки члена партії. З цією метою їх залучали до різних ланок системи політичної й економічної освіти. Так, у Київській обласній парторганізації на кінець 1952 р. налічувалося 20% молодих комуністів, більшість з яких підвищувала свій ідейно-політичний рівень в політгуртках та на семінарах партійного навчання. Це позитивно впливало на їх участь у виробничій та суспільно-політичній діяльності²⁹. Такі факти були непоодинокі. В результаті роботи парткому Сталінського металургійного заводу, цехових партійних бюро та груп по залученню молодого поповнення до політичної освіти, в 1953 р. на підприємстві не було жодного молодого комуніста, який би не навчався³⁰.

Особливо активізувалася діяльність по підвищенню ідейно-політичного рівня членів партії після XX з'їзду КПРС. Питання її конкретного змісту, форми та методи обговорювалися на бюро й пленумах обкомів, міськкомів, райкомів партії, зборах первинних парторганізацій, семінарах її секретарів. Пленум Дніпропетровського обкому Компартії України в квітні 1957 р. обговорив питання «Про ріст обласної парторганізації і заходи посилення виховної роботи з новоприйнятими в КПРС». Він прийняв постанову, яка зобов'язувала всі партійні комітети області підвищити ефективність політичного та економічного навчання молодих комуністів, здійснити диференційний підхід до їх організації, що сприяло би формуванню у них високих моральних якостей та активної життєвої позиції³¹.

Рішення пленуму було доведено до відома всіх обласних партійних організацій, за його виконанням здійснювався контроль. Наприклад, на металургійному заводі ім. Петровського в 1957 р. практично всі кандидати у члени партії та молоді комуністи навчалися в системі партійної освіти. Аналогічна робота проводилася на заводі ім. Дзержинського³², Дніпропетровському цементному заводі³³ та в багатьох інших парторганізаціях області й республіки.

²⁴ Коммунист Украины.— 1959.— № 7.— С. 88.

²⁵ Диспров. правда.— 1956.— 17 мая.

²⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 170, спр. 159, арк. 1.

²⁷ Там же, оп. 208, спр. 404, арк. 11; оп. 170, спр. 159, арк. 1.

²⁸ Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України, 16-17 січня 1959 р. Матеріали з'їзду.— К., 1959.— С. 69.

²⁹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 150, спр. 119, арк. 180.

³⁰ Там же, оп. 208, спр. 419, арк. 116.

³¹ Там же.

³² Днепров. правда.— 1957.— 16 мая.

Серед молодого поповнення були комуністи, які не мали загальної чи спеціальної освіти. Їм було важко оволодівати політичними знаннями в системі партійного навчання. Багато з них по кілька років навчалися в одних й тих самих політшколах, гуртках, формально їх закінчували, але глибоких знань не здобували. Тому, зосереджуючи головну увагу на політичному навчанні молодих комуністів, міськкоми та райкоми партії, первинні парторганізації водночас проявляли турботу про підвищення їхнього загальноосвітнього рівня, допомагали їм оволодівати різнобічними виробничими професіями. В цьому відношенні заслуговує на увагу досвід парторганізацій Чернівецької області. Перед початком кожного навчального року в системі політичної освіти партійні організації брали на облік молодих комуністів без неповної середньої та середньої освіти. Працівники міськкомів та райкомів партії, секретарі та члени бюро проводили з кожним бесіду. Замість занять в політшколах та гуртках їм рекомендували продовжити загальну освіту. Це дало позитивні результати. Наприклад, в Заставнівському районі в 1957—1958 рр. більше 80 молодих комуністів закінчили вечірні школи. Багато з них навчалися без відриву від виробництва в середніх та вищих учбових закладах. Значна їх частина займала керівні посади в радянських і господарських органах³⁴.

Добре зарекомендували себе школи молодих комуністів, як одна з форм виховання нового партійного поповнення. Вони створювалися при міськкомках, райкомках партії та великих партійних організаціях. До читання лекцій у цих школах залучалися секретарі та завідуючі відділами, інші працівники партійних комітетів. Так, при партійному бюро Бершадського району Вінницької області з початку 1958 р. діяв гурток для 34 кандидатів у члени партії та молодих комуністів. У ньому вивчали Статут КПРС, рішення з'їздів партії, пленумів ЦК, питання міжнародного становища тощо. Досвідчені комуністи ділилися досвідом виконання партійних доручень³⁵. Створені у вересні 1958 р. на Вінницькому агрегатному заводі школи молодих комуністів сприяли тому, що на підприємстві не було кандидатів з простроченим стажем, всі молоді комуністи були передовиками виробництва, ударниками комуністичної праці³⁶.

Важливим виховним засобом була участь молодих комуністів у підготовці партійних зборів, в обговоренні питань. Так, у складі активу райкомів партії Дніпропетровської області в квітні 1957 р. налічувалося більше 50 кандидатів у члени КПРС і молодих комуністів, які систематично залучалися до підготовки пленумів, активів, партійних зборів. Часто їх направляли організаторами в підшефні колгоспи, а найбільш підготовлених — доповідачами³⁷. Таку ж практику здійснювало й партбюро заводу ім. Якубовського (м. Ворошиловград). Це давало змогу молодим членам партії швидко засвоювати норми партійного життя й принципи партійного керівництва, оволодівати досвідом роботи з людьми, розбиратися у складних питаннях виробничого та суспільного життя³⁸.

Партійні організації підприємств республіки проявляли турботу про виховання молодого поповнення. Дійовим засобом виховання, розвитку трудової й політичної активності молодих комуністів були партійні доручення. Добре розуміючи їх силу та значимість В. І. Ленін радив партійним організаціям сміливіше надавати молодим комуністам можливість проявити себе у практичній діяльності, змінювати її вид,

³⁴ Там же.— 1958.— 8 янв.

³⁵ Комуніст України.— 1959.— № 7.— С. 89.

Парт. арх. Вінницьк. обкому Компартії України, ф. 136, оп. 47, спр. 17, арк. 7.

³⁶ Там же, ф. 228, оп. 2, спр. 22, арк. 81-82.

³⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 208, спр. 149, арк. 145.

³⁸ Ворошиловгр. правда.— 1953.— 20 апр.

щоб скоріше випробувати їх, знайти їм належне місце³⁹. Однак, на початку 50-х років далеко не всі партійні організації керувалися цими порадами. Доручення часто давалися в «робочому порядку», а не на партійних зборах чи засіданнях бюро, що знижувало відповідальність за їх виконання. З метою підвищення активності молодих комуністів обкоми, міськкоми, райкоми партії, первинні організації аналізували практику розподілу доручень на партійних зборах, пленумах, бюро, регулярно їх переглядали, враховуючи рівень підготовленості й здібності комуністів. У парторганізації заводу ім. Якубовського молоді комуністи, як правило, мали постійні партійні доручення, що затверджувалися на бюро парторганізації. Серед них 17 чол. були агітаторами, 8 — пропагандистами, решта — редакторами стінгазет тощо. На партбюро заслуховувалися звіти про виконання доручень, висловлювалися побажання⁴⁰. Така практика виховувала у молодих комуністів почуття відповідальності, партійну дисципліну та організованість, розвивала їх активність.

Партійні організації, використовуючи сили та знання молодого поповнення, довіряли йому й відповідальні завдання, випробували у творчому пошуку. Нерідко молодих комуністів направляли на відстаючі ділянки роботи⁴¹. Таке довір'я надавало їм впевненості у своїх силах, підвищувало їх авангардну роль у житті виробничих колективів. При виконанні партійних доручень у молодих комуністів виховувалися навички організаторської роботи, вміння з партійних позицій оцінювати явище та факти повсякденності, висока відповідальність за доручену справу.

Важливими формами роботи з молодим партійним поповненням у 50-ті роки були співбесіди з кандидатами у члени КПРС та їх звіти на зборах первинних, цехових парторганізацій та партійних груп про проходження кандидатського стажу. Значний досвід у цьому нагромадили, наприклад, парторганізація харківського машинобудівного заводу «Світло шахтаря»⁴², Осипенківська міська парторганізація Запорізької області⁴³, парторганізація київських заводів «Трансигнал» та «Більшовик»⁴⁴, де на партійних зборах комуністи інформувалися про роботу з новим поповненням.

В досліджуваний період у роботі по вихованню молодих комуністів було немало й інших форм. Наприклад, деякі райкоми партії Чернівецької, Львівської та інших областей України практикували районні збори кандидатів у члени партії та молодих комуністів з читанням лекцій про Статут КПРС, історію партії, її керівну роль. Проводилися зустрічі з комуністами, що мали великий партійний стаж⁴⁵. У багатьох парторганізаціях завідуючі відділами й секретарі райкомів та міськкомів партії проводили з молодими комуністами обговорення політичної літератури. Отже, цілеспрямована робота партійних комітетів республіки, первинних парторганізацій в 1952—1958 рр. по вдосконаленню форм та методів виховання молодих комуністів, формування у них високих моральних якостей, відповідальності за приналежність до ленінської партії, сприяла дальшому ідейно-політичному та організаційному зміцненню партійних організацій, підвищенню їх боездатності й авторитету, дозволяла успішно вирішувати чергові відповідальні завдання, що стояли перед нашою Батьківщиною у той час.

³⁹ Див.: Ленін В. І. Підсумки партійного тижня в Москві і наші завдання // Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 220.

⁴⁰ Ворошиловгр. правда.— 1953.— 20 апр.

⁴¹ Днепропетр. правда.— 1957.— 16 мая.

⁴² Рад. Україна.— 1952.— 29 листоп.

⁴³ Запорожская правда.— 1957.— 16 мая.

⁴⁴ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 282, оп. 4, спр. 1, арк. 16-17.

⁴⁵ Коммунист Украины.— 1959.— № 7.— С. 88.

В. В. ГАРАГОНІЧ (Мукачеве)

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПРИКОРДОННИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР З МОЛОДДЮ ЗАРУБІЖНИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН

Молодіжні організації нашої країни, в тому числі й Української РСР, беруть активну участь в об'єктивному процесі всебічного поглиблення співробітництва та зближення країн соціалістичної співдружності. «Все більшого значення КПРС надає живому, широкому спілкуванню громадян соціалістичних країн, людей різних професій, різних поколінь, — відзначав у Політичній доповіді ЦК КПРС ХХVII з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов. — Це — джерело взаємного духовного спілкування, канал обміну думками, ідеями, досвідом соціалістичного будівництва»¹.

Певні здобутки плідного розвитку інтернаціональних зв'язків з молоддю європейських соціалістичних країн нагромадили молодіжні організації прикордонних областей УРСР. Їх географічне розташування ставить перед партійними та комсомольськими організаціями особливо відповідальні завдання по вихованню у молоді розуміння необхідності зміцнювати дружбу й співробітництво з ровесниками сусідніх країн соціалізму.

Прийняття Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції (1971 р.) стало важливим етапом у розвитку співробітництва країн соціалістичної співдружності, в тому числі і їх молодіжних спілок. В 70—80-ті роки взаємовідносини між ними піднялися на якісно новий щабель, що характеризується переходом до систематичного, довгострокового планування їх співробітництва, активізацією участі молоді в економічних інтеграційних процесах, зміцненням безпосередніх зв'язків по лінії місцевих молодіжних організацій, розширенням спільних дій у міжнародному молодіжному русі.

Характер і сучасні масштаби взаємовідносин молодіжних організацій країн соціалізму дають можливість вчитися один у одного всьому кращому, передовому, переймати найбільш цікаві форми ідейно-політичного, трудового й морального виховання молоді². Комсомольські організації областей і міст, поріднених підприємств, студентські та учнівські колективи прагнуть вивчати й використовувати передові надбання побратимів, збагачувати скарбницю інтернаціонального досвіду. Ефективно діюча система співробітництва між ними включає в себе не тільки обмін досвідом, а й взаємодопомогу в проведенні масової пропагандистської роботи, вихованні юнаків і дівчат у дусі марксизму-ленізму й пролетарського інтернаціоналізму, координацію дій у міжнародному молодіжному русі³.

В силу загострення ідеологічного протиборства двох соціальних систем зростає актуальність дослідження питань участі молодіжних організацій прикордонних областей УРСР у розвитку співробітництва Радянського Союзу з сусідніми європейськими соціалістичними країнами⁴. Буржуазна пропаганда зображує Радянський Союз як «закрите суспільство», а державний кордон між ним і сусідніми країнами, у тому числі й соціалістичними, як залізний бар'єр, що перекриває «вільні» канали політичних, економічних і культурних контактів. Молодь соціалістичного

¹ Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 85.

² XIX съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи, 18—21 мая 1982: Стеногр. отчет.— М., 1982.— Т. 1.— С. 101.

³ Макаров В. Солидарность и всестороннее сотрудничество ВЛКСМ с братскими союзами молодежи стран социализма // Вестник КМО СССР.— 1974.— № 7.— С. 8.

⁴ Колесник В. П. Украинская ССР в приграничных связях с социалистическими странами и буржуазные домыслы // Правда истории против фальсификаторов.— К., 1982.— С. 233, 243.

світу псевдонауковці називають «пасивною», «нерішучою» і «депресивною».

Питання інтернаціонального співробітництва молодіжних організацій прикордонних областей УРСР та сусідніх соціалістичних країн у досліджуваній період певною мірою висвітлені в літературі.

Мета даного повідомлення — показати становлення прикордонного співробітництва молодіжних організацій соціалістичних країн, вдосконалення його форм на сучасному етапі у сфері суспільно-політичного життя.

Прикордонне співробітництво як один із напрямів міждержавних відносин Радянського Союзу та європейських соціалістичних країн склалося за останні три десятиріччя. Воно є важливою ланкою у системі багатосторонніх відносин сусідніх соціалістичних країн, сприяє зміцненню братерської дружби, ефективному обміну досвідом соціалістичного будівництва.

Майже 1,5 тис. комсомольських організацій Української РСР підтримують постійні дружні зв'язки з організаціями братніх спілок молоді 58 областей, округів, повітів і міст соціалістичних країн⁵. Значна частина дружніх контактів припадає на прикордонні області республіки: Волинську, Львівську, Івано-Франківську, Закарпатську, Чернівецьку й Одеську. Так, лише в Закарпатській області 15 райкомів і міськкомів ЛКСМУ, первинні комсомольські організації 87 промислових підприємств, 94 колгоспів і радгоспів, 65 закладів сфери обслуговування, транспорту, 110 шкіл та навчальних закладів підтримують тісні зв'язки з 12 окружками Соціалістичної спілки молоді (ССМ) Чехословацької Соціалістичної Республіки, 6 райкомками та міськкомками Комуністичної спілки молоді Угорської Народної Республіки (УКСМ). З 1974 р. Закарпатський обком комсомолу співробітнічає з Сату-Марським повітовим комітетом Спілки комуністичної молоді Румунії⁶.

Початок молодіжному співробітництву прикордонних областей було покладено у другій половині 50-х років. До цього часу в європейських соціалістичних країнах широкого розмаху набуло будівництво соціалістичного суспільства і гостро постало питання про необхідність всебічного обміну його досвідом. У квітні 1955 р. з нагоди 10-ої річниці визволення Угорщини та для ознайомлення з життям і трудовими здобутками братнього народу країну відвідала молодіжна делегація Закарпатської області. У Саболч-Сатмарській області (УНР) посланці молоді Закарпаття обмінялися з угорськими ровесниками досвідом соціалістичного будівництва в СРСР. Останні висловили пропозиції про встановлення тісних зв'язків між двома прикордонними областями — Закарпатською та Саболч-Сатмарською. З—4 квітня 1955 р. між молодіжними організаціями цих областей була досягнута домовленість про дальше співробітництво⁷. В 1957 р. відбувся обмін делегаціями між молодіжними організаціями Волинської області й Люблінського воєводства Польської Народної Республіки (ПНР)⁸.

Протягом 1956—1959 рр. дружні зв'язки встановилися також між Львівською областю й Жешувським воєводством (ПНР), Івано-Франківською й Марамурештським повітом Соціалістичної Республіки Румунії (СРР), Закарпатською областю й Східно-Словацькою (ЧССР), Чернівецькою й Сучавським повітом (СРР) та їх молодіжними організаціями. З 1962 р. Львівська область підтримує дружні зв'язки з областю Бараня (УНР)⁹.

⁵ ЛКСМ України в цифрах і фактах: Довідник.— К., 1982.— С. 124.

⁶ Молодь Закарпаття.— 1985.— 27 квіт.

⁷ Шманько Г. Й., Студеняк П. Ю. Дружба между людьми — дружба между народами.— Ужгород, 1984.— С. 15—16.

⁸ Калениченко П. М., Колесник В. П. Граница дружбы и мира: О советско-польском приграничном сотрудничестве 1956-1979.— Львов, 1980.— С. 53.

⁹ Колесник В. П. Украинская ССР в приграничных связях с социалистическими странами и буржуазные домыслы.— С. 231—232.

Важливу роль у справі активізації міжнародного молодіжного співробітництва відіграла постанова ЦК ВЛКСМ від 15 серпня 1963 р. «Про участь комсомольських організацій у здійсненні дружніх зв'язків республік, країв, областей і міст Радянського Союзу з областями і містами соціалістичних країн»¹⁰. З того часу співробітництво молодіжних організацій прикордонних областей розвивається планомірно, більш конкретно і цілеспрямовано.

У досліджуваній період основними напрямками інтернаціонального прикордонного співробітництва молоді були: обмін досвідом ідеологічної роботи, спільна боротьба за мир і розрядку міжнародної напруженості, участь в економічному співробітництві країн, поглиблення культурного співробітництва, зміцнення туристських і спортивних взаємозв'язків¹¹.

Серед найбільш поширених форм цього співробітництва можна назвати листування, шляхом якого здійснюється взаємне вивчення та використання досвіду братніх країн, організацію зустрічей, масові мітинги і святкування на кордоні, обмін делегаціями, туристськими та спортивними групами, матеріалами молодіжних газет, науковою й господарсько-економічною інформацією, організацію інтернаціонального соціалістичного змагання, проведення спільних Ленінських уроків тощо¹².

Постійно пам'ятаючи ленінські слова про те, що головною метою діяльності спілок молоді є «вироблення ясного цільного соціалістичного світогляду»¹³, молодіжні організації прикордонних областей УРСР приділяють особливу увагу ідеологічному співробітництву з молоддю сусідніх соціалістичних країн, роль якого посилюється у зв'язку із загостренням ідеологічної боротьби на сучасному етапі. Об'єктом нападок буржуазної пропаганди, насамперед, є молодь соціалістичного світу¹⁴.

Центральний Комітет ЛКСМ України позитивно оцінив роботу по здійсненню прикордонних зв'язків, що проводилася у 1970 р. комсомольськими організаціями Одеської, Волинської, Закарпатської та Львівської областей¹⁵.

Готуючись до гідної зустрічі 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, комітети спілок молоді прикордонних областей УРСР провели ряд цікавих заходів. В Ужгородському державному університеті була проведена наукова конференція «Ленінська дружба народів», в якій взяли участь гості із Саболч-Сатмарської та Східно-Словацької областей. Молодіжні організації Люблінського воєводства (ПНР) запросили групу комсомольських активістів Волинської області на молодіжний симпозиум, присвячений ленінському ювілею¹⁶. Цій даті були присвячені зустрічі й мітинги на кордоні комсомольців і молоді Львівської області й Жешувського воєводства, Волинської області й Люблінського воєводства, Закарпатської й Саболч-Сатмарської областей. 22 квітня 1970 р. на радянсько-польському кордоні над Бугом спалахнуло 100 вогнищ дружби. Запалені молоддю Волинської області й Люблінського воєводства,

¹⁰ Колесник В. П. Розвиток і удосконалення основних форм і напрямків прикордонного співробітництва областей Радянського Союзу і європейських соціалістичних країн // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн.— Вип. 8.— К., 1982.— С. 16.

¹¹ Шманько Г. И., Студеняк П. Ю. Дружба между людьми — дружба между народами.— С. 42—47.

¹² Троян М. В., Гарагонич В. В. Комсомольские организации Закарпатья в приграничном сотрудничестве Украинской ССР с социалистическими странами // Формирование и развитие исторических связей и сотрудничества братских социалистических стран.— Львов, 1983.— С. 59—60.

¹³ Ленін В. І. Антимілітаристська пропаганда і спілки соціалістичної робітничої молоді // Повне збр. творів.— Т. 16.— С. 108.

¹⁴ Поляков Ю. На прищеле — молодежь.— М., 1985.— С. 5.

¹⁵ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 743, арк. 7 (далі — ПА ІПП при ЦК Компартії України).

¹⁶ Там же, арк. 8.

вони символізували торжество ленінських ідей на радянській і польській землі¹⁷.

Відбулася також зустріч піонерів Шацької середньої школи Любомльського району, що на Волині, з харцерами Холмського повіту Люблінського воєводства¹⁸.

Для інформування зарубіжної молоді про цікаві справи у нашій країні Закарпатський обком ЛКСМУ розробив спеціальні заходи. Передбачалося виготовити і надіслати порідненим організаціям спілок молоді СРР, УНР, ЧССР фотостенди, альбоми, книги про В. І. Леніна та інші матеріали про підготовку молоді до ленінського ювілею, а також досягнення народного господарства Радянського Закарпаття за 25 років¹⁹.

Молодіжні організації прикордонних областей УРСР разом з радянським народом відзначають національні свята сусідніх соціалістичних країн. У зв'язку з 25-річницею визволення Угорщини від фашистських загарбників комсомольські організації Закарпатської, Львівської, Одеської та інших областей, які підтримують зв'язки з організаціями УКСМ, провели збори, вечори дружби, направили друзям вітальні телеграми. Водночас в Угорщину виїхали молодіжні групи у складі туристського поїзду дружби, які разом з угорськими ровесниками відзначили річницю визволення братньої країни²⁰. Містами і селами Закарпаття пройшла мотоестафета, присвячена цій події. 2 квітня 1970 р. на радянсько-угорському кордоні, у Чопі й Захоні, відбулися мітинги з нагоди передачі естафети, на яких виступили перші секретарі Закарпатського обкому ЛКСМУ і Саболч-Сатмарського обкому УКСМ. У день національного свята Угорщини, 4 квітня, мотоестафета фінішувала в обласному центрі Саболч-Сатмарської області м. Ніредьгазі²¹.

Велике значення в роботі по зміцненню та розширенню дружніх контактів молоді прикордонних областей УРСР і європейських країн соціалізму має запрошення й участь делегацій побратимів у молодіжних форумах. Так, у 1970 р. делегація Закарпатського обкому ЛКСМУ брала участь в установчій конференції Соціалістичної спілки молоді в Східно-Словацькій області ЧССР²².

Широкого розмаху в практиці організацій-побратимів набуло проведення спільних Ленінських уроків. Їх ініціаторами в 1975 р. стали молоді виробничники заводу «Мукачівприлад» і пряхівського заводу промислової автоматики «Дукла» (ЧССР). Перед початком першого Ленінського уроку — «Що означає бути інтернаціоналістом?» — на заводі «Мукачівприлад» відбувся мітинг, на якому комсомольці й члени ССМ ЧССР висловили солідарність з мужніми патріотами Чілі. Наступного року Ленінський урок — «Ми — патріоти, інтернаціоналісти-ленінці» — проходив на заводі «Дукла»²³. Тоді ж молоді виробничники двох споріднених підприємств підписали договори на соціалістичне змагання, накреслили конкретні плани дальшої спільної роботи²⁴. В 1977 р. в інтернаціональному Ленінському уроці брало участь 260 комсомольських організацій Закарпаття й Східно-Словацької області.

Комітети комсомолу прикордонних областей УРСР постійно шукають ефективні шляхи розв'язання завдань по вихованню молоді. На XXIII з'їзді ЛКСМУ (1978 р.) відмічався цікавий досвід роботи по створенню системи інтернаціонального виховання, нагромаджений в Одеській, Закарпатській і Волинській областях²⁵.

¹⁷ Там же, арк. 9.

¹⁸ Молодий ленінець.— 1971.— 12 січ.

¹⁹ Парт. арх. Закарпат. обкому Компартії України, ф. 93, оп. 4, спр. 7, арк. 25.

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20; спр. 743, арк. 11.

²¹ Там же, арк. 11—12; Парт. арх. Закарпат. обкому Компартії України, ф. 93, оп. 4, спр. 10, арк. 37.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 743, арк. 14.

²³ Там же, спр. 1704, арк. 52.

²⁴ Пісню дружби заспіває молодь.— Ужгород, 1978.— С. 58.

²⁵ XXIII з'їзд ЛКСМУ: Документи і матеріали.— К., 1978.— С. 60.

В 1980 р., у дні підготовки до XXVI з'їзду КПРС та XVI з'їзду КПЧ, молоді робітники заводів «Мукачівприлад» і «Дукла» виступили з ініціативою про проведення інтернаціональної естафети «Два з'їзди — одна мета». Цей патріотичний рух показав, що співробітництво молодіжних організацій сприяє підвищенню дієвості ідейно-патріотичної роботи, розвитку трудової ініціативи й активності підростаючого покоління. В рамках цієї естафети 97 комсомольсько-молодіжних колективів Закарпаття включились у соціалістичне змагання з молодіжними колективами підприємств-побратимів²⁶.

Поглиблюються і розвиваються міжнародні зв'язки Всесоюзної піонерської організації ім. В. І. Леніна. Про серйозну увагу до інтернаціональної роботи серед учнів свідчить поширення клубів інтернаціональної дружби в піонерських дружинах, будинках і палацах піонерів. Піонери прикордонних областей УРСР беруть активну участь у всіх масових інтернаціональних молодіжних акціях. Поширеною і перспективною формою співпраці дитячих організацій сусідніх країн є обмін піонерами для літнього відпочинку²⁷. Так, наприклад, у червні 1984 р. в УНР у таборі «Ракомаз» відпочивала група піонерів Закарпаття, а у піонерських таборах Закарпатської області — угорські школярі. Закарпатські школярі відпочивали разом з дітьми з НДР та ПНР. Для знайомства своїх зарубіжних ровесників з життям Країни Рад радянська делегація підготувала стенди «Наша адреса — Радянський Союз» та «Закарпатська область». Перед господарями табору виступав вокально-інструментальний ансамбль Ніредьгазького будинку культури «Кристал», для піонерів влаштовувалися карнавали, конкурси, спортивні змагання. 12 червня у таборі відбувся День дружби. Всі делегації оформили виставки, що розповідали про життя дітей у їх країнах. У м. Ніредьгазі піонери покладали квіти до пам'ятника В. І. Леніну. Наступного року у тому ж таборі знову відпочивали закарпатські піонери. 6 липня 1985 р. вони провели конкурс на кращий політичний плакат, присвячений XII Всесвітньому фестивалю молоді та студентів і конкурс малюнків на асфальті «Дітям світу потрібен мир»²⁸.

Традиційним стало проведення зльотів юних інтернаціоналістів соціалістичних країн. На кордоні систематично проводяться зустрічі піонерів. 22 клуби інтернаціональної дружби Закарпатської області надали практичну допомогу учням гімназій Східно-Словацької області у створенні кімнат-музеїв В. І. Леніна. Подібні форми взаємозв'язків практикують й інші прикордонні молодіжні організації УРСР.

Цікаву роботу проводить клуб інтернаціональної дружби «Мир» Ужгородського держуніверситету. Він підтримує дружні зв'язки майже з 100 вузами нашої країни і студентами 54 зарубіжних країн. Географія цих зв'язків постійно розширюється. Клуб проводить конкурси політичної пісні та плакату, концерти дружби, науково-практичні конференції з питань комуністичного виховання студентів, мітинги й маніфестації, присвячені знаменним подіям. У республіканському огляді вузівських клубів інтернаціональної дружби він зайняв перше місце за підсумками роботи у 1980—1981 рр.²⁹

З кожним роком розширюються зв'язки студентів Івано-Франківська з ровесниками соціалістичних країн. Міцна дружба зв'язує юнаків і дівчат педагогічного, медичного інститутів та інституту нафти і газу з молоддю Варшавського й Софійського університетів. Клуб «Меридіан» педагогічного інституту підтримує зв'язки з клубами інтернаціональної

²⁶ Одинадцятій п'ятирічці — ударну працю, знання, ініціативу і творчість молодих! — Ужгород, 1985.— С. 27.

²⁷ Бандровський Г. Й. На магістралі звершень.— Ужгород, 1985.— С. 124.

²⁸ Поточ. арх. Закарпат. обкому ЛКСМУ: Звіти керівників груп за 1984 і 1985 рр.

²⁹ Троян М. В., Гарагонич В. В. В центрі уваги // Вестн. высшей школы.— 1983.— № 9.— С. 51.

дружби Болгарії, Румунії та Чехословаччини. Студентів медінституту інтернаціональні зв'язки єднають з молоддю НДР і СРР³⁰. Все це сприяє справі виховання почуттів пролетарського інтернаціоналізму, дружби братніх народів Країни Рад до наших друзів за кордоном.

Протягом багатьох років працюють клуби інтернаціональної дружби в школах м. Луцька³¹. Члени клубу «Дружба», що діє при Нововолинському будинку піонерів, дружать з ровесниками НДР і ПНР³². Велику роботу по зміцненню дружніх зв'язків проводять клуби та кімнати інтернаціональної дружби Закарпатської області. У 1974 р. їх нараховувалося 500 і охоплювали вони понад п'ять тисяч молодих робітників, колгоспників, студентів та школярів³³. В 1977 р. тільки в школах цієї області діяло понад 220 клубів інтернаціональної дружби, які підтримували зв'язки з дітьми 70 країн світу³⁴. Тепер в області діє біля 600 клубів. Тісні стосунки склалися між членами клубу «Дружба» Богородчанської середньої школи Івано-Франківської області та школярами Угорщини. Чимало угорських учнів побували в гостях у радянських ровесників, коли будівельники УНР зводили компресорну станцію газопроводу «Союз». У школі відкрито музей радянсько-угорської дружби. На честь 60-річчя Угорської Радянської Республіки школярі провели свято дружби, а також вікторину «Що ти знаєш про Угорщину?»³⁵.

Головна мета діяльності шкільних інтерклубів — це зміцнення дружби між дітьми всіх національностей, знайомство школярів з життям і справами піонерів та комсомольців союзних республік, соціалістичних країн, активна боротьба за мир в усьому світі.

Однією з найпоширеніших форм інтернаціональних зв'язків є листування. Біля 22 тис. членів клубів дружби Закарпаття листуються з юнаками і дівчатами сусідніх областей братніх країн. 18 років юні інтернаціоналісти м. Ужгорода та м. Собранці (ЧССР) обмінюються влітку своїми делегаціями. Під час зустрічей вони діляться досвідом роботи піонерської й комсомольської організацій, розповідають про свої досягнення у навчанні та праці³⁶.

У Чернівецькій області в роботі 366 клубів інтернаціональної дружби беруть участь понад 22 тис. чол. Тут працює 54 університети дружби народів, слухачами яких є робітники, колгоспники, представники інтелігенції³⁷. Цікаво, що у роботі клубів та університетів інтернаціональної дружби Чернівецької області беруть активну участь люди старшого віку.

Комсомольські організації прикордонних областей систематично здійснюють обмін молодіжними делегаціями з метою удосконалення досвіду своєї роботи. В 1984 р. дві делегації Закарпатського обкому ЛКСМУ побували у побратимів і дві були прийняті в області. При цьому вивчалися й розглядалися питання проведення естафети «Пам'ять», участі молоді у науково-технічній творчості, шефства молодіжних колективів над продукцією для країн-членів РЕВ.

Останнє десятиріччя в історії міжнародного молодіжного руху характеризується активністю молоді у боротьбі за припинення гонки озброєнь, мир і дружбу між народами. Програма миру на 80-ті роки, висунута XXVI з'їздом КПРС, покладена в основу міжнародної діяльності

³⁰ Радянське Прикарпаття. 1959-1975: Документи і матеріали.— Т. 2.— Ужгород, 1983.— С. 134—135.

³¹ Молодий ленінець.— 1971.— 26 черв.

³² Там же.— 7 серп.

³³ Комсомол Закарпаття в цифрах і фактах між XV і XVI звітно-виборними конференціями.— Ужгород, 1974.— С. 18.

³⁴ Заветам Ленина верны.— Ужгород, 1977.— С. 2.

³⁵ Нас єднає дружба: З досвіду роботи інтерклубу «Дружба» Богородчанської середньої школи.— Івано-Франківськ, 1982.— С. 3.

³⁶ Комсомол — надежный резерв партии и ее боевой помощник: Из опыта работы комсомольских организаций г. Ужгорода по коммунистическому воспитанию молодежи.— Ужгород, 1984.— С. 6.

³⁷ Браславський З. Б. Братерства висока сутність.— Ужгород, 1983.— С. 83.

ВЛКСМ³⁸. У миролюбний рух прогресивних сил планети включилися і молодіжні організації прикордонних областей України. Могутній імпульс боротьбі проти загрози війни дав «Марш миру радянської молоді», проголошений на XIX з'їзді ВЛКСМ. Тільки в Закарпатській області за два роки у Марші миру взяли участь біля 200 тис. юнаків і дівчат. 140 тис. з них поставили свої підписи в листівках протесту «Я голосую за мир!»³⁹.

У травні 1982 р. Закарпатський обком комсомолу прийняв рішення спільно з організаціями братніх спілок молоді Східно-Словацької й Саболч-Сатмарської областей провести у 1982—1985 рр. інтернаціональну естафету «Попіл спалених відлунює в наших серцях»⁴⁰. Естафета фінішувала 9 травня 1985 р. на радянсько-чехословацькому кордоні, на площі Дружби.

Яскраві сторінки вписали юнаки і дівчата прикордонних областей УРСР у літопис міжнародної естафети патріотичних справ молоді соціалістичних країн «Пам'ять», присвяченої 40-річчю визволення Європи від фашистських загарбників. Слідопити Закарпаття зібрали понад 70 тис. спогадів ветеранів, відновили імена 163 невідомих героїв війни, встановили 25 пам'ятників і меморіальних дошок. У Східній Словаччині розгорнувся рух по увічненню подвигу радянських льотчиків, що загинули в Карпато-Дукельській операції⁴¹.

Напередодні 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні молодь НДР, СРР, УНР, ЧССР на багатотисячній маніфестації в Чопі заявила про свою рішучість зберегти мир на землі⁴².

На урочистому відкритті XII Всесвітнього фестивалю молоді і студентів у Москві (1985 р.) М. С. Горбачов підкреслював: «...Мир без воєн і зброї, мир добросусідства і чесного співробітництва, мир дружби між народами — ідеал соціалізму, мета нашої політики»⁴³. Зміцнюючи дружбу й ділове співробітництво з братніми спілками молоді, розширюючи політичну й соціальну базу молодих прихильників миру, комсомол і надалі буде домагатися єдності й згуртованості всіх сил міжнародного молодіжного руху в боротьбі за право людства на життя.

Поряд з інтеграційними процесами в економіці, відбувається інтернаціоналізація духовно-ідеологічної сфери й політико-виховної роботи. З кожним днем зв'язки і контакти між молодіжними організаціями ростуть не тільки кількісно. Вони стають багатшими по формі й змісту. На зустрічі в ЦК КПРС з керівниками молодіжних організацій соціалістичних країн підкреслювалося, що контакти молоді, молодіжних організацій на різних рівнях — вагома передумова до того, щоб непорушні узи дружби та співробітництва, які зв'язують наші партії, держави, народи, міцніли й примножувалися⁴⁴.

Інтернаціональне співробітництво молодіжних організацій країн соціалізму на всіх рівнях дозволяє уважно вивчати й широко використовувати різноманітний позитивний досвід друзів. Зв'язки молоді є справжньою школою комуністичного виховання, радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму.

Непорушна єдність спілок молоді братніх країн відповідає не тільки національним, а й інтернаціональним інтересам народів соціалістичної співдружності.

³⁸ Мишин В. М. Комсомол — надежный помощник и боевой резерв КПСС. — М., 1983. — С. 57.

³⁹ Закарпатська правда. — 1983. — 1 лист.

⁴⁰ Молодь Закарпаття. — 1984. — 1 трав.

⁴¹ Комсомольская правда. — 1984. — 5 люта.

⁴² Там же. — 1985. — 16 апр.; Молодь Закарпаття. — 1985. — 18 квіт.

⁴³ Комсомольская правда. — 1985. — 28 люта.

⁴⁴ Там же. — 1984. — 6 люта.

Н. І. САМОЙЛЕНКО (Київ)

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА МИСТЕЦТВА
НА СТОРІНКАХ БОЛГАРСЬКИХ ГАЗЕТ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 50-х — 60-ті РОКИ)

В соціалістичному суспільстві вплив періодичної преси на свідомість людей, їхній творчий та духовно-моральний потенціал надзвичайно великий. Займаючи важливе місце у всьому комплексі пропаганди духовних цінностей, періодичні видання сприяють їхньому більш інтенсивному та результативному впливу на особистість, активізують її творчі здібності, забезпечують людям загальний та повсякденний доступ до скарбниці вітчизняної та світової культури. Роль соціалістичної преси як популяризатора передових досягнень культури знаходить свій конкретний вияв, наприклад, у розвитку взаємозв'язків літератури та мистецтва братніх країн. Багаті традиції у справі популяризації радянської культури, яка втілює «...ідейне багатство і різноманітність духовного життя соціалістичного суспільства, його реальний гуманізм...»¹, нагромадили болгарські газети «Литературен фронт» й «Народна култура». Ці традиції становлять одну з характерних рис розвитку болгарської соціалістичної культури, що «...утверджується як... відкрита система, яка сприймає все цінне від прогресивної духовної культури інших народів»².

Радянські та болгарські дослідники питань культурної революції в НРБ і радянсько-болгарського співробітництва у галузі культури лише частково розглядали й питання про роль болгарської преси у зміцненні братерської дружби народів двох країн³. В даному повідомленні зроблена спроба простежити основні напрями діяльності газет «Литературен фронт» та «Народна култура» у справі популяризації радянської художньої культури в другій половині 50-х—60-х роках.

Рішення XX з'їзду КПРС та квітневого (1956 р.) Пленуму ЦК БКП мали благотворний вплив на суспільно-політичне життя і відкривали нові перспективи для дальшого розвитку культури в своїх країнах. На більш високий ступінь піднялися радянсько-болгарські культурні зв'язки після укладення 28 квітня 1956 р. Угоди про культурне співробітництво. Прийнята у 1971 р. Комплексна програма соціалістичної економічної інтеграції країн-членів РЕВ поклала початок новому етапу у розвитку радянсько-болгарських відносин, зокрема у галузі культури.

Для болгарської преси другої половини 50-х—60-х років було характерним посилення уваги до питань духовного життя соціалістичного суспільства. На VII—IX з'їздах Болгарської комуністичної партії, у виступах Т. Живкова на зустрічі в Політбюро ЦК БКП з діячами культури 15.IV 1963 р., XVI звітно-виборній конференції Софійської організації Димитровського комсомолу 14 березня 1969 р. при обговоренні основних напрямів роботи болгарських журналістів вказувалося на актуальність вивчення радянського досвіду соціалістичного будівництва. Поширення впливу БКП у керівництві засобами масової інформації сприяло інтенсивному розвитку преси. У 1956—1966 рр. кількість періодичних видань збільшилася в три рази⁴. Зростав і тираж газет:

¹ Матеріали XXVII з'їзду КПРС.— К., 1986.— С. 202.

² Отчет на Централния комитет на Българската комунистическа партия пред тринадесетия партисен конгрес. Утвърден от XIII конгрес на 5 април 1986 г.— София, 1986.— С. 82.

³ Попов Г. Н. Болгарские коммунисты в борьбе за осуществление культурной революции в Болгарии (1944—1958).— Харьков, 1966.— 232 с.; Сохань П. С. Народная Республика Болгария в содружестве стран социализма.— К., 1984.— 288 с.; Аврамов П. Культурната революция в България.— София, 1984.— 242 с.

⁴ Иванов М. Журналистиката на революция // Българската комунистическа партия и култура.— Т. 2.— София, 1983.— С. 434.

«Литературен фронт» — від 20 тис. до 97 тис. примірників⁵, «Народна культура» — від 25 тис. до 60 тис.⁶ З 1945 р. «Литературен фронт» є органом Спілки болгарських письменників, «Народна культура» з 1957 р. виходила як орган Міністерства освіти і культури, з липня 1963 р. — Комітету мистецтва і культури, з 1977 р. — Комітету культури НРБ.

На сторінках цих газет постійно висвітлювалися радянський досвід культурного будівництва, зростаюча роль Комуністичної партії у керівництві всіма галузями культурного життя в СРСР. Газети відображали широкі пропагандистські заходи у зв'язку із з'їздами КПРС. Ряд статей, підготовлених спеціально для «Литературен фронт» й «Народна культура», аналізував діяльність майстрів слова та митців Радянського Союзу в період підготовки цих форумів⁷. Друкувалися виступи радянських письменників-комуністів на партійних з'їздах⁸. Докладні кореспонденції інформували про зустрічі представників радянської художньої інтелігенції з керівниками Комуністичної партії та Радянського уряду, які мали місце у першій половині 60-х років і були присвячені актуальним питанням боротьби з буржуазною ідеологією⁹. У спеціальній статті «Народна культура» інформувала про хід виконання постанови ЦК КПРС «Про заходи по поліпшенню керівництва художнім кінематографом»¹⁰. Таким чином, матеріали газет приділяли значну увагу практичній діяльності КПРС у галузі духовної культури, спрямованої на формування й марксистсько-ленінське виховання кадрів творчої інтелігенції.

«Литературен фронт» й «Народна культура» були невтомними пропагандистами ленінської спадщини з проблем культури та естетики. Напередодні ленінських ювілеїв та жовтневих свят з'являлися публікації, що аналізували внесок засновника першої у світі соціалістичної держави у розробку теорії культури. Деякі статті розглядали питання свободи творчості митця в працях В. І. Леніна і були спрямовані проти немарксистського тлумачення цієї проблеми сучасними буржуазними ідеологами¹¹. Ряд статей був присвячений ленінській теорії культурної революції та її здійсненню в Радянському Союзі й Народній Республіці Болгарії¹². 100-річчя з дня народження В. І. Леніна газети відзначили спеціальними випусками¹³.

На сторінках «Литературен фронт» й «Народна культура» знайшли відображення досягнення радянського мистецтвознавства щодо з'ясування закономірностей розвитку художнього процесу. «Литературен фронт» в оглядах радянських літературних періодичних видань розкривав характер та підбивав підсумки творчих дискусій радянських письменників та літературознавців про соціалістичний реалізм, художню майстерність, жанрову різноманітність тощо¹⁴. У зв'язку з розпочатою на рубежі 50—60-х років полемікою між прибічниками реалізму та модернізму в світовому літературному процесі оперативна інформація про ці дискусії була особливо необхідною для вірної орієнта-

⁵ Български периодичен печат 1944-1969.— В 2 т.— София, 1975.— Т. 1.— С. 436.

⁶ Там же.— Т. 2.— С. 22.

⁷ Литературен фронт.— 1964.— 14 октомври; 1966.— 14 септември; Народна култура.— 1961.— 14 септември.

⁸ Литературен фронт.— 1959.— 23 февруари; 1961.— 12 ноември; 1961.— 26 октомври; 1966.— 12 април.

⁹ Литературен фронт.— 1960.— 28 юли; 27 декември; Народна култура.— 1960.— 6 август; 1962.— 29 декември; 1963.— 13 април.

¹⁰ Народна култура.— 1963.— 3 октомври.

¹¹ Народна култура.— 1961.— 28 януари; 1962.— 21 април; 1969.— 19 април; 1970.— 30 януари; Литературен фронт.— 1969.— 2 юни; 1970.— 16 април, 30 април.

¹² Народна култура.— 1958.— 7 ноември; 1960.— 9 април; 1966.— 15 ноември; 1967.— 22 април, 11 ноември; 1969.— 25 октомври; 1970.— 18 април.

¹³ Литературен фронт.— 1970.— 23 април; Народна култура.— 1970.— 18 април.

¹⁴ Литературен фронт.— 1956.— 17 май; 1959.— 12 март, 16 април; 1961.— 19 януари, 21 февруари; 1962.— 17 май; 1964.— 14 януари, 24 декември; 1965.— 14 януари; 1966.— 10 февруари; 1970.— 16 април, 23 април.

ції болгарської творчої інтелігенції у нових явищах світового художнього процесу. Тому орган болгарських письменників докладно висвітлює роботу теоретичної конференції «Сучасні проблеми реалізму і модернізму», організованої Інститутом світової літератури ім. О. М. Горького та Спілкою письменників СРСР у Москві в січні 1965 р.¹⁵

Торкаючись теоретичних питань розвитку радянської культури, газети друкували статті відомих радянських спеціалістів (Е. Кніпович, Я. Ельсберга, І. Тертерян та ін.), в яких науково обґрунтовувалася марксистсько-ленінська оцінка розвитку художніх течій і спростовувалися буржуазні естетичні концепції¹⁶.

Підготовка до перебудови системи керівництва культурою в НРБ на державно-громадських основах посилювала інтерес до життя радянських творчих спілок. Особлива увага була звернена на розкриття їх діяльності в умовах, коли соціалізм розвивався на власній основі. Ці питання розглядалися в статті «Про роль творчих спілок», передрукованої з деякими скороченнями з газети «Правда»¹⁷, а також ряді статей, присвячених з'їздам радянських митців. Значним проявом соціальної активності майстрів слова назвав «Літературен фронт» III з'їзд Спілки письменників СРСР (Москва, травень 1959 р.)¹⁸. Газета докладно висвітлює роботу IV з'їзду радянських письменників (Москва, травень 1967 р.), відзначаючи винятково плідотворний розвиток радянської багатонаціональної літератури у 50—60-ті роки¹⁹. У багатьох публікаціях було розглянуто організаційну роботу Спілки письменників СРСР по керівництву літературним процесом²⁰. Деякі матеріали газети «Народна культура» відбивали процес активізації діяльності радянських композиторів²¹. З інтересом стежила болгарська преса за створенням нової творчої організації СРСР — Спілки кінематографістів, висвітлюючи хід підготовки та проведення її установчого з'їзду (Москва, листопад 1965)²². Ряд матеріалів відобразив участь творчих спілок у процесі дальшої демократизації культурного життя в Радянському Союзі. Так, «Літературен фронт» (1969, 24 октомври) передрукував інтерв'ю Д. Шостаковича з газети «Известия», в якому композитор розглянув діяльність радянських музикантів по естетичному вихованню трудящих. Про допомогу професійних митців художній самодіяльності та народним університетам культури розповіли матеріали, підготовлені радянським агентством преси «Новости» («Народна культура», 1962, 6 октомври; 1969, 2 октомври). Зміцненню зв'язків радянських художників з практикою соціалістичного будівництва були присвячені кореспонденції болгарських журналістів, а також статті видатних радянських майстрів пензля О. Герасимова та П. Коріна²³. Висвітлюючи життя радянських творчих спілок, «Літературен фронт» й «Народна культура» зосереджували увагу на зростанні суспільної активності радянської творчої інтелігенції, її діяльності по залученню трудящих до досягнень культурного прогресу.

Популяризація болгарською пресою радянської літератури й мистецтва тісно пов'язана з комплексом культурних контактів між СРСР та НРБ. «Народна культура» й «Літературен фронт» у своїх матеріалах

¹⁵ Літературен фронт.— 1965.— 14 февруарі.

¹⁶ Літературен фронт.— 1964.— 12 март; 1963.— 19 декаември; 1965.— 5 юні, 14 октомври; Народна культура.— 1960.— 30 януарі; 1967.— 7 януарі; 1970.— 12 септември, 3 октомври.

¹⁷ Літературен фронт.— 1965.— 4 март.

¹⁸ Літературен фронт.— 1959.— 28 май.

¹⁹ Літературен фронт.— 1967.— 24 май, 1 юні.

²⁰ Літературен фронт.— 1960.— 27 октомври; 1963.— 4 април; 1965.— 1 януарі, 18 март; 1970.— 23 март.

²¹ Народна культура.— 1961.— 31 март; 1965.— 13 април.

²² Народна культура.— 1961.— 18 март; Літературен фронт.— 1962.— 24 октомври; 1965.— 12 декаември.

²³ Народна культура.— 1961.— 25 лютомври; 1963.— 29 юлі; 1964.— 8 февруарі, 22 февруарі; 1969.— 9 август.

постійно відображали основні форми культурного співробітництва двох братніх країн: взаємне проведення місячників, декад, днів культури, відзначення ювілейних та урочистих подій, знаменних дат в історії СРСР і НРБ та їхніх відносин. Газети висвітлювали також й досягнення радянських союзних республік у розвитку своєї національної художньої культури, зокрема Української РСР.

Важливим напрямом популяризації художньої літератури СРСР у НРБ була публікація творів радянських майстрів слова. На сторінках «Литературен фронт» й «Народна культура» з авторськими передмовами були опубліковані уривки з другого розділу роману М. Шолохова «Вони воювали за Батьківщину» й новела «Полігон» з роману українського радянського письменника О. Гончара «Тронка»²⁴. Газети першими в країні ознайомили болгарського читача з творчістю О. Гріна, Ю. Олеші, А. Платонова. За 1956—1970 рр. «Литературен фронт» опублікував твори письменників різних народів СРСР: 8 українських, по шість — білоруських, вірменських, азербайджанських, грузинських, по два — литовських, латвійських, узбецьких, по одному — чуваському, туркменському, татарському, молдавському²⁵. «Народна культура» найчастіше друкувала вірші та оповідання молодого покоління радянських письменників, які прийшли у літературу в 50—60-ті роки. В спеціальних рубриках газети інформували читачів про вихід нових книг радянських авторів як у СРСР, так і в НРБ, розповідали про їх розповсюдження в Болгарії²⁶. Активно ця робота проводилася під час днів та декад радянської книги. Нагромаджений досвід популяризації радянської літератури в НРБ узагальнено в статті «Радянська книга у нас», надрукованої в «Народна культура» (1968, 29 юні).

На сторінках «Литературен фронт» відзначалися ювілеї письменників народів СРСР. Газета вміщувала нариси про їхню творчість, матеріали про видання й розповсюдження їхніх творів у НРБ. Спеціальним випуском «Литературен фронт» відзначив 100-річчя з дня народження О. М. Горького²⁷. Водночас газета інформувала про розповсюдження болгарської літератури в Радянському Союзі, відмічала, що регулярні її переклади й видання мовами народів СРСР, крім російської, почалося з другої половини 50-х років²⁸. Великий резонанс серед болгарської літературної громадськості викликали книги радянських спеціалістів-літературознавців Д. Ф. Маркова «Болгарская поэзия первой половины XX в.» (М., 1959), «Болгарская литература наших дней» (М., 1969), «Генезис социалистического реализма: Из опыта южнославянских и западнославянских литератур» (М., 1970), В. І. Злиднева «Русско-болгарские литературные связи XX в.» (М., 1964), а також збірка нарисів «Сучасні болгарські письменники» (К., 1962). Важливою формою популяризації літератури СРСР була публікація рецензій на книги радянських авторів. Так, відомий болгарський поет і перекладач І. Давидков відгукнувся на вихід збірки свого українського колеги П. Воронька («Литературен фронт», 1962, 2 март). «Народна культура» вміщувала нотатки, головним чином, про книги радянських письменників, які вийшли в Болгарії²⁹.

Газети прагнули ознайомити своїх читачів з життям і творчістю письменників СРСР, їх літературними планами. З цією метою публікувалися інтерв'ю з радянськими майстрами слова під час їхнього перебування в НРБ³⁰. «Народна культура» дала творчі портрети О. Рекем-

²⁴ Литературен фронт.— 1963.— 27 октомври; Народна культура.— 1964.— 24 март.

²⁵ Підраховано автором по «Литературен фронт» (1956-1970 рр.). -

²⁶ Народна культура.— 1958.— 7 ноември; 1962.— 13 октомври; Литературен фронт.— 1964.— 26 октомври; 1966.— 27 октомври.

²⁷ Литературен фронт.— 1968.— 23 март.

²⁸ Литературен фронт.— 1959.— 17 септември; 1962.— 17 май; Народна культура.— 1962.— 11 март.

²⁹ Народна культура.— 1964.— 7 май; 1966.— 18 май; 1967.— 11 юні.

³⁰ Литературен фронт.— 1963.— 14 февруари, 29 август.

чука, А. Вознесенського, опублікувала інтерв'ю з Є. Євтушенком³¹. «Літературен фронт» і «Народна культура» відобразили нові явища в радянсько-болгарських літературних відносинах, які з другої половини 50-х років почали розвиватись у напрямку безпосереднього співробітництва спілок письменників. Газети повідомляли про обмін письменницькими делегаціями, зустрічі радянських й болгарських літераторів. Одним з цікавих епізодів у розвитку зв'язків братніх літератур було обговорення роботи журналу «Иностранная литература» в Спільці болгарських письменників у листопаді 1960 р. Відзначалося, що поява такого журналу — подія великого культурного значення і для Болгарії, оскільки, пропагуючи болгарську літературу, він сприяв більш повному задоволенню потреби письменників НРБ у спілкуванні із світовою літературою³². В другій половині 60-х років зародилася більш висока форма співробітництва — організація двосторонніх зустрічей та конференцій радянських та болгарських письменників з найбільш актуальних літературно-політичних проблем. «Літературен фронт» опублікував докладну кореспонденцію про одну з перших творчих дискусій радянських та болгарських майстрів слова (Москва, листопад 1965 р.), на якій обговорювалися питання про образ сучасного літературного героя³³, а також висвітлив спільну роботу письменників братніх країн у підготовці до святкування ювілейних дат в історії СРСР і НРБ. Газета докладно інформувала про теоретичну конференцію Спільки болгарських письменників, присвячену 50-річчю Великого Жовтня, «Революція та наша література» (Софія, жовтень 1967 р.), в роботі якої взяли участь відомі радянські вчені Д. Ф. Марков, В. І. Злиднєв, І. М. Шептунов, В. Д. Андрєєв та ін.³⁴; радянсько-болгарський симпозіум «25 років соціалістичної культури в Болгарії» (Софія, травень 1969 р.)³⁵.

Отже, «Народна культура» й «Літературен фронт» широко популяризували радянську прозу й поезію, відмічали найважливіші події та нові явища у взаємозв'язках літератур братніх радянського й болгарського народів. Звичайно, в силу своєї специфіки «Літературен фронт», як орган Спільки письменників, відігравав головну роль у висвітленні літературного процесу в Радянському Союзі, а «Народна культура» більшу увагу приділяла питанням розвитку радянського мистецтва. Популяризаторська діяльність цих періодичних видань сприяла ознайомленню болгарських трудящих з духовними цінностями радянського суспільства.

Болгарська культурна періодика відкликала й на головні події музичного і театрального життя нашої країни, відображала розвиток радянсько-болгарських зв'язків у цих галузях культури. Газети широко висвітлювали гастролі радянських творчих колективів та окремих виконавців. В 1956—1970 рр. на болгарській сцені виступили десять театральних колективів з Радянського Союзу і три болгарських — у нашій країні. Творчість радянських майстрів сцени знайшла відображення не тільки в численних рецензіях на спектаклі та концерти, а й стала предметом уважного вивчення відомих болгарських діячів культури. Так, головний художник Народного театру ім. Крїстю Сарафова Г. Каракашев писав: «Робота МХАТу по оформленню спектаклів справляла і справляє великий вплив на всі театри. Для нас — це яскравий приклад того, як можна запобігти шаблону та створити художньо реалістичний образ»³⁶. Виконавській майстерності відомого радянського

³¹ Народна культура.— 1964.— 21 март; 1966.— 15 октомври, 29 декаври.

³² Літературен фронт.— 1960.— 8 дексври; Иностран. лит.— 1961.— № 3.— С. 222-227.

³³ Літературен фронт.— 1965.— 21 ноеври.

³⁴ Літературен фронт.— 1967.— 2 ноеври.

³⁵ Літературен фронт.— 1969.— 5 юни.

³⁶ Літературен фронт.— 1956.— 5 юли.

піаніста Св. Ріхтера присвятили свої статті музикознавці К. Ганєв та В. Кристєв³⁷. Характерні особливості радянської балетної школи узагальнила мистецтвознавець В. Консулова³⁸. Ці публікації на сторінках «Литературен фронт» й «Народна культура» відображали постійний інтерес болгарської творчої інтелігенції до розвитку радянської художньої культури, досвід якої вона використовувала при розв'язанні своїх завдань.

Газети висвітлювали й інші напрями радянсько-болгарського співробітництва в галузі музичної і театральної культури. Високо оцінила музична громадськість НРБ авторські концерти радянських композиторів Д. Шостаковича, Т. Хренникова та ін.³⁹ Ряд публікацій розповів про взаємну допомогу радянських та болгарських митців у підготовці театральних й музичних постановок⁴⁰, участь радянських акторів у спектаклях болгарських театрів⁴¹. «Народна культура» вміщувала багато матеріалів про міжнародні зв'язки радянської культури, сприйняття в СРСР болгарського мистецтва. Публікації про це готувалися на основі радянських центральних та місцевих періодичних видань. Так, газета розповіла про триумф відомого болгарського співака Н. Гяурова у Москві (1959, 12 октомври), інтерес радянських глядачів до спектаклів Софійського театру ім. І. Вазова (1962, 24 ноември), успіх оркестру Софійської філармонії (1964, 28 март) та багато інших спектаклів і концертів болгарських митців у Радянському Союзі.

«Литературен фронт» і «Народна культура» постійно вміщували хроніку найважливіших подій культурного життя в СРСР, інформували про постановки п'єс радянських авторів у НРБ. У 50-ті — першій половині 60-х років одним з головних завдань у розвитку болгарського театру було поновлювання й збагачення репертуару. У цьому зв'язку закономірним був інтерес до розв'язання цього питання соціалістичним мистецтвом в інших країнах, зокрема СРСР. Основні напрями розвитку радянської драматургії висвітлювалися в інтерв'ю та статтях радянських режисерів і критиків⁴². Творчі пошуки окремих театральних колективів у СРСР аналізували в своїх нарисах болгарські автори⁴³. Критики вважали, що саме робота над багатим сценічним матеріалом радянських п'єс сприяла творчому успіху багатьох драматичних театрів НРБ⁴⁴. Цікаво, що один з відомих мистецьких колективів Софії — Сатиричний театр — ознаменував своє народження спектаклем за п'єсою В. Маяковського «Баня»⁴⁵. Газети широко висвітлювали дні радянської драми в НРБ, присвячені 50-річчю Радянської влади, сценічну діяльність болгарських театрів до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, фестивалі болгарської драми та музики в СРСР, присвячені 25-річчю соціалістичної революції в Болгарії, тиждень болгарської дитячої музики в СРСР⁴⁶.

Систематичні публікації матеріалів про музичне й театральне життя в СРСР свідчили про зростаючий інтерес болгарської творчої гро-

³⁷ Народна культура.— 1958.— 1 март; 1967.— 16 грудня.

³⁸ Народна культура.— 1959.— 29 август; 1964.— 16 октомври; 1969.— 5 юлі.

³⁹ Народна культура.— 1958.— 18 январь; 1962.— 29 септември; Литературен фронт.— 1964.— 26 март; 1965.— 8 апріль; 1968.— 25 апріль.

⁴⁰ Народна культура.— 1959.— 29 септември; 1964.— 11 январь; 1965.— 25 март; 1967.— 9 грудня; Литературен фронт.— 1961.— 16 март; 1967.— 2 ноември; 1969.— 22 февруари, 22 апріль, 7 ноември.

⁴¹ Народна культура.— 1959.— 19 грудня; 1961.— 19 май; 1965.— 22 апріль, 31 октомври; 1966.— 15 апріль, 20 октомври; 1968.— 7 ноември.

⁴² Народна культура.— 1959.— 18 январь; 1967.— 21 октомври; Литературен фронт.— 1965.— 28 март.

⁴³ Народна культура.— 1965.— 10 октомври; 1967.— 15 юні; 1969.— 17 юні, 8 юлі.

⁴⁴ Литературен фронт.— 1968.— 5 юлі.

⁴⁵ Литературен фронт.— 1957.— 17 апріль.

⁴⁶ Литературен фронт.— 1967.— 2 ноември; 1969.— 27 февруари, 16 ноември, 16 грудня; Народна культура.— 1967.— 2 грудня; 1969.— 26 апріль, 4 октомври.

мадськості до мистецтва братерського народу. Популяризація кращих досягнень радянської музики й театру базувалася на ідейно-естетичній спільності, властивій культурі соціалістичних країн, спільності, яка не виключає, а передбачає звернення до культурних традицій інших народів.

«Народна культура» й «Литературен фронт» популяризували також радянське образотворче мистецтво та радянсько-болгарські зв'язки у цій галузі. Ряд матеріалів відобразив процес роботи болгарських художників над ленінською темою в живописі та графіці. Її підсумки підвела виставка, присвячена 100-річчю з дня народження вождя першої у світі країни соціалізму. Болгарська критика оцінила її як важливий крок у розвитку історико-революційної теми в болгарському образотворчому мистецтві⁴⁷. Газети відкликалися на всі найбільші виставки радянських митців, які експонувались у Софії. Численні рецензії вміщували відомості про творчі шляхи художників, особливості національних шкіл живопису в СРСР. «Народна культура» (1958, 7 листопада) ознайомила читачів з декоративно-прикладним мистецтвом та графікою Української РСР. Про розвиток образотворчого мистецтва народів СРСР на сторінках газет писали видатні болгарські майстри пензля та різця. Так, відомий болгарський скульптор І. Фунев, позитивно відзиваючись про експозицію творів своїх радянських колег М. Андрєєва, І. Шадра, В. Мухіної, І. Єфімова, підкреслював, що вона надзвичайно корисна для молодих митців у їх творчих пошуках⁴⁸.

Великий резонанс у болгарській пресі мала виставка образотворчого мистецтва соціалістичних країн, яка була організована у Москві в 1959 р. Болгарські художники надавали їй великого значення⁴⁹. «Народна культура» та «Литературен фронт» регулярно висвітлювали виставочну діяльність Спілки художників СРСР⁵⁰. У зв'язку з ювілейними датами були опубліковані нариси про творчість радянських майстрів пензля М. Сар'яна, П. Коріна, Є. Кібрика, Б. Петрова-Водкіна, які супроводжувалися репродукціями їхніх творів⁵¹. Висвітлюючи розвиток радянсько-болгарських зв'язків у галузі образотворчого мистецтва, «Народна культура» розповіла про взаємні творчі відрядження художників СРСР та НРБ (1958, 1 листопада; 1961, 18 березня).

Важливе місце серед матеріалів про культурне життя в СРСР належить публікаціям про радянське кіно, яке відіграло благотворну роль у становленні та розвитку болгарського кінематографу. Віддаючи дань поваги видатним радянським кіномитцям у дні їхніх ювілеїв, «Народна культура» опублікувала творчі біографії В. Пудовкіна (1960, 20 лютого), С. Ейзенштейна (1967, 23 листопада) та ін. Газети відкликалися на всі декади й тижні радянського кіно, що проходили в Болгарії. Особливий інтерес викликав фестиваль фільмів молодих радянських режисерів, у підготовці та проведенні якого взяла участь Спілка діячів кіно НРБ⁵². Критика відзначала, що найкращі радянські кінострічки справляють значний вплив на глядачів, підвищують їхню естетичну культуру⁵³. Болгарська преса цікавилася творчими пошуками кінематографістів СРСР. В «Народна культура» (1964, 23 квітень) були опубліковані інтерв'ю видатних радянських режисерів С. Герасимова та Ст. Ростоцького. В цій же газеті друкувалися нариси радянських та болгарських журналістів про розвиток українського радянського кіне-

⁴⁷ Литературен фронт.— 1970.— 18 квітень, 14 травень, 16 травень, 30 травень.

⁴⁸ Народна культура.— 1964.— 22 лютого.

⁴⁹ Народна культура.— 1959.— 7 березня.

⁵⁰ Литературен фронт.— 1964.— 2 лютого; 1966.— 2 лютого; Народна культура.— 1968.— 14 жовтень, 21 жовтень; 1969.— 19 жовтень; 1968.— 21 жовтень.

⁵¹ Народна культура.— 1958.— 26 квітень; 1967.— 1 липень; 1968.— 14 жовтень, 21 жовтень.

⁵² Народна культура.— 1966.— 2 квітень.

⁵³ Литературен фронт.— 1964.— 8 жовтень.

матографа⁵⁴. «Литературен фронт» ознайомив читачів з новими планами роботи ленинградських кінематографістів⁵⁵.

Як важливу подію в історії світового кіно й зміцненні міжнародного авторитету радянського мистецтва оцінила «Народна культура» московські міжнародні фестивалі кіномистецтва (1961, 16 юли). Газети висвітлювали роботу всіх кінофестивалів у Москві кінця 50-х — 60-х років. Аналізуючи проблематику радянського кіно, болгарська критика особливий інтерес виявила до втілення образу В. І. Леніна на радянському екрані. В 60-ті роки кінематограф НРБ почав опановувати цю тему і тому звернення болгарських митців на сторінках «Литературен фронт» й «Народна культура» до традицій радянської ленініани було закономірним⁵⁶. Отже, болгарська періодика знайомила читачів з основними напрямками розвитку радянського кіномистецтва й відобразала постійний інтерес до нього в НРБ.

Таким чином, радянська культура другої половини 50-х — 60-х років була широко показана на сторінках болгарських газет «Литературен фронт» і «Народна культура». Їхня діяльність у справі популяризації літератури та мистецтва народів СРСР спрямовувалася на виховання інтернаціональних почуттів болгарських трудящих і сприяла поширенню художньої спадщини радянської культури в НРБ. Редакції використовували найменшу можливість залучення радянських митців до виступу на сторінках газет. У публікаціях знайшли відображення основні форми та напрями розвитку радянської культури, в тому числі й ті, які в найбільшій мірі відповідали особливостям духовного життя в Болгарії. Популяризація літератури й мистецтва народів СРСР сприяла вирішенню важливих суспільно-політичних завдань, що стояли перед болгарською культурою у другій половині 50-х — 60-х роках, і поглиблювала процес взаємодії соціалістичних культур.

⁵⁴ Народна культура.— 1959.— 21 ноември; 1962.— 1 септември.

⁵⁵ Литературен фронт.— 1964.— 17 септември.

⁵⁶ Литературен фронт.— 1964.— 15 април; Народна культура.— 1968.— 2 ноември.

Є. О. ЛИХОЛАТ (Львів)

СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ 1929—1933 рр.

Економічна криза 1929—1933 рр. важким тягарем впала на плечі селянства Західної України: промислова переплелась з аграрною і негативно впливала на становище трудящих міста і села. Західноукраїнські землі в економічному відношенні були аграрними. Трудящі жорстоко експлуатувались поміщиками, куркулями, представниками фінансових кіл.

Сільськогосподарська криза збіглася з промисловою, вкрай загостривши її. В аграрних країнах вона мала винятково гострий характер, зруйнувавши їх економіку, яка значною мірою залежала від стану розвитку сільського господарства. Такою державою була Польща, до складу якої входила і Західна Україна. Там у сільському господарстві було зайнято 75% населення, а в промисловості — тільки 10%. В 1931 р. було обстежено 1 352 468 сільських господарств. З них пролетарські становили 599 593, бідняцькі — 499 435, тобто разом 81,26%. Біднота, звичайно, не могла прожити, користуючись лише власним господарством, й тому змушена була найматися на роботу до куркулів, поміщиків,

у лісництво тощо. Середняків у краї налічувалося 198 893. Вони мали 1—2 корови, 1—4 коней, знаряддя праці. Куркулів, які користувалися послугами наймитів, застосовували в господарстві різні машини, трима-ли по 3—5 корів, 3—5 коней й т. ін., було 54 547¹.

Одним із засобів експлуатації селян була різниця між цінами на промислові товари та сільськогосподарську продукцію. Перші, зокрема, цемент, гас, вугілля, сіль, цукор, тютюн, цвяхи, сірники та інші, продавалися за високими цінами, у той же час другі, як і сировина,—за низькими. В промисловості країни майже в усіх галузях економіки панували картелі. Завдяки їм і було встановлено високі ціни на промислові товари. Їх грабіжницька політика сприяла тому, що весь тягар кризи ліг на плечі трудящих.

Оптові ціни на основні види продуктів сільського господарства знижувалися до 1935 р. Якщо на оптових ринках 100 кг пшениці коштували в 1928 р. 47,4 злотих, в 1932 — 24,6, то в 1935 — лише 16,1 злотих. За 100 кг живої ваги великої рогатої худоби потрібно було заплатити у 1928 р. 139,3 злотих, 1932 — 72,2, у 1935 — 59,7 злотих².

Ціни на сільськогосподарські продукти зменшувалися протягом 1928—1935 рр. у середньому на 62%. Однак вони не зовсім точно відбивають дійсний стан речей, бо реалізовувати товари за цінами, близькими до оптових, мали можливість лише поміщики та куркулі. Селянин-бідняк чи середняк міг продати мізерну кількість продуктів свого господарства зразу ж після збирання врожаю, коли ціни були особливо низькими. На противагу їм багатії не відчували такої потреби. Крім того, вони користувалися різними кредитами й пільгами³.

В роки світової економічної кризи 1929—1933 рр. різниця між цінами на промислову й сільськогосподарську продукцію збільшилась, про що свідчать такі дані. Для того, щоб купити плуг у 1928—1929 рр. необхідно було продати 130 кг жита, а в 1933—1934 — вже 276 кг. Для того, щоб придбати одну пару чоловічого взуття в 1928—1929 рр. треба було реалізувати 127 кг жита, а в 1933—1934 рр. — 197 кг. Це ж стосувалося цукру (з розрахунку 10 кг) — відповідно, в 1928—1929 рр. — 47 кг, 1933—1934 рр. — 111 кг жита, солі — 1928—1929 рр. — 10, а в 1933—1934 рр. — 28 кг⁴.

Існувала також значна різниця між цінами на зерно та хліб. На деяких місцевих ринках Західної України вони були значно нижчими від офіційних. Це погіршувало й без того тяжке становище селян у роки економічної кризи.

Подібна картина спостерігалася й у промислових районах. Якщо в останніх свинина коштувала 1 злотий 50 грошів (за 1 кг), то на Волині — лише 15 грошів (за 1 кг)⁵. Ось таким чином пригноблювалися роздріблені селянські господарства, розорювалися селяни, зменшувалася купівельна спроможність трудящих, поглиблювалися суперечності між містом і селом. Про те, як держава грабувала народні маси за допомогою посередніх податків, В. І. Ленін писав так: «...Посереднє оподаткування, падаючи на предмети споживання мас, відзначається величезною несправедливістю. Усім своїм тягарем лягає воно на бідноту, створюючи привілей для багатих. Чим бідніша людина, тим більшу частку свого доходу віддає вона державі у вигляді посередніх податків»⁶.

¹ Держ. арх. Львів. області (далі — ДАЛО), ф. 1, оп. 10, спр. 760, арк. 9; ф. 1, оп. 10, спр. 901, арк. 44; Держ. арх. Івано-Франків. області, ф. 2/1с. оп. 9, спр. 701, арк. 3.

² *Mały rocznik statystyczny*.— Warszawa, 1938.— S. 231.

³ Корнійчук Л. Я. Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920—1939 рр.).— К., 1957.— С. 42, 43.

⁴ *Mały rocznik statystyczny*.— Warszawa, 1935.— S. 152.

⁵ *Gazeta rolnicza*.— 1932.— N 22.

⁶ Ленін В. І. З приводу державного розпису.— Повне зібр. творів.— Т. 6.— С. 247.

Податки (на 1 га) поглинали дедалі зростаючу частину загальних видатків сільських господарств. Вони збільшилися з 9,4% у 1928—1929 рр. до 25,7% у 1932—1933 рр. Крім прямих, селяни змушені були ще сплачувати так звану торговельну, шкільну, страхову, поїзну плату, а також адміністративні штрафи та ін. У роки кризи тільки за процентами від боргів вони повинні були віддавати близько 20% своїх прибутків. Особливо обтяжливим був приватний кредит. Звичайно, це призводило до зменшення їх прибутку, який в розрахунку на 1 га землі приблизно становив — у 1928—1929 рр. — 100%, 1929—1930 — 83,9, 1930—1931 — 66,3, 1931—1932 — 51,9, 1932—1933 — 40,7, 1933—1934 — 37,0, 1934—1935 — 35,3% ⁷.

П. Козланюк, описуючи життя селян, писав: «Варшавський уряд польської шляхти добивав селян безліччю різних данин і податків — ґрунтового, домового, шляхового, собачого, прибуткового, церковного, шкільного, військового — селянин ніколи так і не міг вилізти з податків і штрафів. Крім того, кожний селянський двір мусив безкоштовно відробляти визначену кількість днів на рік так званого «шарварку» навіть на повітових шляхах. Дерли також з селянина гроші за в'їзд у місто (мити), за стоянку на базарі і торговиці, за переїзд через мости, за переправу паромами — на кожному кроці чекав селянина податок або штраф...» ⁸

За те, що селяни не могли повністю і своєчасно внести податок, вони повинні були сплатити значний штраф. Львівський воєвода в секретному листі до міністерства внутрішніх справ навів такий факт: удовиця, яка не доплатила 1 злотий, після стягнення податку через судові органи змушена була віддати аж 60 злотих ⁹.

У той же час держава в роки кризи надавала багатіям різні пільги та кредити. Газета «Сила» в 1931 р. повідомляла про звільнення попів від податків. Уряд видав таке розпорядження буцімто для того, щоб зміцнити їх становище в зв'язку з тяжким економічним застоєм ¹⁰.

Податкова система в Польщі побудована таким чином, щоб полегшити життя не тільки духовенству, а й поміщикам та куркулям. Звичайно, весь тягар кризи ліг на плечі селян. Основним з податків був поземельний. Його основна ставка становила з розрахунку на 1 га: для господарств до 5 га — 2,26 злотих, від 5 до 15 га — 2,12, від 15 до 60 га — 1,89, від 60 до 150 га — 2,04, більше 2000 га — 1,07 злотих ¹¹. Інші види податків обчислювались за тим же принципом, що й поземельний. Крім того, існували й так звані «добровільні» пожертвування, наприклад, на потреби військових організацій, для проведення різноманітних виставок тощо.

В 1926 р. кожний громадянин Польщі виплачував державі (у загальній сумі) приблизно 54 злотих, у 1927—1928 рр. — до 85, 1929 р. — 93, а в 1930 — вже 100 ¹².

Величезними були адміністративні штрафи. По Західній Україні вони становили: в 1930—1931 рр. — 220 658 злотих, у 1931—1932 рр. — 180 916, 1932—1933 рр. — 208 205. Шляхові ж у роки світової економічної кризи досягли суми в 24 868 злотих ¹³.

Селяни ніяк не могли розрахуватися з боргами. «Селянська біднота не мала змоги платити таку велику кількість податків. Обмеживши до краю всі свої видатки, економлячи на харчуванні, опаленні, освітленні, взутті і одягові, селяни все одно не спроможні були розрахувати-

⁷ Максимович М. Г. Єдність трудящих Західної України і Польщі у революційній боротьбі (1917—1939).— Львів. 1979.— С. 198, 199.

⁸ Козланюк П. Оновлена земля.— Львів.— 1953.— С. 46.

⁹ Карпенко О. Ю. Селянські повстання в Польщі в 1932—1933 рр.— К., 1955.— С. 35.

¹⁰ ДАЛО, ф. 110, оп. 3, спр. 1170, арк. 140.

¹¹ Минский Г. Под игом польских панов.— М., 1939.— С. 33.

¹² Наша правда.— 1931.— № 7—8.— С. 5.

¹³ Wiadomości statystyczne.— Warszawa, 1934.— S. 68.

ся з податками. Більшість з них постійно числилась боржниками. Для стягнення податків уряд тримав величезний податковий апарат, який переслідував селянську бідноту. В селах постійно влаштовувались екзекції по збору податків. Екзекутори забирали в селян останні пожитки і продавали їх сільській куркульні та осадникам за безцінок»¹⁴.

Жорстокою формою експлуатації було лихварство, яке залишалося ще пережитком докапіталістичних відносин. Підставою для його розвитку була наявність великої кількості дрібних селянських господарств. К. Маркс вказував, що «лихварський капітал, як характерна форма капіталу, що дає проценти, відповідає переважанню дрібного виробництва селян, які живуть з своєї праці, і дрібних майстрів-ремісників»¹⁵.

Позику під високий процент на селі видавали куркулі, торговці й представники духовенства. Селяни не могли вчасно розрахуватись з ними, і це спричинялося до їх розорення. Лихварі захоплювали до своїх рук господарства боржників. Особливо тяжким було становище бідноти, яка проживала в гірській місцевості. У пошуках заробітку вони повинні були емігрувати в інші країни. Однак у роки світової економічної кризи за кордоном теж важко було відшукати роботу. В той період був заборонений в'їзд іноземних робітників у Німеччину, США та Канаду. Це привело до того, що рівень еміграції зменшився. Якщо в 1929 р. із Західної України виїхало 59 624 чол., у 1930 — 46 945, 1931 — 14 633, 1932 — 11 808, то в 1933 — лише 8700 чол.¹⁶.

«Як відомо, в наших горах не можуть селяни вижити із свого злидарського господарства. Після війни еміграція збільшилась. А тому, що ніхто не мав готівкових грошей, були змушені займати гроші на дорогу в лихварів і то під дуже високий процент, на 26, а навіть і вищий процент... «Благонадійні» вірчі один перед другим вносять скарги за позичені гроші і в день 19.XII.1931 р. було 2800 готових едиктів на селянське господарства в міському суді... Однак це тільки початок, за короткий час ліцитурують 99% наших господарств»¹⁷, — в 1932 р. писала газета «Сель-Роб».

Журнал «Наша правда» так розповідав про те, як селяни потрапляли в залежність від лихварів: «Факти 100 екзекцій в одному селі — не випадкове явище. В повіті Комаряни в 1930 році було видано 1000 дозволів на опис селянського майна тільки лиш за кредити у лихварів»¹⁸.

Таким чином, ліцитація* в роки економічної кризи 1929—1933 рр. стала загальним явищем. Нерідко селяни, потрапивши в кабалу до багатіїв, змушені були жебрачити. Хоча вони й шукали роботу, але в ті роки знайти її було дуже важко. Їх існування було злиденним. Рівень безробіття на селі був не менший, ніж у місті. Серед сільськогосподарських робітників на кожні 100 вільних місць претендували 3597 кандидатів¹⁹.

Не маючи роботи і засобів до життя, селяни в багатьох випадках харчувались тим, що знаходили в саду чи лісі. «Гірські землі, що були в руках селян, не могли забезпечити хлібом бідноту. Капіталістична криза в Польщі тим більше далася тут селянам взнаки. Вже з 1930 року майже зникли для селянської бідноти єдині заробітки в лісах і на тартаках... І в буржуазній пресі, і в поміщицьких рапортах до Львівського воєводства навесні 1932 року писалось, що більшість селян ... живе кропивою і корінням з лісу»²⁰.

¹⁴ Цьох Й. Т. Глашатай возз'єднання.— Львів, 1973.— С. 38, 39.

¹⁵ Маркс К. Капітал. Критика політичної економії.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори.— Т. 25.— Ч. 2.— С. 132.

¹⁶ Statystyka pracy, zeszyt 1.— Warszawa, 1932.— S. 102—104, zeszyt 1.— 1934.— S. 182.

¹⁷ Сель-Роб.— 1932.— 7 лют.

¹⁸ Наша правда.— 1931.— № 7—8.— С. 8.

* Ліцитувати — продавати з аукціону.

¹⁹ ДАЛО, ф. 1, оп. 34, спр. 124, арк. 1.

²⁰ Козланюк П. Назв. праця.— С. 46.

Життєвий рівень сільського населення Західної України в 1929—1933 рр. був найбільш низьким у Європі. Монополії встановили високі ціни на сіль, і тому трудівники не мали змогу купувати її. Це викликало різке падіння рівня її споживання. Газета «Сель-Роб» писала: «Споживання кухонної солі в Західній Україні скоротилось з 137 755 т у 1931 році до 12 769 т у 1932 році. Це свідчить про зубожіння населення, яке повинно користуватися тією сіллю, яка призначена для худоби»²¹.

В роки економічної кризи посилилася експлуатація селян місцевою буржуазією. Представники її об'єднувались у спілки для того, щоб легше грабувати трудящих. Серед них виділялися «Спілка українських хліборобів», «Сільський господар», а також кредитні установи типу «Центробанк» у Львові, «Українбанк» у Луцьку, «Земельний банк гіпотечний», які займалися спекулятивними операціями на біржі.

Газета «Сила» 7 червня 1931 р. писала: «Вони (тут мова йде про акціонерів «Земельного банку гіпотечного». — Є. Л.) кажуть, що їх «клієнти» — це переважно українські селяни й кооперативи. Зрозуміла річ, що коли ексекutori брали у них останню корову, ліцитували весь маєток за проценти, за векселі, за борги, то пани акціонери можуть тепер хвалитися, що ... їх зиски збільшилися»²².

В Західній Україні існувала досить добре розвинута система кооперації, яка «допомагала» місцевій буржуазії експлуатувати селянську бідноту й трудящих міста. Її представники закликали населення вступати до неї, проповідували, що вихід з економічної кризи — у кооперативних організаціях. Активно діяли такі об'єднання, як «Народна торгівля», «Центроспілка», «Крайова спілка молочних кооперативів», «Крайова кредитна спілка», страхова компанія «Дністер», «Маслоспілка» та інші. «Ревізійна спілка українських кооперативів» була своєрідним центром буржуазно-куркульської кооперації Західної України. Вона ставила своїм завданням спрямувати кооперативний рух у потрібний для буржуазії напрям, захищати його інтереси перед центральною і місцевою владою тощо.

При сприятливій системі кооперації українська націоналістична буржуазія жорстоко експлуатувала селян. Одним із засобів грабування останніх були ціни: зокрема, закупціни на сільськогосподарську сировину та продукти були надзвичайно низькими у порівнянні з ринковими. В той же час кооперація реалізовувала товари й давала на прокат сільськогосподарські машини та знаряддя праці за високими цінами. Про це свідчать такі дані: «Спекулянти одержують масло по 4—5 зл. за 1 кг, яйця — по 10—12 грошей за шт. У Варшаві та інших великих містах ці продукти реалізуються з надбавкою в 100—150%»²³.

Селяни змушені були здавати вирощені ними продукти у магазини кооперації тому, що вони не мали змоги збувати їх в іншому місці. «Лише незначна частина постачальників постачає по 10 і більше літрів молока в день. Більшість же носить 3—5 літрів щодня. А скільки ж є 1—3 літрових постачальників. Очевидно, що сім'я, яка складається з 5 чоловік..., мала б спожити ці декілька літрів молока, особливо при відсутності яких-небудь жирів. Але злидні змушують відносити останнє молоко на молочний пункт...»²⁴.

Кооперативи хоча і об'єднували значну кількість селян, але в умовах капіталізму залишалися приватними підприємствами. В. І. Ленін писав: «...Кооперація в обстановці капіталістичної держави є колективною капіталістичною установою»²⁵.

В буржуазній державі ці організації підкоряються економічним законам капіталізму і, звичайно, відтворюють всі його недоліки та супе-

²¹ Сель-Роб.— 1932.— 28 серп.

²² ДАЛЮ, ф. 110, оп. 3, спр. 1170, арк. 131.

²³ Корнійчук Л. Я. Назв. праця.— С. 5.

²⁴ Громадський голос.— 1934.— 21 квіт.

²⁵ Ленін В. І. Про кооперацію.— Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 356.

речності. Різниця між ними та приватними підприємствами є незначною. В. І. Ленін зазначив: «При приватному капіталізмі підприємства кооперативні відрізняються від підприємств капіталістичних, як підприємства колективні від підприємств приватних»²⁶.

Буржуазія Західної України намагалася примирити селян із самим фактом існування капіталістичного ладу, свідомо поширювала ідеї про те, що за допомогою кооперації, механізації й кредиту можна значно поліпшити становище дрібних сільськогосподарських виробників. Однак перебіг подій підказував трудовому селянству єдиний вихід з тяжкої ситуації, яка склалася,— революційна боротьба проти поневолювачів у союзі з пролетаріатом.

Найтяжчим було становище сільськогосподарських робітників, яке визначалося наявністю докапіталістичних форм експлуатації. «Найбідніші оці справжні пасерби мачухи-долі, це форнали по дворах та наймити по куркульських газдівствах, — писала про їх життя газета «Сила». — Крім двох згрібних сорочок, таких же згрібних шароварів, пари так званих руських ютових чобіт і сірої лахманини чи кацабайки — за ціле життя вони нічого більше не зароблять»²⁷.

Ці ж слова можна було адресувати й іншим категоріям наймитів. Газета «Сила» розповідала: «Наймит служить звичайно за ложку страви та за покриття грішного тіла... Додати до цього... найогиднішу лайку, биття по три-чотири рази на день — оце й все, що перепадає на наймитську долю, яка, як бачимо, нічим не відрізняється від долі... інвентаря, від робочої худоби»²⁸.

Праця найманих робітників у сільському господарстві оплачувалася за найнижчими розцінками. Умови їх праці були важкими, а заробітки — мізерні. Під час жнив, наприклад, за робочий день, що тривав від сходу до заходу сонця, наймити одержували: чоловіки — 85, а жінки — 60 грошів²⁹.

Дуже тяжким було становище сільської бідноти. В деяких районах Польщі хліб у більшій частині 1—2-моргових господарств споживали тільки до нового року, причому з метою заощадити жито його випікали з домішкою ячмінного борошна, картоплі або люпину³⁰.

У них не вистачало кормів для худоби й тому весною спостерігався великий падіж її. «Худоба, позбавлена корму, гине від голоду... селяни, аби лише зберегти худобу живою, розбирають солом'яні кривлі на корм худобі...»³¹.

Селяни тримали птицю й кролів винятково для продажу. Вони навіть не дозволяли собі з'їсти яйце, яке вони планували продати на ринку або здати представникам кооперативів. Їх одяг у більшості випадків був зшитий з льону, коноплі та вовни. Взуття мало дерев'яну підшву: «Середнього достатку господар ходив щоденно обдертим, завжди в одній полатаній парі чобіт... Із старого одягу робилися сукні і дітям... Костюм був один. Діти найбільш чутливо реагували на нестачу одягу... Взимку у північній частині повіту (ржевського) можна зустріти у халупах дітей, які одягнуті в мішковину для січки...»³². Селяни змушені були економити майже на всьому.

Тяжке становище селян під час економічної кризи стало однією з причин піднесення революційного руху на західноукраїнських землях. Вони організовували страйки, маніфестації та брали участь у повстаннях. У Рава-Руському повіті в травні 1929 р. страйки сільськогосподарських робітників та бідноти охопили 23 села. В тому ж році страйкували ще

²⁶ Там же.— С. 356.

²⁷ Сила.— 1931.— 8 груд.

²⁸ Там же.— 6 груд.

²⁹ Кошарний І. Я. і інші. Рясні плоди дружби.— Львів.— 1974.— С. 19.

³⁰ Landau Z., Tomaszewski J. Zarys historii gospodarzej Polski 1918—1939.— Warszawa, 1971.— S. 207.

³¹ Корнійчук Л. Я. Назв. праця.— С. 50.

³² Landau Z., Tomaszewski J. Op. cit.— S. 208.

150 сіл у 20 повітах краю. Ця форма боротьби мала масове поширення: серед їх учасників налічувалося близько 50 тис. сільських пролетарів та селян-сезонників³³. Польські власті намагалися придушити цей рух народних мас за допомогою загонів поліції. В деяких селах мали місце сутички між страйкуючими й карателями. У відповідь на жорстокі репресії, вбивства селяни підпалювали поміщицькі маєтки. У Східній Галичині до кінця серпня 1930 р. було знищено 62 будинки, 67 столів та інших господарських будівель, 112 скирт збіжжя та соломи на загальну суму 6,7 млн. злотих³⁴.

У села було направлено репресивні загоони поліції і регулярні війська. Вони розправлялися з повсталими, грабували їх злиденне майно, отруювали криниці тощо. Було проведено й масові арешти. Вжиті урядом заходи привели до того, що в 1931 р. революційний рух на західноукраїнських землях дещо спав.

У 1932 р. прокотилася нова хвиля виступів селянства, посилилась страйкова боротьба, зросла кількість нападів на представників уряду. Вершиною революційного руху в тому ж році стало Ліське повстання, в якому взяло участь понад 30 тис. чол. На його придушення було кинуті загоони поліції, навіть армійські підрозділи, озброєні гарматами. У селах почали діяти польові суди. Повстанцям загрожувала смертна кара. Проти цього виступили робітники та селяни Польщі та Західної України. В Дрогобичі, Львові, Бориславі, Перемишлі, а також в інших місцевостях відбулися масові маніфестації трудящих на підтримку ліських селян.

У 1932 р. революційна ситуація виникла на Волині. Уряд буржуазно-поміщицької Польщі вдався до жорстоких, репресивних заходів і зміг пригасити повстання. За таких умов трудящі краю під керівництвом комуністів почали створювати свої загоони, розгортати партизанську боротьбу, спрямовану проти поневолювачів. Їх матеріально й морально підтримували широкі народні маси. Села, де діяли партизани, були зайняті регулярними військами та загонами поліції. Уряд використовував проти них навіть броньовики, літаки та артилерію. В жовтні 1932 р. цей рух був придушений.

Однак зупинити могутню хвилю вже не вдалося. Проти своїх гнобителів виступили селяни Львівського та Краківського воєводств — поляки й українці. Армійські підрозділи, які були викликані урядом, відмовилися стріляти в них. Тоді було введено в дію офіцерські частини. Вони жорстоко розправилися з повсталими, кілька сотень селян було кинуті до в'язниці.

Отже, в період економічної кризи 1929—1933 рр. селянство Західної України опинилося у важкому становищі. Посилилась їх експлуатація поміщиками, куркулями. Їх господарства оподатковувалися. Значно зросла різниця між цінами на різні види продукції. Збільшилися суми податків, штрафів тощо, які селяни були змушені сплачувати багатіям. Однак, незважаючи на це, на західноукраїнських землях ширився революційний рух трудящих за своє визволення, проти класових поневолювачів.

³³ Наша правда.— 1930.— № 5—6.— С. 31.

³⁴ Там же.— С. 33.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

БІБЛІОТЕКА О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Серед численних книжкових колекцій, що входять до складу багатомільйонного фонду Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР, зберігається особиста бібліотека визначного представника української доживотної історіографії О. М. Лазаревського.

Для своїх наукових досліджень, які стосуються історії Лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст.^{*}, він зібрав значний і цінний фактичний матеріал. Це, зокрема, рукописні архівні документальні матеріали, друковані видання, в яких висвітлюються різні сторони життя українського народу та історичні події, що цікавили його як дослідника. Збірка документів «Архів О. М. Лазаревського», в якій можна знайти історичні джерела XVII—XVIII ст. в оригіналах і копіях, його особисті рукописи, різні виписки з документів, замітки, уривки з незакінчених чи неопрацьованих до кінця праць вченого, що не побачили світу, зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР.

Поштовхом до вивчення історичного минулого українського народу, як описує у своїх біографічних нотатках О. М. Лазаревський^{**}, була книга Д. М. Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії», з якою він ознайомився ще в 13 років, коли жив у своїх братів в Оренбурзі. Ще більший інтерес до історії України проявився у нього, коли навчався у старших класах 2-ї Петербурзької гімназії, де викладач історії — ліберально настроєний вчитель В. Ф. Евальд прищепив любов до свого предмета¹.

Збирати книжки й архівні документи Олександр Матвійович почав, коли навчався в гімназії. Саме тоді Матвій Ілліч (батько Лазаревського), який був досить обізнаною людиною в галузі історії, хоч і не одержав систематичної освіти, передав з okazji до Петербурга сино-ві пакунок з фамільними паперами. Це були давні акти родини Лазаревських та інші старі папери. У листі він давав суттєві поради щодо їх опрацювання та зберігання². Крім того, батько уважно стежив за оголошеннями, що їх вміщувала газета «Петербургские ведомости» про продаж книжок, і надсилав синові гроші на їх придбання. У своїх листах він зазначав, які саме книги слід купувати.

Кореспонденція О. М. Лазаревського, опублікована в «Українському археографічному збірнику» його дочкою Катериною Олександрівною Лазаревською, дає уявлення про характер його занять, уподобань, інтересів, зв'язків тощо. Будучи студентом історико-філологічного факультету Петербурзького університету, О. М. Лазаревський за рекомендацією свого брата Михайла, який був керуючим справами у молодого графа О. С. Уварова (пізніше відомого російського вченого-археолога)^{***}, займав приватну посаду доглядача петербурзької

^{*} Про життєвий шлях і творчу спадщину О. М. Лазаревського див.: Сарбей В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського.— К., 1961.— 191 с.; Марченко М. І., Полухін Л. К. Видатний історик України О. М. Лазаревський.— К., 1958.— 44 с.

^{**} Уривки спогадів були знайдені серед його паперів після смерті, і рідні небіжчика передали рукописи до журналу «Киевская старина», де вони й були опубліковані. (Киев. старина.— 1902.— Т. 77.— С. 470—494).

¹ Киев. старина.— С. 481—482, 492.

² Лист М. І. Лазаревського до сина Олександра від 17 листопада 1853 р.// Український археографічний збірник (далі — УАЗ).— К., 1927.— Т. 2.— С. 109—110.

^{***} Йому належить велика роль у заснуванні й роботі Російського і Московського археологічного товариства та Історичного музею у Москві. Був одним з організаторів археологічних з'їздів, займався дослідженням античних пам'яток Південної України.

бібліотеки та музею Уварова. Залишаючись деякий час на цій посаді й після закінчення університету, Олександр Матвійович упорядкував рукописи і батьківську бібліотеку Уварова, що містилася в с. Поріччя Можайського повіту Московської губернії³.

Вже у студентські роки О. М. Лазаревський був відомим бібліофілом, а його книгозбірня на початку 70-х років XIX ст., за свідченням сучасників, була визначним явищем серед приватних наукових бібліотек. У 1872 р. він пішов у відставку й на купівлю садиби на хуторі Підлипне Конотопського повіту Чернігівської губернії (нині — с. Підлипне Конотопського району Сумської області) потрібні були кошти. Тому О. М. Лазаревський змушений був продати частину своєї бібліотеки⁴. Книги придбала «Стара громада»*. Це були здебільшого дублети. Згодом книгозбірня «Старої громади», до якої входили переважно праці з історії, етнографії й художньої літератури, ввійшла до складу книжкових фондів Всенародної бібліотеки України при Українській Академії наук (ВБУ при УАН)**. Тому і нині у фондах ЦНБ АН УРСР серед книжок з колишньої бібліотеки «Старої громади»⁵ можна зустріти й книги, що належали книгозбірні О. М. Лазаревського.

Переїхавши у 1880 р. до Києва⁶ і поселившись по вул. Маловолодимирській (нині — вул. Чкалова) у будинку № 34, Олександр Матвійович знову взявся за поповнення своєї бібліотеки. У цьому будинку він жив 17 років, а останні 5 років — у будинку по вул. Львівській (нині — вул. Артема) № 43, де й помер⁶. За свідченням сучасників Лазаревського та спогадів його дочки⁷, Олександр Матвійович щонеділі відвідував Поділ, де збиралися букіністи, які торгували книгами і різними паперами. Тут можна було придбати цінні та рідкісні книги. Всі його добре знали як палкого книголюбця й були певні, якщо книга цінна, то він її обов'язково купить. Тут О. М. Лазаревський головним чином і зібрав книжки до своєї бібліотеки. Про це, зокрема, свідчать численні примірники з печаткою (фіолетового кольору) у вигляді розгорнутої книги з текстом: «Книжная торговля («Букинист») К. К. Симинского в г. Киеве. Братск. монастыр, лав. 7. Покупает и продает старинные, поддержанные и учебные книги».

Він також купував географічні карти, старі газети за минулі роки та російські, українські, польські й інші журнали. Нерідко знайомі, які жили в інших містах, і ті, що виїздили у своїх справах за межі України, за дорученням О. М. Лазаревського купували для нього книги, комплекти періодичних видань, особливо за попередні роки. Найчастіше в листах з подібними дорученнями зустрічаються імена археолога, етнографів та мистецтвознавця М. Ф. Біляшівського, письменника, мистецтвознавця і фольклориста В. П. Горленка, краєзнавця Г. О. Милорадовича, поета й етнографа О. В. Шишацького-Ілліча та ін.

Бібліотека О. М. Лазаревського налічує понад 1000 друкованих одиниць. До неї ввійшли книги та періодичні видання переважно російською, українською і польською мовами. Незначна кількість книг є французькою, німецькою й поодинокі видання латинською, чеською та англійською мовами. Найбільшу частину становлять видання другої

³ Лист Олександра Лазаревського до брата Федора Матвійовича (лютий 1859 р.) // УАЗ.— Т. 2.— С. 277—278.

⁴ Федоренко П. О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини.— Там же.— С. XXIII.

* Так називався наприкінці 60—70-х років XIX ст. гурток київських інтелігентів, який видавав різну літературу українською мовою.

** У 20-х — на початку 30-х років так називалася Центральна наукова бібліотека АН УРСР.

⁵ Старогромадська бібліотека в м. Києві // Книжний вісник.— 1919.— Кн. 1.— С. 53—58.

⁶ УАЗ.— Т. 2.— С. 314—315, 324, 332, 345; Лазаревський Г. О. Брати Лазаревські // Україна.— 1945.— Кн. 3.— С. 25.

⁷ Лазаревська К. О. О. М. Лазаревський і старе українське мистецтво // Україна.— 1927.— Кн. 4.— С. 84.

половини XIX ст. Серед книг зустрічаються рідкісні стародруки кінця XVII — початку XVIII ст.⁸

Велика наукова спадщина вченого представлена майже повністю в окремих виданнях і в періодичній пресі. Перший бібліографічний покажчик праць О. М. Лазаревського склав його земляк, відомий український і російський філолог, бібліограф С. І. Пономарьов (1828—1913)⁹, другий — радянський дослідник М. М. Ткаченко¹⁰. Слід зазначити, що в примітці до першого покажчика, яку вмістила редакція журналу «Киевская старина», говориться про те, що численні історичні замітки, які були надруковані без імені автора (останніми роками мало не в кожному номері журналу було від 4 до 7 його заміток), не ввійшли до покажчика С. І. Пономарьова.

У великій за обсягом статті дати систематичний огляд фонду просто неможливо, тому ми спинимося лише на деяких групах творів та на окремих книгах. Найбільшу частину бібліотеки О. М. Лазаревського становлять літописи, спогади, листи, записки, оповіді, щоденники, мемуари іноземців, які побували чи певний час жили на Україні; історико-археологічні описи окремих місцевостей і міст України; твори про військове мистецтво козаків та їхню боротьбу проти польсько-шляхетського гніту; історичні огляди Київської, Подільської, Волинської, Полтавської, Катеринославської та інших єпархій; історико-статистичні описи монастирів, зокрема Чернігівської, Полтавської і Київської губерній; списки ієрархів та ігуменів монастирів російської церкви; статистично-економічні огляди окремих губерній і повітів України; матеріали про кустарні промисли сільського населення в окремих губерніях; про феодальне землеволодіння в Київській, Чернігівській, Херсонській губерніях; книги з історії ремесел на Україні; відомості про населення України; матеріали для географії і статистики Росії; для історії учбових закладів (шкіл та гімназій) Чернігівської, Полтавської, Київської губерній; списки населених міст Російської імперії; праці з дипломатики, геральдики, генеалогії; календарі, довідкові та періодичні видання.

У бібліотеці є чимало історичних матеріалів, виданих Археографічною комісією: «Архив Юго-Западной России», «Памятники», «Акты Московского государства», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Жизнь князя А. М. Курбского в Литве и на Волыни» тощо. Етнографічні твори про побут, звички, обряди, повір'я, перекази та легенди українського народу; праці етнографічно-статистичних експедицій; численні пам'ятки української стародавньої писемності та народної поезії, збірники фольклорних записів, літературні збірники й альманахи, збірки народних українських пісень Я. Ф. Головацького, О. М. Бодяньського; рідкісне видання М. А. Цертелева «Опыт собирания старинных малороссийских песен» (Спб., 1819), де вперше були опубліковані українські думи; альманах «Русалка Дністрова», що вийшов у світ в 1837 р. у м. Будимі (нині — Будапешт), виданий «Руською трійцею»*, з якого почалася нова українська література на Західній Україні. Збірка,

⁸ Исаева Н. М. Коллекция А. М. Лазаревского в составе книжных фондов Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР // Библиотечно-библиографическая информация библиотек Академии наук СССР и Академии наук союзных республик.— 1968.— № 2(68).— С. 105—117.

⁹ Пономарев С. И. Труды А. М. Лазаревского (Сообщения, исследования, рецензии) // Киев. старина.— 1902.— Т. 77.— Май.— С. XXXI—LI.

¹⁰ Ткаченко М. Список праць О. М. Лазаревського і праць про нього // УАЗ.— Т. 2.— С. 1.— XXIII. Покажчик переглянула дочка Лазаревського — Катерина Олександрівна й внесла додатки на підставі матеріалів, що були у неї (див.: УАЗ.— Т. 2.— С. LI). Проте і ця бібліографія виявилася неповною (див.: Сарбей В. Г. Невідомі праці О. М. Лазаревського // Укр. іст. журн., 1958.— № 5.— С. 170—174).

* «Руська трійця» — літературний гурток прогресивної української молоді у Львівській семінарії (1833—1837 рр.), на чолі якого був М. Шашкевич. До його складу ввійшли І. Вагілевич, Я. Головацький. Усіх їх називали «Руською трійцею».

що, за словами І. Франка, «була свого часу явищем наскрізь революційним»¹¹.

У бібліотеці зберігаються комплекти офіційних урядових газет, що виходили в Катеринославській, Київській, Чернігівській, Волинській, Полтавській, Подільській губерніях, на сторінках неофіційної частини яких друкувалися відомості про місцеві події, матеріали з етнографії, археології, історії, економіки, географії краю, літературні твори. Серед них «Черниговский листок» — щотижнева літературно-громадська газета за 1861—1863 рр., що виходила російською, а літературний розділ друкувався українською мовою, редактором якої був Л. Глібов. Серед журналів чільне місце займає історична періодика. У збірці є 76 томів історико-етнографічного і белетристичного журналу «Киевская старина», на сторінках якого була надрукована величезна кількість праць О. М. Лазаревського, що публікувались як під власним прізвищем вченого, так і під його псевдонімами. Слід зазначити, що І. Ф. Масанов подає 17 псевдонімів ученого, а О. І. Дей — 12¹². Автором даної публікації виявлено в журналі «Киевская старина» псевдонім О. М. Лазаревського — А. Л-кий¹³, що не ввійшов до згаданих словників.

Олександр Матвійович збирав різні види друкованої продукції, що мала відношення до досліджуваних ним питань. Це, зокрема, монографії, брошури, багатотомні та довідкові видання, календарі, комплекти газет і журналів. Документальні публікації, статті, дрібні замітки й рецензії, вміщені в різних виданнях, він переплітав в окремі збірники, яких набралось 210 томів. В одній оправі такого штучного збірника (конволюта) переплетені різноманітні за змістом матеріали: розвідки з українського фольклору і праці з історії православної й католицької релігії та уніатства; історико-географічні описи окремих річок і озер України, етнографічні матеріали й статистичні відомості тощо. Ці конволюти являють собою рідкісний матеріал для дослідників історії і побуту українського народу. Всі вони переплетені в оправі, виготовлені з різноманітних барвистих тканин, а корінці — шкіряні. На спинках оправ тиснені порядкові номери та назви: «Украинский Сборник» (№№ 1—6), «Малороссийский Сборник» (№№ 7—24), «Малорусский Сборник» (№№ 25—210). На етикетках, виготовлених друкарським способом і наклеєних на внутрішньому боці обкладинок, зазначено, що оправі було зроблено у Києві в палітурній майстерні фабрики конторських книг Г. Т. Корчак-Новицького.

Вирізки ілюстрацій із журналів «Нива», «Пчела», «Живописное обозрение», «Север», «Стрекоза», «Русская старина», «Tygodnik Ilustrowany», «Kłosy» та ін., що змальовують історичне минуле, картини народного побуту і життя українського народу, урбаністичні пейзажі, історичні й архітектурні пам'ятки України зброшуровано і переплетено в окремі альбоми, яких набралось 6 томів. Лазаревський дав їм загальну назву «Живописная Украина» на честь альбома офортів Т. Г. Шевченка «Живописна Україна», що вийшов у Петербурзі в 1844 р.

Серед книжок з бібліотеки О. М. Лазаревського є чимало примірників, на форзацах й обкладинках яких рукою вченого зроблені помітки (коли, де й у кого було придбано книгу). Десятки книг, що зберігаються в збірці О. М. Лазаревського, містять уклеєні ним вирізки статей з газет і журналів, рецензії, різні дрібні замітки й інші матеріали, що стосуються самого твору, або біографії його автора. Ці матеріали значно підвищують джерелознавче значення бібліотеки.

¹¹ Франко І. Твори.— К., 1980.— Т. 26.— С. 90.

¹² Масанов І. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей.— М., 1960.— Т. 4.— С. 269; Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.).— К., 1969.— О. 493.

¹³ А. Л-кий. Яковенко В. И. Т. Г. Шевченко. Его жизнь и литературная деятельность: Биограф. очерк.— Спб., 1894.— 96 с. // Киевская старина.— 1894.— № 8.— С. 289—291.

Крім нотаток самого власника бібліотеки, на багатьох книжках зустрічаються також і позначки, зроблені колишніми їх власниками. Особливо це стосується різноманітних календарів і місяцесловів. Рукописні нотатки (здебільшого на календарях XVIII ст.) вказують на коло інтересів представників різних суспільних верств і подають цікаві відомості, наприклад про стихійні лиха, неурожайні роки, втечу кріпаків, епідемію холери тощо. Про свою колекцію старих календарів О. М. Лазаревський розповідає в історичній розвідці^{13а}.

Ще за життя О. М. Лазаревського його бібліотека була доступною для користування широких кіл учених. За свідченням сучасників, власник книгозбірні охоче давав своїм знайомим книжки для їх використання. Олександр Матвійович хотів, щоб бібліотека після його смерті збереглася в повному своєму складі. Тому він вирішив подарувати її Київському університету. 13 вересня 1901 р. голова бібліотечної комісії при університеті, професор В. С. Іконников повідомив правління учбового закладу, що О. М. Лазаревський хоче подарувати університетській бібліотеці частину своїх книжок. При цьому Олександр Матвійович обумовив свій дарунок такими побажаннями: щоб книгозбірня була розміщена у бібліотеці на правах окремого відділу з позначенням ім'я власника; щоб з часом був складений і надрукований її каталог; щоб книжками користувались лише в бібліотеці, оскільки книги ще можуть інколи знадобитися особисто О. М. Лазаревському для наукової праці, щоб йому дозволялося брати їх додому на строк не більше одного місяця.

Правління університету прийняло всі умови і 18 жовтня 1901 р. його ректор надіслав О. М. Лазаревському листа, в якому висловлювалася вдячність і повідомлялося, що книжки будуть розміщені в одній кімнаті з бібліотекою М. Х. Бунге, в окремій шафі з відповідним надписом¹⁴. Наприкінці 1901 р. книги О. М. Лазаревського надійшли до університетської бібліотеки, де зберігалися на правах окремого відділу, якому було присвоєно ім'я вченого.

До Центральної наукової бібліотеки АН УРСР книгозбірня Олександра Матвійовича надійшла в 1927 р. разом з бібліотекою колишнього університету св. Володимира, яку згідно з постановою Колегії Народного Комісаріату освіти УСРР від 2 серпня 1926 р. було передано до Всенародної бібліотеки України при Українській Академії наук (ВБУ при УАН¹⁵).

Нині бібліотека О. М. Лазаревського у фондах ЦНБ УРСР зберігається як меморіальне зібрання. Всі книги у прекрасних оригінальних оправах. Вони були переплетені ще за життя вченого. Порядок розміщення книг на полицях зберігається той, який був прийнятий в університетській бібліотеці. Непорушними залишилися також і шифри на книжках. На кожній книзі є позначення власника. Книжки з бібліотеки О. М. Лазаревського описані й відображені в генеральному алфавітному каталозі. Зберігся рукописний список книг, карт і грамот, переданих у бібліотеку Київського університету, написаний рукою Олександра Матвійовича та інших осіб, який знаходиться в архіві Лазаревських¹⁶.

Культурно-історична цінність бібліотеки О. М. Лазаревського полягає в тому, що за складом і змістом своїх фондів вона є творчою базою для широкого кола вчених і спеціалістів, які займаються дослідженнями історії, економічного і культурного життя України XVII—XVIII ст.

Є. О. КОЛЕСНИК (Київ)

^{13а} Лазаревский А. М. Старинные польско-русские календари // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, 1900.— Кн. 4.— Отд. 2.— С. 102—123.

¹⁴ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, № 68470, арк. 1.

¹⁵ Архів ЦНБ АН УРСР, оп. 1, спр. 187, арк. 13.

¹⁶ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 1, № 68469, арк. 1—25.

ІВАН ЮЛІАНОВИЧ КУЛИК Іван Юліанович Кулик — український (До 90-річчя з дня народження) радянський письменник, партійний і державний діяч, інтернаціоналіст.

Народився І. Ю. Кулик 26 січня 1897 р. в м. Шполі на Київщині (нині Черкаська область) в сім'ї вчителя. Через три роки батьки переїхали до Умані, де на мальовничій околиці «Софіївки» пройшло його дитинство. Там І. Кулик закінчив міську чотирикласну школу і поступив до Одеського художнього училища. Завершити освіту йому через матеріальні нестатки не вдалося. У 1914 р. він виїхав до Америки. На чужині важкою працею заробляв на шматок хліба. Тут сформувався його світогляд революціонера, активного борця за права трудового народу. Іван Кулик брав участь в діяльності соціал-демократичної партії США, членом якої став у 1914 р. Працюючи чорноробом на фабриках і шахтах Іван Юліанович співробітничав в російській соціал-демократичній газеті «Новый мир», в українських соціалістичних газетах США і Канади «Робітник» і «Робочий народ». У своїх публікаціях він викривав жорстоку експлуатацію трудящих американськими капіталістами, закликав їх до боротьби за свої життєві інтереси, за зміцнення пролетарської солідарності, викривав грабіжницький антинародний характер першої світової війни і засуджував її винуватців¹.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції І. Ю. Кулик у травні 1917 р. повернувся на Україну і включився в боротьбу за встановлення влади Рад. Він активно працював в Київському комітеті РСДРП(б) і Київській міській Раді. Його палке слово лунало на мітингах і зборах, на з'їздах трудящих і солдатів Києва, закликала їх до мобілізації сил для здійснення соціалістичної революції. Справі боротьби за соціалістичну революцію служило і його друковане слово. В статтях на сторінках газети «Пролетарская мысль» І. Ю. Кулик критикував буржуазно-націоналістичну теорію безкласовості і безбуржуазності української нації, викривав контрреволюційні дії Центральної ради та тих сил, що її підтримували, виступав за демократизацію армії.

Дбаючи про правильне розуміння міжнародною громадськістю становища на Україні, він надсилав кореспонденції до соціалістичних газет США і Канади, в яких давав більшовицьку оцінку подіям, що відбувалися тут, показував справжнє обличчя Центральної ради, зазначаючи, що вона «майже те саме, що і російський Тимчасовий уряд з коаліційним міністерством, лише, розуміється, в менших розмірах»².

І. Ю. Кулик — активний учасник Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. Він був учасником жовтневого збройного повстання 1917 р. в Києві. 27 жовтня в Києві на об'єднаному засіданні Ради робітничих і солдатських депутатів за участю представників від фабзавкомів, профспілок і військових частин було прийнято резолюцію про підтримку петроградських робітників і про перехід влади в місті в руки обраного на засіданні ревкому, до складу якого увійшли А. В. Іванов, Я. Б. Гамарник, В. П. Затонський, І. Ю. Кулик та ін.³ 3—5 грудня на Обласному (крайовому) з'їзді РСДРП(б) у Києві Іван Юліанович був обраний членом головного комітету соціал-демократії

¹ Кравчук Петро. Серед канадських українців.— В кн.: Поет революції.— К., 1971.— С. 106—107.

² Настасівський І. М. Українська іміграція в Сполучених державах.— Нью-Йорк, 1934.— С. 140.

³ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 214.

України, на 1-му Всеукраїнському з'їзді Рад (11—12 (24—25) грудня 1917 р.) — членом ЦВК Рад України.

І. Ю. Кулик брав участь у встановленні Радянської влади в Кременчуці, Умані. Він виступав на робітничих і молодіжних мітингах, несучи в широкі народні маси ленінські ідеї⁴.

І. Ю. Кулик активно боровся з інтервентами і гайдамаками на Чернігівщині⁵. Разом з В. М. Примаковим він брав участь у створенні бойових частин Червоного козацтва — перших загонів Радянської Армії на Україні.

Деякий час І. Ю. Кулик працював в Наркоматі національностей в Москві, з 1919 р. — членом колегії Наркомату іноземних справ. Влітку того ж року партія направила його на підпільну роботу в Галичину. Там він входив до складу Оргбюро Компартії Східної Галичини і Буковини, головним завданням якого було створення партійної організації⁶. Наприкінці року польські власті заарештували І. Ю. Кулика. На початку 1920 р. його з іншими в'язнями звільнили. Відважний революціонер знову у вирі подій, брав участь у боротьбі проти польських інтервентів, в поході Червоної Армії на Львів і Варшаву. В Галичині входив до складу Галицького ревкому. За рекомендацією керівника Галрешкому В. П. Затонського Іван Юліанович був призначений головою колегії Всегалицького радянського видавництва.

В 1921—1922 рр. І. Ю. Кулик працював секретаєм Кам'янець-Подільського повіткому КП(б)У, редагував газету «Червона правда». На партійній роботі в цьому місті перебував він і в 1930—1932 рр., викладаючи одночасно в місцевому Інституті соціального виховання (нині педагогічний Інститут) курс літератури.

З 1924 до 1926 рр. І. Ю. Кулик працював радянським консулом в Канаді. Після повернення на Батьківщину Іван Юліанович працював заступником уповноваженого Наркомату закордонних справ України, головою Радіокомітету і директором Партвидаву республіки. З 1934 р. очолював спілку радянських письменників України. На XIII з'їзді КП(б)У (27 травня — 3 червня 1937 р.) був обраний членом ЦК КП(б)У.

Вагомий внесок вніс І. Ю. Кулик у розвиток української радянської літератури першого двадцятиріччя. Основні теми творчості письменника-комуніста в творах радянського періоду — тема Батьківщини, Комуністичної партії. В своїх творах він оспівував подвиг трудящих Країни Рад в громадянській війні, ушляхлював працю і людей праці. У скарбницю радянської літератури ввійшли твори письменника-інтернаціоналіста «Чорна епопея» (Х., 1919.—78 с.), «Записки консула» (Х., 1934.—Кн. 1—2.—230 с.), «Змужніла молодість» (К., Одеса, 1935.—56 с.). В перекладі І. Ю. Кулика вийшла «Антологія американської поезії 1855—1925» (Х., 1928.—342 с.).

Багато зробив Іван Юліанович у згуртуванні кращих творчих сил української радянської інтелігенції навколо Комуністичної партії. Він був одним із керівників Всеукраїнської спілки пролетарських письменників, а після перебудови літературно-художніх організацій — Головою спілки радянських письменників України. Він редагував «Літературну газету», журнал «Радянська література», брав участь у роботі першого з'їзду радянських письменників України, виступав з доповіддю про українську літературу на Всесоюзному з'їзді радянських письменників.

Перу І. Ю. Кулика належать праці про Велику Жовтневу соціалістичну революцію на Україні: «Октябрьские дни в Киеве», «Киевская организация большевиков в Октябрьские дни», «Киевская организация

⁴ Кулик І. Ю. Перші кроки Уманської організації.— В кн.: До історії більшовицьких організацій на Черкащині (1917—1920 рр.).— Черкаси, 1958.— С. 78.

⁵ Гражданская война на Украине. Сб. документов и материалов: В 3-х т.— 4 кн.— Киев, 1967.— Т. 1, кн. 1.— С. 64.

⁶ Там же.— Т. 2.— С. 448.

от Феврала до Октябрю», спогади «Перші кроки Уманської організації»⁷ та ін. Ці матеріали написані по свіжих слідах подій, свідком яких був І. Ю. Кулик.

І. Ю. Кулик помер 14 жовтня в 1941 р. Ім'я комуніста, революціонера, патріота, талановитого письменника надовго залишиться в пам'яті багатьох поколінь.

В. Т. ФЕЩЕНКО (Умань)

⁷ Летопись революции.— 1922.— № 1.— С. 39—43; 1927.— № 5—6.— С. 219—234.

**125-річчя
КИЇВСЬКОГО ЗАВОДУ
«ЛЕНІНСЬКА КУЗНЯ»**

Серед численних промислових підприємств Радянської України почесне місце займає київський ордена Леніна завод «Ленінська кузня». Флагман вітчизняної індустрії, він водночас став уособленням героїчної історії робітничого класу, його славних революційних, бойових і трудових традицій. Робітники заводу брали найактивнішу участь у революційному русі, самовіддано працювали над здійсненням величких планів перших п'ятирічок, прославили себе ратними й трудовими звершеннями в роки Великої Вітчизняної війни.

Дослідження, узагальнення та широка пропаганда передових традицій окремих загонів робітничого класу, використання їх у повсякденній ідеологічній та політико-виховній роботі є одним з першочергових завдань партійних і громадських організацій, учених-суспільствознавців. «Неоціненний досвід ветеранів,— говорив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов,— їх славні традиції треба передати новим поколінням радянських людей»¹.

Історія київського заводу «Ленінська кузня» досить повно висвітлена в українській радянській історіографії. Окремі її аспекти досліджені в таких узагальнюючих працях, як двотомна «Історія робітничого класу Української РСР» (К., 1967), багатомна «Історія Києва» (1982—1986), монографіях С. В. Кульчицького, П. Т. Тронька, О. Байбакова, Р. Кац й ін. Помітним вкладом у розробку цього питання стала публікація збірника документів та матеріалів з історії орденоносного підприємства². Його документи широко використовуються заводськими партійними, профспілковими, комсомольськими комітетами в практиці їх політико-виховної роботи серед робітників, особливо, молоді. Цікаві відомості з історії заводу можна знайти в книгах і статтях його новаторів та ветеранів. Зацікавлений підхід трудового колективу «Ленінської кузни» до своїх героїчних традицій підтверджує слова В. І. Леніна про те, що «для свідомих робітників немає важливішого завдання, як завдання пізнати рух свого класу, його суть, його цілі і завдання, його умови і практичні форми»³.

Ступінь розробки історії підприємства дає змогу виявити та увічнити пам'ятні місця, пов'язані з ратними й трудовими подвигами його робітників.

Біографія ушавленого заводу бере свій початок з 1862 р., коли на території, арендованій у військово-інженерного відомства, на околиці Києва — Печерську, інженер Ф. І. Донат заснував невелике підприємство з 5 чол. З розвитком промисловості в місті кількість робіт-

¹ Горбачов М. С. Вибрані промови і статті.— К., 1986.— С. 41.

² Історія ордена Леніна заводу «Ленінська кузня» (1862—1962): Сб. документів и матеріалов.— Киев, 1967.— 322 с. (далі — Історія ордена Леніна заводу «Ленінська кузня»...).

³ Ленін В. І. Об'єктивні дані про силу різних течій в робітничому русі // Повне збір. творів.— Т. 25.— С. 232.

ників на ньому зростала, розширювався асортимент його продукції. За даними «Календаря Юго-Западного края на 1873 год», він став основним підприємством металообробної промисловості Києва⁴. У 1889 р. завод Доната злився з заводом сільськогосподарських машин Липківського. Після цього в його цехах почали працювати до 200 робітників, які виготовляли котли, різні машини і механізми⁵. На жаль, до наших днів старі приміщення, що знаходилися приблизно на місці центрального входу до Ботанічного саду АН УРСР не збереглися. Тому бажано було б увічнити місце зародження заводу пам'ятним знаком або ж меморіальною дошкою.

У 1894 р. підприємство перейшло до новоствореного товариства «Південно-Російський машинобудівний завод», яке вирішило спорудити нові заводські корпуси поблизу залізниці. Вони зводилися за проектом відомого київського архітектора В. В. Городецького.

У 1897 р. підприємство, на якому вже працювали близько 2 тис. робітників, виробляло продукції більш як на 2 млн. крб. Значно розширилася й номенклатура виробів. Крім устаткування для цукроварень, крупорушок та млинів, завод випускав 11 типів парових котлів, судові машини, гребні колеса для суден. Згодом він почав виробляти буксирні пароплави, а на замовлення Сибірської залізниці виготовляв товарні вагони, цистерни, а також деталі для паровозів, колійні стрілки тощо⁶.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. Південно-Російський машинобудівний завод став ареною жорстоких класових битв. Тяжке економічне положення, нещадна експлуатація, політичне безправ'я пробуджували у робітників класову свідомість, згуртовували їх на боротьбу проти пануючих класів.

Заводські стіни, розташовані на вул. Жаданівського (колишня Жиланська), стали свідками численних страйків, політичних демонстрацій, в яких робітники Південно-Російського заводу брали найактивнішу участь. Один з найбільш яскравих епізодів революційної боротьби періоду першої російської революції увічнений меморіальною дошкою з написом: «На цьому місці 18 листопада (1 грудня) 1905 року робітники Південноросійського заводу (тепер «Ленінська кузня») об'єдналися з саперами Київського гарнізону під час революційного збройного повстання проти царизму. В цьому повстанні смертю хоробрих загинули Добровольський К., Карпенко І., Крикун І., Любченко С. Вічна пам'ять героям, що загинули за справу пролетарської революції».

Повстання саперів 1905 р. у Києві увійшло в історію як один з перших виступів у царській армії під час революції. Дізнавшись про повстання солдатів, робітники Південно-Російського заводу зібралися на мітинг, де одностайно вирішили їх підтримати. При наближенні останніх до корпусів підприємства робітники приєдналися до них і разом рушили до Галицької площі (нині площа Перемоги). Однак повсталих зустрів вогонь царських військ. Серед загиблих були й робітники Південно-Російського заводу.

У 1925 р. з нагоди двадцятої річниці початку першої російської революції за ініціативою робітників підприємства в пам'ять про ті події встановлено меморіальну дошку. В роки фашистської окупації гітлерівці зірвали та знищили її, а в 1955 р. дошку знову відновили на стіні ливарного цеху по вул. Жаданівського. Пам'ятний знак, що нагадує про спільний виступ робітників і солдатів 1905 р., відкритий також у 1973 р. на фасаді будинку № 79 по вул. Чкалова. В 1955 р. на могилі загиблих під час тих подій робітників Південно-Російського заводу споруджено гранітний обеліск.

⁴ Байбаков О., Кац Р. Героїчні сторінки.— К., 1968.— С. 9-10.

⁵ Гутяїнська Е. Розповідають заводські стіни // Ленінська кузня.— 1986.— 22 січ.

⁶ Байбаков О., Кац Р. Вказ. праця.— С. 11-12.

На фасаді корпусного цеху у 1974 р. відкрито бронзову пам'ятну дошку, що нагадує нам перші роки соціалістичного будівництва в СРСР. Її встановлено на честь 50-річчя присвоєння підприємству імені В. І. Леніна.

21 січня 1924 р., у день смерті В. І. Леніна, робітники Південно-Російського заводу, зібравшись на траурний мітинг внесли пропозицію про перейменування свого підприємства на «Ленінську кузню». Рішення про це було прийнято 27 січня 1924 р.⁷

В 1946 р. за ініціативою партійної організації заводу було вирішено встановити на території підприємства пам'ятник В. І. Леніну. Його спорудження стало справою всього колективу. Робітники брали участь у ливарних роботах, працювали на недільниках по благоустрою майданчика, жваво обговорювали проект⁸. Місце для пам'ятника вождю обрали на території підприємства, де в роки революційної боротьби відбувалися страйки, політичні демонстрації пролетарів Південно-Російського заводу. Авторами бронзової скульптури В. І. Леніна були О. Білостоцький та Е. Фрідман.

Високу честь називатися «Ленінською кузнею» завод виправдав протягом усієї своєї історії. В 1924 р. підприємству разом із заводами «Арсенал» і «Більшовик» було доручено відповідальне замовлення на будівництво в Києві моста через Дніпро. Споруджений у середині XIX ст. ланцюговий міст був зруйнований польськими інтервентами в 1920 р. під час їх відступу. За порівняно короткий час робітники «Ленінської кузні», працюючи під керівництвом автора проекту відбудови моста Є. О. Патона, виготовили 203 тис. пудів споруд. Разом з майстрами інших підприємств вони менше ніж за 6 місяців завершили монтажні роботи. Урочисте відкриття моста 12 травня 1925 р. стало знаменною подією в житті міста⁹.

Наприкінці 20-х років колектив «Ленінської кузні» одержав важливе урядове доручення. Будівництво Дніпровської гідроелектростанції відкривало широкі можливості для судноплавства на важливій транспортній магістралі. Спорудження річкового флоту на Дніпрі Рада Народного Господарства УСРР доручила «Ленінській кузні».

8 листопада 1928 р. на Рибальському півострові було закладено верф підприємства, а також корпус плазової майстерні. Про це повідомляла в ті дні газета «Пролетарська правда»¹⁰. У 1978 р. на стіні натурного плазу (вул. Електриків, 26) був відкритий бронзовий пам'ятник — знак верфі «Ленінської кузні».

Після закладки верфі розпочалося будівництво річкового транспорту. За короткий час було споруджене перше судно — буксирний пароплав «Казахстан». У 1931 р. на заводі під керівництвом академіка Є. О. Патона вперше в Радянському Союзі спроектували та збудували буксирний пароплав з суцільнозварним корпусом. Там же було споруджене легендарне судно — монітор «Железняков», що увічнив себе безсмертними подвигами в роки Великої Вітчизняної війни. Одне з перших у країні річкових броньових суден, воно було змонтоване повністю з деталей вітчизняного виробництва. 6 листопада 1936 р. на військовому кораблі підняли прапор і зробили перший запис у судовому журналі. Своє бойове хрещення монітор «Железняков» одержав уранці 22 червня 1941 р. на Дунаї¹¹. Згодом у складі Дунайської та Азовської військових флотилій він пройшов з боями по Дніпру, Південному Бугу, Дону, Кубані, Чорному та Азовському морях близько 40 тис. км. Про бойові дії корабля в роки Великої Вітчизняної війни перед

⁷ Історія ордена Леніна заводу «Ленинская кузница»...— С. 141.

⁸ Ленінська кузня.— 1986.— 16 лип.

⁹ Байбаков О., Кац Р. Вказ. праця.— С. 60.

¹⁰ Пролетарська правда.— 1928.— 10 листоп.

¹¹ Ленінська кузня.— 1986.— 23 лип.

колективом «Ленінської кузні» звітував його командир, капітан 1 рангу О. О. Харченко¹².

1 серпня 1965 р. «Железняков» повернувся в рідну дніпровську гавань. Відроджений корабелями підприємства, 30 липня 1967 р. він став на вічну стоянку в парку ім. 50-річчя Ленінського комсомолу.

Про подвиги працівників заводу в роки Великої Вітчизняної війни нагадує відкрита у 1972 р. на фасаді ливарного цеху (вул. Жаданівського, 107) бронзова меморіальна дошка, яка свідчить що напередодні війни там працював Герой Радянського Союзу В. Г. Яковенко. Його іменем названо риболовецький траулер, спущений зі стапелів «Ленінської кузні» у тому ж році.

Звичайно, не всі сторінки подвигу колективу заводу в роки Великої Вітчизняної війни увічнінені засобами монументальної пропаганди. Потребує дальшого всебічного вивчення діяльність підпільних груп на заводі в період фашистської окупації. Відомо, що мужні радянські патріоти зірвали плани окупаційного режиму по відновленню виробництва на підприємстві. Фашистам довелося задовольнитися лише окремими ремонтними роботами. В той же час евакуйовані на Волгу робітники «Ленінської кузні» нарощували випуск продукції, потрібної фронту. Виготовлені ними бронекатери успішно громили фашистів. У 1943 р. колектив заводу за самовіддану працю був удостоєний Червоного Прапора Державного Комітету Оборони.

В післявоєнні роки колектив «Ленінської кузні» примножив свої здобутки. Його продукція відома далеко за межами нашої країни. У 1962 р. у зв'язку із 100-річчям заснування завод був нагороджений орденом Леніна. Цю високу нагороду він одержав за активну участь робітників у революційному русі, трудові звершення в роки перших п'ятирічок, Великої Вітчизняної війни, вагомий внесок у розвиток вітчизняного машинобудування.

На могутній потенціал соціалістичних традицій вказувалося у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові КПРС, виступах делегатів. Партийна організація заводу «Ленінська кузня» проводить велику роботу по вихованню трудового колективу на революційних, бойових і трудових традиціях підприємства. За її ініціативою створено музей історії заводу. Активно працює на підприємстві первинна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, яка налічує понад 4 тис. членів. Лише в 1985—1986 рр. до фонду охорони пам'яток перераховано близько 1 тис. крб.¹³ Члени первинної організації ДТСААФ заводу пройшли на яхтах по бойовому шляху монітора «Железняков», зустрічалися з ветеранами Великої Вітчизняної війни.

Досвід роботи партійної та громадських організацій «Ленінської кузні» по вихованню робітників на соціалістичних традиціях, використанню при цьому пам'яток історії й культури заслуговує на увагу. Широке впровадження його найбільш раціональних форм і методів сприятиме поліпшенню ідеологічної та політико-виховної роботи у трудових колективах.

Ю. З. ДАНИЛЮК (Київ),
В. А. ВОЙНАЛОВИЧ (Київ)

¹² Історія ордена Леніна заводу «Ленінська кузня»...— С. 231-232.

¹³ Ленінська кузня.— 1986.— 16 квіт., 23 квіт.

НЕСПРОМОЖНІСТЬ БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ЛЕНІНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Л. А. Нагорная

*Ленинская национальная политика
и банкротство ее «критиков».*

Киев: изд-во при Киев. гос. ун-те
изд. объединения «Вища школа», 1984.—
208 с.

У новій редакції Програми КПРС підкреслено, що «підсумки пройденого шляху переконливо свідчать: національне питання, яке залишилося від минулого, в Радянському Союзі успішно розв'язано»¹.

Це результат неухильного втілення в життя ленінської національної політики. В процесі її здійснення в нашій країні знищено національний гніт і національну нерівноправність в усіх формах і проявах, розвивалась і зміцнювалась дружба народів, їх співробітництво, досягнуті значні успіхи у розвитку економіки і культури усіх союзних і автономних республік, автономних областей і автономних округів. Самим фактом свого успішного розвитку багатонаціональна Радянська держава справляє величезний вплив на характер суспільного прогресу в нашу епоху. Саме тому ідеологи антикомунізму грубо фальсифікують як суть ленінської національної політики, так і результативність її здійснення в СРСР.

Рецензована монографія присвячена викриттю такого роду фальсифікацій. Автор по суті вперше в історико-партійній літературі з марксистсько-ленінських позицій викриває фальсифікації суті ленінської національної політики, характеру національних відносин в Радянському Союзі, які виявляються у працях антикомуністів, опублікованих у 70-х і на початку 80-х років.

Структура рецензованої праці визначена саме з урахуванням їх перекручень і фальсифікацій «радянологів» з досліджуваного питання. Проблемно-хронологічний метод викладу матеріалу дав можливість критично проаналізувати концепції буржуазної історіографії з даної проблеми при дотриманні принципу історизму.

Перший розділ монографії присвячений розгляду двох політик з національного питання. Ґрунтовно і всебічно розкрито в ньому питання про творчий розвиток КПРС ленінської теорії націй і національних відносин стосовно до завдань удосконалення соціалізму. На основі аналізу партійних документів розкрито суть процесу розквіту і зближення націй і народностей в СРСР, який відбувається на основі інтернаціоналізації усіх сфер життя радянського су-

спільства. Націоналістичні міфи, якими підкріплюються буржуазні фальсифікації національної політики КПРС, базуються на брехливому посиленні на те, що у політичній інструментарій більшовиків нібито входило використання націоналізму із суто утилітарною метою, підпорядкованою завданням завоювання політичної влади. Водночас в монографії розвінчуються вигадки антикомуністів про те, що в сучасних умовах основою політики КПРС, фундаментом радянської політичної системи є нібито націоналізм. При цьому переконливо показана неспроможність спроб «радянологів» ідентифікувати поняття націоналізму і патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму і національного нігілізму, довести існування «гуманного космополітизму» і «нового інтернаціоналізму».

У рецензованій праці на конкретних прикладах показано, що саме імперіалістична політика з національного питання проявляється у дискримінації національних меншостей, у розпалюванні національного егоїзму, шовінізму, расизму, у культивуванні у представників певних національностей презирства до прав та інтересів інших народів, їх національної культурно-історичної спадщини. Автор розглядає такого роду прояви як один з напрямів антигуманної ідеології сучасного капіталізму, яка завдає дедалі більшої шкоди духовному світові людей. Критичному аналізу піддано нові різновиди ідеалістичних концепцій нації, які пропагуються останнім часом антикомуністами. У книзі акцентується увага на спробах гальванізувати вимоги «культурно-національної автономії», особливо модні нині у сіоністів, показано, що і сьогодні ці спроби спрямовані на підлив єдності дій пролетарів різних націй в їх антиімперіалістичній боротьбі.

В рецензованій праці особливо важливим для істориків партії є викриття спроб «радянологів» представити інтернаціоналізм у партійному будівництві КПРС у вигляді фіктивного прикриття націоналізму. Автор розвінчує твердження антикомуністів про те, що КПРС нібито виникла і існує як суто «російська» партія і що, мовляв, росіяни в її складі користуються особливими привілеями. На конкретних прикладах показано, що ленінська партія виникла як партія інтернаціоналістів, що саме марксистсько-ленінські принципи пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму визначають усі сторони її діяльності.

З марксистсько-ленінських, класових позицій викривається антинауковий характер сутності буржуазної етносоціології. По суті, вперше в радянській історико-партійній літературі показана антинаукова, антимарксистська суть теорії так званої «етнічної стратифікації» в СРСР, що ґрунтується на твердженнях про нібито існуючу в Радянському Союзі соціальну нерівність, якусь

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 185.

«ієрархію етнічних груп». В книзі переконливо доводиться неспроможність антикомуністичних вигадок про «радянський колоніалізм» та насильствену «русифікацію», показано водночас брехливість вигадок щодо існування рухів «деколонізації» та «дерусифікації» в СРСР.

В монографії викриваються і фальсифікації характеру національних відносин в СРСР, що виходять з-під пера буржуазних «українознавців». В ній наводяться яскраві приклади, які спростовують вигадки антикомуністів про нібито існуючу напруженість відносин між росіянами і українцями, про те, що українцям нібито чужі й ворожі ідеали колективізму та соціалізму. Дружба і спільні дії російського і українського пролетаріату, трудящих усіх національностей забезпечили перемогу соціалістичної революції, виникнення і утвердження Радянської держави. У складі створеної вільними рівноправними народами на добровільних началах багатонаціональної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік — нормою життя стали дружба, тісне співробітництво і взаємодопомога всіх народів СРСР.

Виходячи з лєнінських настанов, Л. П. Нагорна доводить, що антинауковість буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС, національних відносин в СРСР зумовлена хибною методологією буржуазного суспільствознавства, яке кладе в основу своїх конструкцій не конкретно-історичний матеріал, а апіорні схеми. Підпорядкувавши свою діяльність цілям і завданням «психологічної війни», воно стало на шлях типово фальсифікаторських методів «аналізу» як теорії марксизму-ленінізму у національному питанні, так і практики його втілення. При цьому грубо фальсифікуються такі корінні принципи марксистсько-ленінського вчення, як принципи розвитку, єдності теорії і практики, поєднання об'єктивних умов і суб'єктивного фактору, зв'язку загального і особливого, співвідношення інтернаціонального і національного тощо. Показано, що антикомуністи замовчують якісні відмінності двох протилежних суспільних систем у підході до вирішення кардинальних проблем суспільного розвитку, у тому числі такої важливої і актуальної, як національне питання.

Слід, однак, вказати, що рецензована праця не позбавлена окремих недоліків. Відомо, що фальсифікацією лєнінської національної політики, національних відносин в СРСР займаються різні заgonи антикомунізму. Основу їх концепції становить ідеалізм. Водночас кожному з цих заgonів властиве щось специфічне. У праці це не від-

значено. Нам здається, що авторові з урахуванням вказаного слід було охарактеризувати існуючі напрями в буржуазній історіографії.

Майже в усіх розділах є фрагменти про окремі аспекти концепцій українських буржуазних націоналістів, сіоністів, клерикалів. Тому у читача не створюється повного враження про сутність їх концепцій у цілому, про напрями і характер перекручення українськими буржуазними націоналістами і сіоністами лєнінської національної політики, характеру національних відносин в СРСР. Краше було б зосередити цей матеріал в одному місці, зокрема, як нам здається, у третьому розділі.

Цілком природно, що в книзі неможливо всебічно піддати критиці всі буржуазні концепції з національного питання. Але нічим не виправдано, що автором, по суті, не розкрито антимарксистська сутність версій антикомуністів про так званій «національній комунізм».

Навряд чи можна погодитися з твердженням Л. П. Нагорної про те, що в СРСР відбувається прискорення всебічного процесу зближення націй і народностей. Адже відомо (про це говориться і в рецензованій праці), що в цьому процесі неприпустимо: як ніяке штучне підштовхування, так і стримування назрілих об'єктивних тенденцій цього розвитку. Не досить чітким є і положення про те, що асиміляція в умовах соціалізму є суто добровільною. Адже асиміляційні процеси і при соціалізмі є природними і мають об'єктивний характер.

Дещо однобічно розкрита суть процесу інтернаціоналізації радянського способу життя. Автор досить повно розкрив його економічні аспекти. Але чомусь не вказано, що процес інтернаціоналізації охопив сферу суспільних і сімейно-шлюбних відносин. Тим часом ці аспекти інтернаціоналізації радянського способу життя проявляються досить активно. Більш повне й чітке висвітлення вказаних питань підвищило б рівень монографії, зробило б переконливішим викриття неспроможності вигадок антикомуністів з цих проблем. Набагато монографія збагатилася, якби була висвітлена історіографія проблеми. Надто стислим і абстрактним, з нашої точки зору, є висновок.

В цілому ж наукова література з питань критики буржуазних фальсифікацій лєнінської національної політики, національних відносин в СРСР збагатилася кваліфікованим дослідженням.

Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН (Київ),
В. В. ДІДЕНКО (Київ)

ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР
50 РОКІВ

А. В. Санцевич, Н. В. Комаренко

*Развитие исторической науки
в Академии наук Украинской ССР.
1936—1986 гг.*

Киев: Наук. думка, 1986. — 208 с.

У рецензованій книзі висвітлено піввікову історію провідного центру історичної науки республіки — Інституту історії Академії наук УРСР. У ній розкривається вклад колективу цієї установи в радянську історичну науку, показано, як творці монографій та статей, узагальнюючи та аналізуючи історичний досвід багатьох поколінь людей в усьому багатстві його форм і проявів, сприяють ідейно-моральному, комуністичному вихованню трудящих.

Хоча вихід рецензованої праці пов'язаний з ювілейною датою, вона вільна від святкового глянсу, від прагнення прикрасити фасад організації. Це не відомчий звіт про роботу структурних підрозділів установи, чим іноді грішать подібні академічні видання, а цілісне монографічне дослідження, в якому об'єктивно аналізується величезна наукова продукція співробітників інституту. Колективні й індивідуальні монографії, в яких висвітлювалися всі періоди багатівкової історії українського народу, його дружба з російським та іншими народами нашої країни, історичні зв'язки України із зарубіжними державами, стали об'єктом дослідження у рецензованій книзі. Це надає їй історіографічного характеру.

У книзі широко використано матеріали численних архівів, у тому числі й особистих, а також особові справи вчених, що зберігаються в інституті. Спираючись на ці матеріали, а також на величезний масив науково-дослідних праць, автори змогли зв'язати складні завдання, що постали перед ними. У книзі висвітлено багатогранну діяльність інституту, сконцентровано увагу на аналізі основних напрямів діяльності наукових працівників, науково-допоміжного персоналу, на зростанні науково-організаторської й громадсько-політичної активності членів колективу. Це дало можливість авторам показати, як інститут став кузницею кадрів висококваліфікованих спеціалістів-істориків.

Для повнішого розуміння процесу розвитку радянської історичної науки принципове значення має висвітлення авторами її першого етапу (1917 р. — середина 30-х років), коли вона одержала організаційну основу. На Україні були створені Істпарті, Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ), Інститут червоної професури при ВУЦВК, Українська асоціація марксистсько-ленінських інститутів та ін. Створення Інституту історії АН УРСР було важливим кроком у подальшому розвитку історичної науки на Україні.

Вже у перші роки свого існування інститут установив тісні зв'язки з Інститутом історії АН СРСР та інститутами Відділу суспільних наук АН УРСР, з вузами й творчими організаціями. Невеликий тоді ще колектив співробітників у своїх виступах і

статтях викривав численні фальсифікаторські вигадки українських буржуазних націоналістів.

Наведені у книзі матеріали свідчать, що інститут вже тоді заявив про себе як про установу, здатну розв'язувати назрілі наукові проблеми.

Перші 5 років діяльності інституту в передвоєнні роки були присвячені не тільки його організаційному становленню. Невеликий колектив істориків — усього 16 співробітників — підготував і видав 5 випусків монографічних досліджень із серії «Нариси з історії України», короткий курс і хронологію історії України, збірники документів і матеріалів, статті в республіканській періодиці.

Характеризуючи наступний етап розвитку інституту, автори простежують його діяльність у суворі воєнні роки. По крихті вони зібрали документальний матеріал, який розповідає про ратні й трудові справи науковців цієї установи. Після евакуації інституту в глибокий тил, в Уфу, його співробітники вбачали свій обов'язок в тому, щоб битися з ворогом зброєю історичної науки. Написані ними праці мали величезний виховний заряд, розкривали велич духу й героїзм радянського народу.

Інтерес викликають сторінки, які розповідають про те, як історики України разом з іншими вченими АН УРСР, перебуваючи в евакуації в Уфі, сприяли розвитку науки і культури братнього башкирського народу, допомагали їм у підготовці кадрів істориків. Встановлювалися й розширялися зв'язки не лише з місцевими істориками, а й з національною інтелігенцією взагалі, зближались духовні культурні народів.

Післявоєнний період діяльності інституту розглядається у кількох розділах, кожний з яких органічно пов'язаний з практикою соціалістичного будівництва і відображає значні віхи у поступальному русі історичної науки в республіці. Розширювався склад, вдосконалювалася структура інституту, створювалися нові спеціалізовані відділи, проблемні дослідні групи, наукові ради, друковані органи, збагачувалася документальна база історичної науки, збільшувався обсяг публікацій, розвивалися спеціальні й допоміжні історичні дисципліни. В останні десятиріччя особливо зросло значення колективних форм наукової творчості, розширилися міжнародні зв'язки інституту.

В монографії не замовчуються недоліки і помилки в процесі вироблення марксистсько-ленінської історичної концепції. Зокрема, для дослідницького колективу програмою дій на багато років стала постанова ЦК КП(б)У про роботу Інституту історії України АН УРСР від 29 серпня 1947 р. Вона націлювала колектив на першочергову розробку історії радянського соціалістичного суспільства, взаємозв'язків історичного розвитку російського, українського та інших народів СРСР, історії робітничого класу, партії більшовиків.

Поряд з розкриттям концепцій історичних досліджень автори проникають у творчу лабораторію вчених, аналізують методи організації наукової роботи, обробки й аналізу конкретно-історичних даних. Цей ма-

теріал свідчить, яка складна праця історика, що поєднує в собі методологію наукового пізнання та величезну роботу по виявленню, систематизації і глибокому осмисленню залучених джерел. На сучасному етапі науки установа історичного профілю мають можливість використовувати найновіші методи дослідження, соціологічні обстеження, математичні методи тощо. На нашу думку, у книзі слід було б повніше розповісти про їх запровадження у наукових розвідках.

За 50 років діяльності інституту його співробітниками було опубліковано близько 8,5 тис. монографій, збірників статей та документів, навчальних посібників, брошур, заміток. Переважна частина наукової продукції присвячена історії України з найдавніших часів до наших днів у тісному зв'язку з історією народів нашої держави й країн соціалістичної співдружності. Автори монографій дали докладні оцінки вкладу вчених інституту в арсенал радянської історичної науки. Вони називають майже всіх авторів монографій, прізвища тих, хто став біля джерел інституту, його перших кандидатів наук. Не забуті ті, хто із зброєю в руках пішли на захист Батьківщини, хто загинув на фронтах Великої Вітчизняної. Названі відповідальні редактори і склади редколегій найбільш значущих не лише інститутських, а й інших видань за участю співробітників інституту. В рецензованій книзі простежується також різнобічна діяльність науковців в численних наукових організаціях, їх участь у лекційно-пропагандистській роботі, шефських зв'язках. Характеристика колективу доповнюється 5 зводними таблицями, що відбивають склад наукових кадрів інституту та обсяг його наукової продукції, динаміку зростання партійної, профспілкової, комсомольської, інших громадських організацій. У книзі наводяться показники (іменний, назв колективних праць, збірників статей, документів і матеріалів), які допоможуть читачеві швидко орієнтуватися у матеріалі.

Автори обмежили висвітлення розвитку історичної науки в АН УРСР рамками діяльності лише Інституту історії. Однак її важливі розділи: історія докласового і ранньокласового суспільства, культура й побут народів, їх розселення і взаємозв'язки, економічна історія країни — досліджуються

також рядом інших академічних інститутів (археології, мистецтвознавства, фольклору та етнографії, економіки тощо). Тому у передмові до книги слід було б зробити застереження щодо невідповідності її назви змісту.

Зв'язок історичної науки з життям, практикою досить глибокий і нерозривний. Однак він не одержав належного висвітлення у книзі. Адже величезний конкретно-історичний матеріал, уведений вченими інституту до наукового обігу, широко використовується вузами країни в нормативних і спеціальних лекційних курсах, в експозиціях музеїв. Майже не торкаються автори проблеми використання кадрів істориків вищої кваліфікації, які пройшли наукову підготовку в аспірантурі інституту.

Зустрічаються у книзі помилки в написанні прізвищ та ініціалів істориків (с. 192—202), не названі автори і члени редколегій колективних праць (с. 92, 114, 115, 118, 119, 121, 126), а також видані інститутом цінні бібліографічні посібники з історичної тематики.

На жаль, автори не спинилися на діяльності спеціалізованої ради при інституті, яка виконує відповідальні функції щодо атестації наукових кадрів. До того ж, співробітники інституту беруть участь в інших спеціалізованих радах і часто виступають як офіційні опоненти при захисті дисертацій не лише в Києві, а й в інших містах країни.

У книзі характеризуються основні наукові напрями, по яких широким фронтом ведуть дослідження вчені інституту. Як і раніше, колектив висококваліфікованих істориків основні зусилля спрямовує на розробку найважливіших питань історії українського народу з найдавніших часів до наших днів в усій сукупності явищ його суспільного життя.

Рецензованій праці забезпечена широка аудиторія. Зміст книги змусить читача замислитися над важливістю історичного пізнання для соціалістичної культури, розв'язання сучасних соціально-економічних завдань, подолання віджилих стереотипів історичного мислення.

А. Ф. КІЗЧЕНКО (Київ),

В. М. КОТОВ (Київ),

Я. М. СЕРИЩЕВ (Київ)

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ПРОТИ НАЦІОНАЛІЗМУ

Лихолат А. В.

*Национализм — враг трудящихся:
Анализ исторического опыта
борьбы против национализма. —*

М.: Мысль, 1986. — 350 с.

Виховання трудящих у душі пролетарського інтернаціоналізму, дружби радянських народів, непримиренності до будь-яких проявів чужої нам буржуазної й

буржуазно-націоналістичної ідеології завжди розглядалося й розглядається нашою партією як важливе завдання поліпшення всієї ідеологічної роботи.

У зв'язку з цим актуальною є видана нещодавно нова монографія А. В. Лихолата, в якій розкриваються соціальні корені націоналізму, висвітлюється багатющий історичний досвід боротьби ленінської партії проти ідеології й політики буржуазного націоналізму, за утвердження в життя ідей пролетарського інтернаціоналізму.

Автор рецензованої монографії давно працює над розробкою проблем ленінської

національної політики партії, її здійснення на Україні, зміцнення братерської дружби народів СРСР у процесі соціалістичного будівництва. Розширюючи діапазон наукових інтересів, збагачуючи джерельну базу досліджень, автор на основі марксистсько-ленінської методології висвітлює у своїх працях творчий розвиток ленінської партійної теорії й практики інтернаціоналізму, втілення їх у створенні єдиної багатонаціональної союзної держави, небаченому розвитку економіки та культури народів СРСР.

Серед монографій, в яких узагальнюються досвід боротьби КПРС проти реакційної ідеології й політики буржуазного націоналізму, за утвердження принципів пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів, рецензована праця займає помітне місце. І не лише тому, що написана вона відомим спеціалістом. По суті, це одна з перших спроб на широкому соціально-економічному й історичному фоні так повно розглянути практичну діяльність нашої партії во втіленні в життя ленінської національної політики на всіх етапах революційної боротьби за перемогу соціалістичної революції й побудови соціалістичного суспільства. При цьому боротьба КПРС з буржуазним націоналізмом розглядається у книзі як складова частина класової боротьби пролетаріату за соціальне та національне визволення трудящих різних національностей, їх інтернаціональну єдність.

На численних прикладах автор розкриває ленінське положення про ідейно-політичну спорідненість, зв'язок, тотожність опортунізму та націоналізму. Це принципове положення стало методологічною основою для висвітлення складних явищ з історії боротьби партії більшовиків проти соціалшовінізму, місцевого буржуазного націоналізму, централізму. Автор показує змикання на практиці троцькізму, правого й «лівого» опортунізму з буржуазними націоналістами й націонал-уклоністами.

У книзі розглядаються етапи боротьби В. І. Леніна й більшовицької партії проти буржуазного націоналізму, за згуртування робітників різних національностей на основі принципів пролетарського інтернаціоналізму. Автор аналізує ленінські праці, в яких Володимир Ілліч переконливо показав антинародний характер та продажність буржуазії, догідництво дрібнобуржуазних партій, що зрадили інтереси робітничого класу і, прикриваючись гаслами «національної єдності», проповідували роз'єднання пролетаріату, стовхали трудящих у болото націоналізму.

Поряд з цим значне місце у монографії займають питання організаційного згуртування більшовицької партії на принципах пролетарського інтернаціоналізму та подолання нею розкольніцьких дій націоналістичних партій у дореволюційній і після-революційній періоди. Партія більшовиків, керована В. І. Леніним, зуміла великою ідейно-політичною й організаційською роботою нанести нищівний удар по ідеології буржуазного націоналізму, вирвати маси з-під впливу буржуазно-націоналістичних партій, згуртувати їх під прапором пролетарського інтернаціоналізму.

Інтерес викликають сторінки книги, на яких показана боротьба трудящих проти сил буржуазно-націоналістичної контрреволюції за перемогу та зміцнення Радянської влади на Україні, в Білорусії, Молдавії, Прибалтиці, Закавказзі, Середній Азії й інших національних районах країни в роки громадянської війни та іноземної інтервенції. У книзі міститься матеріал про подолання націоналістичних ухвал у партії в цей період.

Автор розповідає про організацію партійою боротьби трудящих з фашистською та буржуазно-націоналістичною агентурою на окупованій ворогом території в роки Великої Вітчизняної війни. На конкретних фактах і документах висвітлюється злочинна діяльність буржуазних націоналістів, які намагалися брехнюю і терором залучати й залучити на свій бік місцеве населення західних районів країни. У книзі показано політичні прорахунки націоналістів.

Автор розкриває причини живучості націоналістичних пережитків, показує, як партія, використовуючи багатий досвід, постійно вдосконалює форми і методи класового, інтернаціонального й патріотичного виховання трудящих. У монографії підкреслюється, що пропаганда ленінської національної політики, ідей соціалістичного інтернаціоналізму нерозривно зв'язана з активною наступальною боротьбою проти будь-яких перекручень марксистсько-ленінської теорії в національному питанні; пережитків націоналізму, шовінізму, національної обмеженості.

Проте монографія А. В. Лихолата не позбавлена деяких недоліків. У розділі — «Розгром буржуазно-націоналістичної контрреволюції в період громадянської війни та іноземної інтервенції» — автором розглядається діяльність партії в період соціалістичного будівництва. На наш погляд, цей матеріал потрібно було б виділити окремо. Бажано більш детально зупинитися на досвіді боротьби КПРС проти сіонізму у будівничий період й наступні роки, особливо на сучасному етапі. Ця проблема, як відомо, має не лише місцевий, а й міжнародний характер. У рецензованій праці лише фрагментами показано антинародну суть блокування українського буржуазного націоналізму та сіонізму. Вважаємо, що це питання, коли українська реакційна емігрантщина все більш тісніше змикається в антикомуністичних, антирадянських акціях із сіоністами, слід було б розкрити повніше. Не знайшли належного висвітлення на сторінках рецензованої праці й ті процеси, що обумовили повний та цілковитий крах антинародної діяльності буржуазно-націоналістичних зрадників на західноукраїнських землях. Одним з недоліків книги є те, що в ній слабо висвітлена робота первинних партійних організацій по класовому, патріотичному й інтернаціональному вихованню трудящих.

Загалом книга А. В. Лихолата — змістовна й цікава дослідження історичного досвіду боротьби КПРС проти ідеології та політики буржуазного націоналізму.

М. І. ПАНЧУК (Київ),
Л. П. ПОЛЬОВИЙ (Київ)

ЄДНІСТЬ
В ІМ'Я СПІЛЬНОЇ МЕТИ

Усенко П. Г.

Идейное единство русских, украинских и польских революционеров-демократов (50-е — 60-е гг. XIX в.).

Киев: Наук. думка, 1985.—124 с.

Взаємозв'язку між представниками революційної демократії різних країн і народів присвячено вже не одне дослідження. Однак в них, як правило, висвітлювалися двосторонні контакти, у тому числі російських і польських, польських та українських, а також російських і українських діячів визвольного руху. Автор рецензованої монографії — П. Г. Усенко — знайшов новий ракурс цієї теми. Він комплексно розглянув недостатньо вивчені питання ідейної єдності російських, українських та польських революціонерів-демократів, становлення і зміцнення зв'язків між ними в 50—60-ті роки XIX ст.—період спільного для цих народів піднесення визвольної боротьби та революційно-демократичного руху.

Зіставлення в монографії суспільно-політичних поглядів ідеологів революційного демократизму, а також аналіз конкретних кроків, спрямованих на об'єднання зусиль у боротьбі проти спільного ворога — самодержавства, дало можливість повніше показати величезну роль, що її відігравали М. Г. Чернишевський, Т. Г. Шевченко, З. Сераковський у зміцненні й розвитку ідейних зв'язків між діячами визвольного руху — представниками трьох братніх народів. Вдалому вибору предмета дослідження значною мірою сприяла добра обізнаність автора з вітчизняною та польською спеціальною літературою (зокрема, працями Є. С. Шаблювського, В. А. Дьякова, А. Ф. Смирнова, Г. І. Марахова, Г. А. Пляшко, З. Марциняка та ін.).

При вивченні кола питань, окресленого темою монографії, П. Г. Усенко широко використав опубліковані та архівні джерела, в тому числі не відомі раніше. У ряді випадків йому вдалося істотно уточнити розуміння текстів документів, введених до наукового обігу попередниками (наприклад, текст листа З. Сераковського до Т. Г. Шевченка від 9 червня 1856 р. та ін.). В результаті архівних пошуків автору вдалося атрибуувати деякі непідписані публікації, висвітлити нові грані діяльності З. Сераковського.

Вдала структура книги дала можливість чітко й компактно розкрити основні аспекти її теми. Показуючи передумови становлення російсько-українсько-польських революційних зв'язків, П. Г. Усенко наводить дані про соціально-економічний розвиток Росії, України й Польщі в першій половині XIX ст., про поглиблення кризи самодержавно-кріпосницької системи та посилення класової і національно-визвольної боротьби, підкреслює спільність тих економічних і політичних процесів, які сприяли формуванню в середовищі передових представників російського, українського й польського народів схожих ідейних течій.

У книзі вдало показано, як протягом першої половини XIX ст. в поглядах та діяльності борців за свободу розвивалася й міцніла тенденція до міжнаціонального спілкування, і справедливо наголошується на залежності політичної зрілості учасників визвольного руху від усвідомлення ними необхідності активізації революційних зв'язків. Автор, зокрема, спиняється на позиціях декабристів щодо спільної з польськими дворянськими революціонерами боротьби проти самодержавства, наводить відомості про інтернаціональний склад і мету Товариства з'єднаних слов'ян; відзначає наявність ідеї про міжнаціональне співробітництво у представників демократичного напрямку польського національно-визвольного руху 30—40-х років (І. Лелевеля, Ш. Конарського, П. Сцеєнного та ін.), а в Росії — у В. Г. Белінського, петрашевців. Серйозна увага приділена поглядам М. О. Бакуніна та О. І. Герцена (до середини 50-х років) на союз російських і польських революціонерів.

Розкриваючи розвиток поглядів на бойове співробітництво різних народів в українських революційно-демократичних колах, П. Г. Усенко показує вплив творчості Т. Г. Шевченка на радикальну частину Кирило-Мефодіївського товариства. При цьому дослідник вводить новий термін — «революційно-демократичний інтернаціоналізм», глашатаєм якого був, на його думку, великий поет, але, на жаль, не дає визначення цього поняття (с. 26). Детально спиняється автор на формуванні світогляду (значною мірою під впливом Т. Г. Шевченка) і початковому етапі революційної діяльності польського революціонера-демократа З. Сераковського, який зайняв помітне місце в загальноросійському демократичному таборі.

Розглядаючи погляди М. Г. Чернишевського, З. Сераковського і Т. Г. Шевченка на боротьбу проти кріпацтва революційними методами та об'єднаними силами народів, які зазнавали самодержавно-кріпосницького гніту, автор наголошує, що саме на спільній антифеодальній платформі в 50—60-ті роки відбулося ідейне згуртування, зміцніли практичні зв'язки російських, українських і польських революційних демократів, об'єднаних навколо свого загальноросійського органу — журналу «Современник».

У монографії показано ставлення революціонерів-демократів до національного питання. При цьому справедливо відзначається, що розв'язання останнього вони тісно пов'язували з боротьбою за ліквідацію соціального гноблення. Часто, не маючи можливості відверто говорити про проблеми Польщі, «Современник» використовував різні аналогії (найчастіше із слов'янськими народами Австрійської імперії), зрозумілі для тогочасного читача. Автор акцентує увагу на тому, що революційні демократи виступали за союз з народами, а не з урядами. Вони уявляли собі майбутню слов'янську федерацію як добровільне об'єднання рівноправних країн з демократичним суспільним устроєм. Таке розуміння однієї з форм згуртування різних на-

родів докорінно відрізнялося від усіляких слов'янофільських та панславистських концепцій.

Консолідація різночинських демократичних елементів навколо «Современника» свідчила про складання петербурзького революційно-пропагандистського центру (поряд з лондонським — навколо «Колокола»). До речі, словосполучення «петербурзький революційний центр» автор, на наш погляд, вживає надто часто і не завжди виправдано. Характеризуючи програму «партії Чернишевського», він спирається переважно на статті ідеолога революційної демократії, недостатньо показує роль його однодумців і в цілому «Современника» як трибуни передових ідей. При розкритті поглядів М. Г. Чернишевського на національне питання варто було б ширше використати сучасні дослідження, а не обмежуватися працями 50-х років.

П. Г. Усенко справедливо відзначає, що, публікуючи в «Современнике» політичні огляди, присвячені розкриттю залежного становища підвладних Австрії слов'янських і неслов'янських народів, М. Г. Чернишевський хотів попередити не тільки борців за їх незалежність у Габсбурзькій імперії, а й польських революціонерів про небезпеку національної ворожечі для визвольної боротьби. У цьому зв'язку, очевидно, варто було б чіткіше сказати про те, що в розділі «Політика» та інших публікаціях «Современника» насамперед рішуче звучала вимога незалежності націй і було наявним чітке розуміння того, що міжнародні сутички виникають внаслідок відсутності цієї умови.

Привертає увагу розглянуте в монографії питання про зв'язки Т. Г. Шевченка з російськими й польськими революційними діячами у Петербурзі, про пропаганду ним ідей інтернаціонального революційного співробітництва у своїй поетичній творчості, про популяризацію поезії великого Кобзаря на сторінках революційно-демократичної періодики.

Один з найзмістовніших розділів монографії присвячений співробітництву З. Сераковського в журналі «Современник». Раніше цей сюжет розроблявся дуже мало. П. Г. Усенку вдалося залучити, крім відомих, нові дані і за їх допомогою в ряді випадків уточнити авторство З. Сераковського (с. 50—51). Досить цікаві (хоч і не

завжди безспірні) розшифровки алегоричного змісту вміщених в «Современнике» матеріалів польського публіциста (с. 54—55). Очевидно, варто було б вказати й на самостійне значення повідомлень З. Сераковського про події в інших країнах.

Детально розглянуто в рецензованій книзі питання про боротьбу революційних демократів за залучення армії на бік народної революції. Автор показав, як їм вдалося створити в 1858 р. журнал «Военный сборник», який під редакцією М. Г. Чернишевського, М. М. Обручова і В. М. Лічкова став органом боротьби передової частини російської армії проти самодержавно-кріпосницького ладу, реакційних порядків всередині війська. Автор наводить як відомі, так і нові архівні матеріали з історії цього видання, що підпорядковувалося планам революційно-демократичної пропаганди серед солдатів і офіцерів. Цій же меті служили журнали «Солдатская беседа» і «Народная беседа». В дослідженні вдало показано, як легальні виступи демократичної преси доповнювалися вміщуваними в нелегальних прокламаціях закликами до підготовки селянського повстання, яке було б підтримане військами і спиралося на міжнародне співробітництво; відзначено істотну роль у зміщенні останнього багатонаціональних за своїм складом військово-революційних гуртків і організацій у Петербурзі, Москві, Києві та в Польщі.

На основі вивчення архівних матеріалів П. Г. Усенко розкрив вклад З. Сераковського, який був офіцером генерального штабу, у боротьбу за прогресивні реформи в армії, насамперед за скасування тілесних покарань, у чому його одностайно підтримували всі революційні демократи. Діяльність польського революціонера в цьому напрямі мала відчутний резонанс у суспільстві і була складовою частиною боротьби представників загальноросійського визвольного руху за солдатські маси.

В цілому рецензоване дослідження написано дохідливо й цікаво. Воно вносить немало нового в традиційні уявлення про співробітництво російських, українських і польських революційних демократів в епоху падіння кріпосного права в Росії на основі їх тісної ідейної єдності.

О. П. АКСЬОНОВА (Москва)

ЦІКАВА КНИЖКА З ПРОБЛЕМ ГЕРАЛЬДИКИ

В. В. Румянцева.
*Эмблемы земель и гербы
городов Левобережной Украины
периода феодализма.*—

Киев: Наукова думка, 1986.— 127 с.

Рецензоване дослідження є першою працею про земельні емблеми та міські герби Лівобережної України в період феодалізму.

Його хронологічні рамки дали змогу автору показати складний процес виникнення й розвитку феодальної символіки, яка зв'язана із закономірностями еволюції феодального суспільства.

В. В. Румянцева використала значну кількість видань з історії земель, що стали об'єктом її аналізу, документи ряду архівів і рукописних відділів бібліотек, а також деякі опубліковані джерела, насамперед акти, зібрані в «Полном собрании законов Российской империи за 1649—1900 гг.» (ПСЗ), та топографічні описи Чернігівсько-

гс й Новгород-Сіверського намісництв 80-х років XVIII ст.

В. В. Румянцева спинилася на питанні про час і причини виникнення гербів, навіла і зіставила часом протилежні думки дослідників про їх походження, висловила свою точку зору. Вона довела, що вітчизняні міські герби розвинулися головним чином з родових знаків, місцевих культів, тотемів, легенд. На це вказує і характер символіки емблем. Автор цілком слушно зауважує, що «в період розкладу роду, відокремлення... общин і сімей родові емблеми трансформувалися спочатку у сімейні, а згодом в особисті, які графічним способом відображали цей процес переходу до общинної... і особистої власності» (с. 12). Пізніше, особливо у зв'язку з розвитком міст, ремесел і торгівлі, система знаків та їх символіка вдосконалювалися, розширювалася сфера їх практичного застосування.

Доречним уявляється і те, що автор розглянула питання про знакову систему Північного Причорномор'я I—IV ст. н. е., оскільки існує думка вчених про її зв'язок з знаками влади князів Київської Русі. Дослідниця, посилаючись на дані археологічних пам'яток, праці авторитетних вчених-істориків Б. О. Рибакова, В. Л. Яніна та інших, дійшла висновку про різноманітність їх функцій. Вони використовувалися як особисто-родові знаки князів, атрибути їх влади а також були державно-територіальними емблемами (с. 18). Знак-мітка з розвитком приватної власності перетворився на печатку.

На наш погляд, В. В. Румянцевій для кращого розкриття теми слід було б докладніше спинитися на питанні про те, як виникли такі поняття, як «емблема», «символ», «герб» (рицарський, дворянський, міський), «печатка», показати їхній взаємозв'язок. Можливо, для цього доцільно зробити невеликий екскурс в історію геральдики Західної Європи XI—XIII ст., коли з'явилися перші рицарські герби як розпізнавальні знаки середньовічної екіпировки під час хрестових походів, а згодом рицарських турнірів. Хоча б стисло, але треба було показати, як спеціальні особи — герольди — розробляли правила складання гербів, як вироблялася відповідна термінологія, тобто зароджувалася геральдика як наука.

Період від середини XIV до середини XIX ст. автор рецензованої праці розбила на три етапи — згідно з їх особливостями. Емблематика на розглядуваній території, починаючи з другої половини XIV ст., у своєму розвитку пройшла 3 основні стадії — в умовах поширення там влади Великого князівства Литовського, панування магнатів і шляхти Речі Посполитої, возз'єднання з Росією.

Можна погодитися з авторським твердженням, що друга половина XIV — перша половина XVI ст. має свої підперіоди: до Креської унії 1385 р. (аплив давньоруських символів, використання великими литовськими князями власних печаток як символів своєї влади і водночас державності, зображення основних символів головним чином на хоругвах, монетах тощо), після першої унії між Польщею та Литвою (по-

ступове зрівняння у правах феодалів Великого князівства Литовського з польською шляхтою, підвищення ролі й значення гербових печаток, перетворення хоругв з гербами на символи територіальної общини), останній чверть XV — перша половина XVI ст., коли було ліквідовано великі удільні князівства та міста почали переводитися на магдебурзьке право (зокрема, повернення в дещо трансформованому вигляді традиційної емблеми Києва із зображенням ангела, поява гербів міст і міських печаток). На с. 44 автор неточно сформулювала свою думку, говорячи про те, що герб Києва був «першим зафіксованим королівською владою гербом серед лівобережних міст Великого князівства Литовського». Київ знаходився на Правобережжі, а до складу лівобережних міст його зарахували лише в другій половині XVII ст. До речі, коли в документах царського уряду йшлося про «малоросійське города», то на увазі малюся всі міста 10-ти лівобережних полків, включаючи Київ.

У рамках другого хронологічного етапу — від Люблінської унії до визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією — В. В. Румянцева розглянула питання про еволюцію емблематики як процес, пов'язаний з експансією польських світських і духовних феодалів, розвитком міських общин, поширенням магдебурзького права і зростанням кількості професійних ремісничих і торгових корпорацій. Вона навіла конкретні дані про герби Переяслава, Стародуба, Чернігова, Ніжина, Новгорода-Сіверського, Прилук, Пирятина, Золотоноші, Миргорода та ін., розповіла про те, чим була зумовлена символіка гербів магістратських і ратушних міст та містечок. Слід лише зауважити, що не можна так категорично твердити, що «магдебурзькі міста поділялися на магістратські, з більш розвинutoю системою самоврядування, і ратушні, де самоврядування було досить обмеженим» (с. 49). Це питання виявляється набагато складнішим, ніж це здається на перший погляд (див. праці Я. П. Кіся, О. С. Компан та ін., присвячені містам і магдебурзькому праву). Що ж до ролі останнього в українських містах, то ця проблема лишається дискусійною.

Перша половина XVII ст., як зазначає дослідниця, була періодом швидкого заселення лівобережних земель та надання містам Лівобережжя цього права — як королівським, так і приватновласницьким. На нашу думку, ступінь впливу його на самоврядування міських общин визначався їх юридичним статусом і належністю, а не розмірами міста (с. 68).

Можливо, слід було б докладніше спинитися на юридичних функціях, які мали виконувати герби, а також показати їх фактичну правову відповідність чи, навпаки, невідповідність нормам управління, прийнятим у тому чи іншому місті.

Найбільшим за обсягом є розділ, в якому розглядаються герби міст Лівобережжя після возз'єднання України з Росією. Звернемо увагу на основні висновки, яких дійшла автор монографії. По-перше, в той пе-

ріод українські міста на Лівобережжі зберігали свої давні герби і печатки, право користування якими фактично закріплювалося царськими жалуваними грамотами. По-друге, масовому гербовтворенню сприяла реформаторська діяльність Петра I, а у 70-і—80-і роки XVIII ст.—підвищення ролі міст у суспільному житті країни. Потреге, у XIX ст. було переглянuto й замінено міські герби. Як відзначає автор праці, разом з розкладом феодалізму вони перестали бути символами самоврядування і поступово перетворилися на засіб пропаганди монархічної влади (с. 115).

На наш погляд, дослідниця, говорячи про печатки й герби Лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст., повинна була б спинитися на питанні про фамільні герби й печатки козацької старшини. Те, що їх виникнення було пов'язане із зростанням її землеволодіння та зміцненням влади, цілком зрозуміло. Але виникає запитан-

ня—яку ж символіку було покладено в основу фамільних гербів, якщо шляхетність роду майже завжди брала початок не раніше середини XVII ст.?

На закінчення хотілося б сказати про необхідність подальшої розробки питань геральдики. Зокрема, бажано було б, щоб об'єктом подібного дослідження стали герби міст усієї України, насамперед Правобережжя, найбільш багатого своїми давніми геральдичними традиціями, Західної України, в гербовтворенні яких простежуються певні впливи геральдики інших країн, а також Слобожанщини та Півдня України, де гербові емблеми з'явилися значно пізніше, наприкінці XVIII—у XIX ст.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що історіографія емблематики Лівобережної України періоду феодалізму поповнилася корисним дослідженням.

Г. К. ШВИДЬКО (Дніпропетровськ)

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СПІВДРУЖНОСТІ

А. А. Шевяков.

Отношения между Советским Союзом и Румынией 1944—1949. —

М.: Наука, 1985.—319 с.

У новій редакції Програми КПРС зазначається, що предметом особливої турботи партії є «...всімірне зміцнення дружби, розвиток і вдосконалення зв'язків Радянського Союзу з країнами соціалістичної співдружності»¹. З огляду на це винятково важливою є історія становлення нового типу міжнародних відносин, побудованого на ленінських принципах пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, історія зародження дружби і співробітництва СРСР з кожною державою Центральної та Південно-Східної Європи. У зв'язку з цим особливої актуальності та політичної значимості набуває рецензована монографія.

Вивчивши широке коло джерел з радянських і румунських архівів (серед яких є маловідомі, а частина вперше вводиться до наукового обігу) та численну літературу, офіційні документи, зарубіжну періодику, автор відтворив яскраву картину двосторонніх відносин СРСР і Румунії, відобразив основні віхи соціально-політичного і економічного розвитку СРР, тогочасного міжнародного становища.

Внаслідок грядючої Яссько-Кишинівської наступальної операції, проведеної Червоною Армією в 1944 р., — підкреслюється у книзі, — створилися «винятково сприятливі зовнішні умови для повалення воєнно-фашистського режиму в Румунії і виведення останньої з війни на боці на-

цистської Німеччини» (с. 35). Збройне повстання 23 серпня 1944 р., підготовлене румунськими патріотичними силами на чолі з комуністами, так само, як і наступні соціально-політичні й економічні перетворення, здійснені при активній підтримці широких народних мас, переконливо спростовують вигадки буржуазних апологетів про так званій «експорт» революції. «Звичайно, є люди, — зазначав щодо цього В. І. Ленін ще у 1918 р., — які думають, що революція може народитися в чужій країні на замовлення, за угодою. Ці люди або безумці, або провокатори»².

Докладний і аргументований аналіз міждержавних відносин після приєднання Румунії до антигітлерівської коаліції становить основний зміст даної праці. Бойове співробітництво частин Червоної Армії і румунської армії на завершальному етапі війни, політичні відносини між двома країнами і дипломатична підтримка СРСР народно-демократичної Румунії, подання економічної допомоги їй, взаємовигідні торговельні зв'язки розглядаються автором крізь призму гострого протиробства на міжнародній арені між Радянським Союзом та західними державами. Симптоматично, що в той час, коли авіація союзників скидала бомби не тільки на воєнні, а й на багато мирних господарських об'єктів Румунії, радянські воїни, вступаючи на її територію, виконували визвольну місію і разом з тим вживали заходів для врятування місцевого населення від голодної смерті, злиднів, епідемічних захворювань. Керуючись почуттям інтернаціональної солідарності, СРСР поставив Румунії в перші післявоєнні роки більш як 800 тис. т зерна,

² Ленін В. І. Заключне слово по доповіді про поточний момент 28 червня: IV конференція професійних спілок і фабрично-заводських комітетів Москви. 27 черв.—2 лип. 1918 р. // Повне збір. творів.—Т. 36.—С. 432.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.).—К., 1986.—С. 59.

21 тис. т картоплі, 40 тис. т бавовни, близько 2000 тракторів. Крім того, радянські солдати брали безпосередню участь у проведенні польових робіт. Було також значно знижено розмір її репараційних платежів (с. 166, 174, 180—181). У зв'язку з цим прем'єр-міністр Румунії П. Гроза підкреслював у лютому 1946 р.: «Вперше наш народ одержує допомогу з-за кордону без будь-якого диктату, без кабали для трудящих... Уже давно наші міста споживають тільки радянський хліб. Це — істина, яку повинні знати дорослі і діти» (с. 180). А на Паризькій мирній конференції (липень—жовтень 1946 р.), скликаній для вироблення мирних договорів з колишніми сателітами держав «осі», — про це також детально сказано у рецензованій книзі — делегації Радянського Союзу, Української РСР, Білоруської РСР, Польщі, Чехословаччини і Югославії енергійно відстоювали національні інтереси Румунії, її народу проти експансіоністських зазіхань США, інших імперіалістичних держав, які виступали за надання західному капіталу широких прав і «рівних можливостей» у цій країні, повну компенсацію заподіяних їм збитків і т. д. Гідна відповідь цим домаганням була дана у промові на конференції міністра закордонних справ УРСР Д. З. Мануїльського. Він, зокрема, зазначив: «Ніколи ще в історії репарації, які накладаються на вчорашніх противників, не були такими скромними... Народи придунайських країн хочуть визволитися від тієї економічної залежності, яка перетворювала їх країни на аграрний придаток великих промислових країн Європи, прирікала на економічній застій та деградацію»³.

Важко також переоцінити значення економічної допомоги, поданої першою в історії країною соціалізму Румунії. Адже створення у ті роки спільних радянсько-румунських виробничих та кредитних товариств у нафтовій, вугільній, металургійній, суднобудівній, хімічній, лісовій, харчовій галузях промисловості й транспорту з використанням фінансового, технічного і технологічного потенціалу СРСР відіграло вирішальну роль не тільки у відродженні зруйнованої національної економіки Румунії, а й стало фундаментом дальшого піднесення її народного господарства (с. 202—241).

Кульмінаційним моментом процесу всебічного зближення СРСР і Румунії у зазначений час стало підписання у Москві 4 лютого 1948 р. договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу. Цей історичний документ ґрунтувався на непо-

рушних підвалинах взаємної поваги, незалежності та суверенітету, невтручання у внутрішні справи. Високі договірні сторони зобов'язувалися вживати спільних заходів з метою запобігання можливої загрози одній з них з боку Німеччини або іншої держави, яка б об'єдналася з нею, підтримувати всі міжнародні акції, спрямовані на забезпечення миру і безпеки народів, не брати участі у будь-яких діях, спрямованих проти кожної з них, постійно консультуватися з усіх важливих міжнародних питань, а також сприяти активізації економічних і культурних зв'язків. Договір не тільки юридично закріпив уже досягнутий високий рівень міждержавних відносин, а й відкрив найширші перспективи для взаємовигідного рівноправного співробітництва обох дружніх народів, став надійним гарантом захисту народно-демократичних завоювань нової Румунії, її розвитку по шляху будівництва основ соціалізму.

В свою чергу, військово-політичний союз між СРСР і Румунією став можливим лише завдяки тому, що в СРР під керівництвом Компартії була проведена велика робота по усуненню від влади представників королівсько-поміщицької верхівки та її агентури — так званих «історичних» буржуазних партій — «націонал-царанистської» і «націонал-ліберальної», а також здійснені глибокі соціально-економічні перетворення.

Договір 1948 р. в зв'язку із закінченням строку його дії був замінений 7 липня 1970 р. новим, що враховував кардинальні зміни в міжнародній обстановці.

Якісно нові взаємовідносини, що встановилися між Радянським Союзом і Румунією та іншими державами Південно-Східної та Центральної Європи у другій половині 40-х років, послужили основою для розвитку плідного різнобічного співробітництва країн соціалістичної співдружності в наші дні.

В цілому високо оцінюючи рецензовану працю, зазначимо, що вона тільки б виграє, якби у передмові містився ґрунтовний історіографічний огляд літератури. На наш погляд, слід було б навести більше конкретного матеріалу з теми, що стосувався 1949 р., зокрема про утворення РЕВ та ін. Значно більшої уваги потребує також робота Белградської конференції придунайських країн 1948 р. І, нарешті, в іменному покажчику подекуди зустрічаються прізвиська без ініціалів.

Рецензована книга, присвячена важливій проблемі, що містить оригінальні й глибокі висновки та роздуми, приверне увагу всіх, хто цікавиться питаннями зовнішньої політики СРСР і міжнародних відносин.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (Київ)

³ Українська РСР на міжнародній арені: Зб. документів і матеріалів 1944—1961 рр.— К., 1963.— С. 355—356.

СИЛА ПРОЛЕТАРСЬКОГО
ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

*Международная солидарность трудящихся
в борьбе против фашизма и угрозы войны,
1933—1939.*

К.: Наук. думка.—1984.—318 с.

В сучасних умовах гострого ідеологічного протиробства між соціалізмом і капіталізмом, коли антикомуністи всіх мастей силкуються розколоти міжнародний комуністичний та робітничий рух, марксистсько-ленінський аналіз питань історії пролетарського інтернаціоналізму набуває особливого значення.

З цієї точки зору великий науковий інтерес становить дослідження проблеми міжнародної солідарності трудящих в міжвоєнний період. Її, зокрема, присвячено три монографічні дослідження, підготовлені колективом авторів під керівництвом академіка АН УРСР А. М. Шлепакова. Про дві з них уже йшлося на сторінках «Українського історичного журналу»¹. Рецензована праця завершує наукову розробку названої проблеми у період 1933—1939 рр. У її написанні брали участь спеціалісти провідних наукових центрів Москви і Києва, об'єднаних у рамках координаційної Наукової ради АН УРСР з проблеми «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху»².

На основі аналізу значної кількості опублікованих документів, архівних матеріалів, певна частина яких вперше вводиться до наукового обігу, періодичної преси, радянської і зарубіжної літератури авторський колектив переконливо показує, що міжнародна пролетарська солідарність у той час мала яскраво виражений антифашистський характер, сприяла зміцненню єдності трудящих у боротьбі проти наступу реакції та загрози війни.

Цілком виправданою, на нашу думку, є структура монографії. Вона дає змогу висвітлити найважливіші аспекти досліджуваної проблеми у комплексі та взаємозв'язку. Автори розглядають основні кампанії міжнародної солідарності трудящих, спрямовані на захист Країни Рад, підтримку антифашистської боротьби пролетаріату країн Європи, насамперед Іспанії, де народні маси із зброєю в руках виступили проти профашистського режиму. В книзі переконливо показано, що приход до влади націонал-соціалістів у Німеччині, їх зв'язчі дії викликали гнів і обурення всієї прогресивної громадськості світу. В зв'язку з цим у праці всебічно розглянуто очолювану комуністами широку кампанію солідарності трудящих різних країн з німецьким пролетаріатом. Яскравим прикладом цього стали виступи усіх антифашистських сил світу проти сфабрикованого націонал-соціаліста-

ми Лейпцігського процесу, на захист видатного діяча міжнародного комуністичного і робітничого руху Г. Димитрова, за врятування Голови ЦК Компартії Німеччини Е. Тельмана, тисяч німецьких антифашистів. Наведені у книзі дані свідчать про те, що інтернаціональна солідарність трудящих у той період відзначалася багатогранністю, великим розмахом.

На фоні конкретно-історичних умов показано провідну роль, яку відігравали у проведенні всесвітніх акцій солідарності міжнародні організації — Комуністичний Інтернаціонал, Комуністичний Інтернаціонал молоді, Червоний Інтернаціонал профспілок, Міжнародна робітничка допомога (Міжробпом), Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР) та масові антифашистські, антивоєнні демократичні організації.

Цільне місце у монографії відведено висвітленню міжнародної солідарності з Іспанською республікою (1936—1939 рр.). Автори зазначають, що ця солідарність мала свої особливості. Вона об'єднувала в своїх лавах представників різних класів та соціальних верств, політичних і громадських організацій та груп, яких згуртовували не нависть до фашизму й війни. В праці підкреслюється, що на міжнародній арені навколо іспанських подій зійшлися дві протилежні сили — «інтернаціональному союзу світової реакції протистояв союз усіх прогресивних і демократичних сил...», що прагнув зірвати плани фашистських агресорів та їх покровителів і подати максимально можливу в тих умовах допомогу і підтримку антифашистам Іспанії» (с. 192). Аналіз значного фактичного матеріалу дає змогу авторам показати масштабні матеріальної допомоги революційним борцям, їх сім'ям, розвиток шефства над політ'язнями, проведення міжнародних кампаній протесту проти фашистського терору, надання політичного притулку революціонерам з капіталістичних країн.

Значний розмах антифашистської боротьби робітничого класу, зміцнення комуністичних партій, говориться в книзі, створили необхідні передумови для згуртування широких народних мас у боротьбі проти наступу фашизму й зростаючої небезпеки війни. Разом з тим нові умови вимагали від комуністичних і робітничих партій вироблення нової тактики. Саме цим питанням й була присвячена робота VII конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. В монографії розкрито величезну роль Комінтерну та партій, які він об'єднував, у розвитку і зміцненні пролетарського інтернаціоналізму в нових умовах.

Автори переконливо довели, що у розгортанні антифашистського руху в той період особливо зростає роль Радянської держави — оплоту миру й міжнародного революційного пролетаріату. Вони підкреслюють, що боротьба Союзу РСР за побудову основ соціалізму була разом з тим й виконанням Комуністичною партією, народом нашої країни свого інтернаціонального обов'язку перед світовим визвольним рухом. У праці високо оцінюється братня солідарність зарубіжного пролетаріату і прогресивної громадськості планети з трудящимися СРСР.

¹ Див.: Укр. іст. журн.—1979.—№ 8.—С. 11.—154; 1981.—№ 2.—С. 148.

² Авторський колектив: А. М. Шлепаков, Л. П. Прокова, В. Н. Гулевич, В. А. Зленко, Б. М. Забарко, А. І. Аврус, М. М. Фролін, Ф. І. Фірсов, М. Т. Мещеряков, О. А. Макаренко.

У рецензованій книзі вперше у радянській і зарубіжній історіографії основні форми, напрями у розвитку міжнародної солідарності досліджуються комплексно.

Однак у цій праці не всі сюжети висвітлені з однаковою повнотою. Так, лише у загальних рисах показано боротьбу трудящих проти фашизму у Франції й Австрії. Деякі аспекти міжнародного руху солідарності з антифашистською боротьбою в ряді країн зовсім не знайшли відображення. Це стосується, наприклад, міжнародного руху на допомогу гірникам Астурії у 1934—1935 рр., де наступ монархо-фашистської реакції наштовкнувся на відсіч з боку робітничого класу, викликав різке загострення класової боротьби в країні. Прогресивна громадськість світу широко відгукнулася на ці події, у ході яких формувалася єдність антифашистських сил. Не згадано в монографії також про міжнародну солідар-

ність трудящих з революційними борцями буржуазно-поміщицької Польщі, де у той час загострилася класова боротьба. Польський пролетаріат вимагав поліпшення свого соціального та політичного становища, демократичних свобод, встановлення добросусідських відносин з Радянським Союзом.

На нашу думку, книга набагато виграла б, якби в ній було ширше показано класову солідарність радянського народу, в тому числі й трудящих Української РСР, з антифашистською боротьбою в капіталістичних країнах.

В цілому ж дана праця заслуговує позитивної оцінки. Немає сумніву, що вона, як й дві попередні монографії з цієї ж тематики, принесе користь історикам, пропагандистам, викладачам та всім тим, хто цікавиться актуальними питаннями історії.

С. В. КУШИНСЬКА (Київ)

* * *

СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВА СТРУКТУРА РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.

Покажчик літератури за 1970—1985 рр.

До покажчика ввійшли основні узагальнюючі видання з питань соціально-класової структури та становлення соціальної однорідності радянського суспільства. Для допомоги в розшуку матеріалів з усього загалу питань цієї багатогранної проблеми вміщено також бібліографічні видання.

Складачі: Н. А. Дехтярьова,
Є. Г. Кузнецова

СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

В. І. Ленин, КПСС о пролетарском интернационализме: Сб. документов и материалов. В 2-х т., 1894—1974.— М.: Политиздат, 1974.— Т. 1. 1894—1924. — 352 с.; Т. 2. 1925—1974.— 512 с.

В. І. Ленин, КПСС о рабочем классе: Сборник.— М.: Политиздат, 1981.— 383 с.

В. І. Ленин, КПСС об интеллигенции: (Сборник).— М.: Политиздат, 1979.— 295 с.

Материалы XXVII съезда КПСС. — М.: Политиздат, 1986.— 352 с.

Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— К.: Політвидав України.— 1986.— 133 с.

* * *

Анто Н. А. Вопросы социально-классовой структуры развитого социалистического общества в материалах XXVI съезда КПСС // Науч. докл. высш. школы. Науч. коммунизм.— 1982.— № 2. — С. 11—17.

Анто Н. А. К вопросу о научном управлении развитием социально-классовой структуры социалистического общества //

Науч. докл. высш. школы. Науч. коммунизм.— 1983.— № 3. — С. 53—60.

Анто Н. А. Некоторые вопросы управления социальными процессами в развитом социалистическом обществе // Науч. докл. высш. школы. Науч. коммунизм. — 1979.— № 6. — С. 21—29.

Анто Н. А., Голенкова З. Т., Игитханян Е. Д. Развитие социальной структуры советского общества: (Всесоюз. науч. конф., Таллин, окт. 1981). // Науч. докл. высш. школы. Науч. коммунизм. — 1982.— № 3.— С. 127—133.

Анто Н. А. Социальные перемещения из колхозного крестьянства в другие социальные группы и слои // Социальная структура сельск. населения.— 1976.— Вып. 1.— С. 88—98.

Алексеева В. М., Калюжный В. С. Великий Октябрь и социально-классовая интеграция общества развитого социализма // Вестн. Ленингр. ун-та. — 1977.— № 11. Экономика. Философия. Право.— Вып. 2.— С. 55—65.

Амвросов А. А. XXVI съезд КПСС о развитии социально-классовой структуры советского общества // Пробл. науч. коммунизма / Акад. обществ. наук при ЦК КПСС.— 1983.— Вып. 16.— С. 90—103.

Амвросов А. А. XXVI съезд КПСС об укреплении социального единства советского общества // Пробл. науч. коммунизма.— 1981.— Вып. 15.— С. 9—26.

Амвросов А. А. Развитие социально-классовой структуры советских национальных республик. // Национальная политика КПСС.— М., 1982.— С. 87—102.

Амвросов А. А. Социальная структура советского общества. — М.: Политиздат, 1975.— 120 с. — (Развитой социализм).

Арнаутова Н. В. Влияние изменений социально-классовой структуры на формирование и развитие советского народа как новой исторической общности // Вестн. Харьк. ун-та. — 1981. — № 210. — С. 16—21.

Артемчук М. В. До питання про межі соціалістичних класів радянського суспільства // Вісн. Харк. політехн. ін-ту. — 1973. — № 86. Наук. комунізм. — Вип. 3. — С. 9—14.

Арутюнян Ю. В. Изменение социальной структуры советских наций (1926—1959 годы) // История СССР. — 1972. — № 4. — С. 3—20.

Ашмане М. Е., Чередниченко В. В. Исследование развития социальной структуры советского общества: (Межреспубликанская науч. конф.—Рига, март 1980 г.) // Социол. исслед.—1980.—№ 4.—С. 178—181.

Безпальчий В. Будівництво комунізму і зміни в соціалній структурі радянського суспільства // Комуніст України.—1971.—№ 6.—С. 57—66.

Бичахчян С. А., Клопыжников М. С. Вопросы социальной структуры развитого социалистического общества // Вопр. обществ. наук. — 1979. — Вып. 40. — С. 49—58.

Бичахчян С. А. О некоторых изменениях социальной структуры советского общества // Вопр. обществ. наук.—1983.—Вып. 55. — С. 41—45.

Бляхман Л. С., Шкаратан О. И. ИТР, рабочий класс, интеллигенция. — М.: Политиздат, 1973. — 320 с.

Бозов Н. С., Старчевский Э. М. Методика критики концепций современной буржуазной социологии в теме «Социальная структура в обществе» // Вопр. обществ. наук. — 1985. — Вып. 63. — С. 59—64.

Васильев О., Добрускин М. Социальная структура нового общества: Некоторые методологические объекты исследования // Коммунист. — 1982. — № 16. — С. 110—116.

Вдовин А. И. К изучению истории социальной политики и социального развития советского общества // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 8. История.—1981.—№ 2.—С. 3—13.

Вершило П. Ф. Роль специальной группы механизаторов колхозов в сближении советского крестьянства с рабочим классом: Автореф. ...канд. филос. наук. — М., 1982.—24 с.

Галнулин Г. Г. Изменение социальной структуры городского населения СССР в условиях развитого социализма // Вопр. обществ. наук. — 1973. — Вып. 16. — С. 49—56.

Голенкова З., Филиппов Ф. Высшее образование и социальная структура социалистического общества // Обществ. науки.—1985.—№ 4.—С. 56—73.

Гордон Л. А., Назимова А. К. Социально-профессиональная структура современного советского общества: типология и статистика // Рабочий класс и совр. мир.—1983.—№ 2.—С. 61—73; № 3.—С. 59—72.

Гордон Л. А., Назимова А. К.

Социально-профессиональная структура современного советского общества: характер и направление перемен // Рабочий класс и совр. мир.—1983.—№ 3.—С. 59—72.

Гришаева Д. Е. Сближение уровней социального развития народов СССР в годы социалистической реконструкции народного хозяйства: (К историографии пробл.) // Пробл. истории СССР. — 1979. — Вып. 10. — С. 242—257.

Гук Г. М. До питання про взаємодію соціально-класової структури радянського суспільства і соціалістичної держави // Вісн. Харк. ун-ту.—1973.—№ 90.—Наук. комунізм.—Вип. 8.—С. 28—34.

Дамидавичюс М. М. Классы и классовые отношения в развитом социалистическом обществе // Науч. докл. высш. школы. Науч. коммунизм.—1979.—№ 1.—С. 45—53.

XXVI съезд КПСС о развитии социально-классовой структуры советского общества в условиях социалистического и коммунистического строительства: Респ. науч.-конф.: Тез. докл. и сообщ.—Донецк, 1982.—202 с.—В назаг.: АН УССР. Ин-т истории; Донецк. гос. ун-т.

Дивінська А. А. Деякі проблеми зміни соціальної структури радянського суспільства // Вісн. Харк. політехн. ін-ту.—1973.—№ 84.—Філософія.—Вип. 4.—С. 44—48.

Динамика социально-классовой структуры общества развитого социализма. — Харьков: Вища шк. Изд.-во при ХГУ, 1985. — 279 с.

Довбня О. М. Вплив змін у характері праці на зближення колгоспного селянства з аграрним загоном робітничого класу // Вісн. Харк. ун-ту.—1978.—№ 168. Наук. комунізм.—Вип. 113.—С. 28—36.

Довбня А. Н. Диалектика объективных условий и субъективного фактора в преодолении различий между аграрным отрядом рабочего класса и колхозным крестьянством: Автореф. ... канд. филос. наук.—Харьков, 1980.—23 с.

Дробижев В. З. Индустриализация СССР и изменение социальной структуры общества // В. И. Ленин и проблемы строительства коммунизма: Межвуз. науч. конф., Москва, 1970. Материалы... секция № 2.—(М.), 1970.—С. 3—5.

Дробижев В. З., Устинов В. А. Некоторые вопросы применения количественных методов в изучении социальной структуры советского общества в 20-х годах // Источниковедение отечественной истории.—М., 1976.—Вып. 2.—С. 358—364.

Дутбаева В. В. Влияние освоения целинных и залежных земель на динамику социальной структуры населения Казахстана (1945—1965 гг.): Автореф. ... канд. ист. наук. — М., 1984. — 24 с.

Енгелс Г. С. Аграрная политика КПСС и социальная структура современного села.—Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1983.—219 с.

Жила А. А. Сучасний науково-технічний прогрес і соціальна структура радянського суспільства // Питання наук. комунізму.—1970.—Вип. 8.—С. 23—29

Жиромякая В. Б., Калмыкова

А. И., Шлемин П. И. Социальное единство советского общества — величайшее завоевание социализма: Науч.-аналит. обзор.—М.: ИНИОН АН СССР, 1981.—60 с.

Жиромская И. П. Критика буржуазных и ревизионистских извращений природы и роли классов при социализме // *Вопр. истории КПСС.*—1976.—№ 1.—С. 91—99.

Зайнетдинов Ш. Р. Вопросы историографии проблемы изменений в социальной структуре советского общества в условиях развитого социализма // *Проблемы изменения социальной структуры советского общества.*—М., 1980.—С. 97—124.

Замогильный С. И. Методологические аспекты проблемы детерминации социально-классовой структуры: Автореф. ... канд. филос. наук.—Саратов, 1983.—18 с.

Зенин В. П. Рабочий класс и колхозное крестьянство: Сближение их правовых статусов.—К.: Наук. думка, 1976.—155 с.

Иванова Н. Б. Показатели сближения рабочего класса и интеллигенции по содержанию и условиям труда: Автореф. ... канд. филос. наук.—М., 1983.—23 с.

Игитханиян Е. Социальная структура советского общества: [Науч. конф., Таллин, окт. 1981 г.] // *Обществ. науки.*—1982.—№ 3.—С. 205—211.

Изменения классовой структуры общества в Узбекистане за годы Советской власти (1917—1980 гг.) / Рабич Р. Г., Тегенева Л. Г., Пулатова М., Житов К. Е., Аминова Р. Х.—Ташкент: Фан, 1984.—304 с.

Изменение социальной структуры народов СССР: *Вопр. истории и историографии социал. преобразований 20—30-х годов.*: [Сб.].—М.: Изд-во МГУ, 1982.—128 с.

Изменения социальной структуры советского общества, окт. 1917—1920.—М.: Мысль, 1976.—343 с.

Изменения социальной структуры советского общества, 1921—середина 30-х годов.—М.: Мысль, 1979.—343 с.

Иманов Г. Р. Социально-классовая структура развитого социализма.—Баку: Азернешр, 1985.—162 с.

Искам В. Г. Сближение классовой структуры союзных республик СССР в условиях зрелого социализма / *Моск. ин-т нар. хоз-ва им. Г. В. Плеханова.*—М., 1985.—12 с.—Деп. в ИНИОН АН СССР 30.08.85, № 22311.

Калюжный В. С. Социально-классовая структура развитого социалистического общества: Автореф. ... канд. филос. наук.—Л., 1977.—18 с.

Карпов В. В. Социально-политическое единство развитого социалистического общества: Автореф. ... канд. филос. наук.—Л., 1980.—16 с.

Клемешев А. П. Из истории теоретической деятельности КПСС по разработке вопросов классовой структуры советского общества в конце 20—30-х годов.—*Вестн. Ленингр. ун-та.*—1982.—№ 8. Сер. история, яз., лит.—Вып. 2.—С. 91—105.

Кондуфор Ю. Ю. Единство, народжена Жовтнем: / *Про роботу «Історія класів і соціальних верств УРСР»* // *Наука*

і суспільство.—1985.—№ 9.—С. 11—13.

Кондуфор Ю. Ю. Интервью з директором Інституту історії АН УРСР, членом-кореспондентом АН УРСР Ю. Ю. Кондуфором про створення багатомної «Історії класів і соціальних верств Української РСР» // *Укр. іст. журн.*—1984.—№ 10.—С. 69—72.

Копаница В. М. Формирование социально-классовой и интернациональной общности советских людей в период строительства социализма // *Вестн. Харьк. ун-та.*—1981.—№ 210.—С. 12—16.

Котигоренко В. А. Некоторые аспекты исследования социальной базы КПСС периода развитого социализма: (Историография вопр.) // *Науч. тр. по истории КПСС.*—1984.—Вып. 130.—С. 10—19.

Кравченко И. И., Трубицын О. Н. Проблемы изменения социальной структуры советского общества: (Вторая Всес. конф., Свердловск, февр. 1972 г.) // *Вопр. философии.*—1972.—№ 6.—С. 137—147.

Круминь М. Я. Социально-классовая структура Латвийской ССР в современных условиях.—Рига: О-во «Знание» Латв. ССР, 1981.—27 с.

Крухмалев А. Е. Несостоятельность буржуазных версий о социально-классовой структуре социалистического общества // *Науч. докл. высш. школы. Науч. коммунизм.*—1981.—№ 4.—С. 96—98.

Кукушкин Ю. С. Роль пролетарского государства в формировании социальной структуры советского общества // *Вестн. Моск. ун-та. Право.*—1976.—№ 1.—С. 3—11.

Купряшин Г. Л. Развитие социально-классовой структуры в условиях зрелого социализма // *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Теория науч. коммунизма.*—1982.—№ 1.—С. 12—18.

Курносоев Ю. О. До вивчення соціальної структури радянського суспільства // *Укр. іст. журн.*—1976.—№ 11.—С. 40—54.

Курносоев Ю. А. Изменения социально-классовой структуры УССР и вопросы демографии на этапе развитого социализма // *Вопр. истории.*—1985.—№ 6.—С. 3—21.

Лазука С. А. Особенности социально-классовой структуры развитого общества: Автореф. ... канд. филос. наук.—Л., 1975.

Лешуков Ю. А. Изменение в социальной структуре городского населения Крыма, 1921—1970 гг.: Автореф. ... канд. ист. наук.—Киев, 1981.—27 с.

Лихолобова З. Г., Шейко В. М. Республіканська наукова конференція в Донецьку (28—30 вересня 1982 р.): [XXVI з'їзд КППС про розвиток соціально-класової структури сучасного суспільства] // *Укр. іст. журн.*—1982.—№ 12.—С. 148.

Марахов Г. И. КПСС о совершенствовании социально-классовой структуры развитого социализма // *Вопр. обществ. наук.*—1983.—Вып. 55.—С. 28—33.

Методологические вопросы исследования социальной структуры советского общества: *Материалы Всесоюз. науч. конф.*

«Развитие социальной структуры советского общества», Таллин, 21—23 октября 1981.— М., 1981.— Вып. 1.— 77 с.; Вып. 2.— 58 с.— В надзаг: АН СССР. Ин-т социол. исслед. и др.

Методы изучения социальной структуры советского общества: (Сб. статей) / Ин-т социол. исслед. — М.: ИСИ, 1984.— 190 с. Милецкий В. П. О социальной структуре развитого социализма // Вестн. Ленингр. ун-та.—1982.— № 23. Экономика, философия, право.— Вып. 4.— С. 120—123.

Молодежь как общественная группа: Тезисы докл. ко II Всесоюз. науч. конференции по проблеме «Изменение социальной структуры сов. о-ва», 22 февр. 1972 г.— М., 1972.— 284 с.— В надзаг.: Науч. совет АН СССР по комплексной проблеме «Закономерности развития обществ. отношений и духовной жизни соц. о-ва»; Высш. комсом. школа при ЦК ВЛКСМ.

Морозов Л. Ф. Первая пятилетка и изменения социальной структуры советского общества // Вопр. истории.— 1981.— № 8.— С. 3—17.

Мурниек Э. Э. Взаимосвязь социальной структуры и образа жизни социалистического общества // Науч. докл. высш. школы. Науч. коммунизм.—1984.— № 1.— С. 73—79.

Найденов М. Е. К вопросу о природе классов при социализме // Вестн. Моск. ун-та. История.— 1976.— № 6.— С. 3—18.

Найденов М. Е. Обществоведение 30-х годов о социально-классовых сдвигах в советском обществе // История СССР.— 1979.— № 1.— С. 121—133.

Найденов М. Е. Социальная структура советского общества в научной литературе 1920-х годов // Вестн. Моск. ун-та История.—1975.— № 1.— С. 19—37.

Найденов М. Е. Социально-классовые сдвиги в советском обществе конца 20-х — первой половины 30-х годов в литературе этих лет // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 8.— История.— 1978.— № 5.— С. 17—32.

Найденова Л. И. Проблемы регулирования социальной структуры коллективов промышленных предприятий: Автореф. ... канд. филос. наук.— Уфа, 1984.— 24 с.

Найденова Л. И. О регулировании социальной структуры производственных коллективов в условиях развитого социализма // Науч. докл. высш. школы. Науч. коммунизм.— 1984.— № 3.— С. 18—24.

Научно-техническая революция и социально-классовая структура общества в период развитого социализма.— Ташкент: Фан, 1984.— 208 с.

Недорезов А. И. Изменения социальной структуры и культуры общества — важнейшие аспекты ленинского плана построения социализма // Сов. славяноведение.— 1983.— № 1.— С. 10—16.

Никишов С. И. Классовая структура советского общества в свете новой Конституции СССР // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Теория науч. коммунизма.— 1978.— № 3.— С. 19—26.

Никифорова А. Ф., Постригань Г. Ф. Социальное единство общества как характерная черта развитого социализма // Вопр. науч. коммунизма.— 1984.— Вып. 56.— С. 33—40.

Ноткин Б. И. Некоторые вопросы истории классов советского общества в трудах Э. Карра, Н. Ясного и Р. Конкеста // Вестн. Моск. ун-та. История.— 1971.— № 4.— С. 41—52.

Павленко П. О классовом характере социальной структуры социалистического общества // Научный коммунизм: Проблемы и исследования.— 1970.— Вып. 3.— С. 71—81.

Павленок П. Д. Развитие социальной структуры общества в условиях зрелого социализма // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Теория науч. коммунизма.— 1977.— № 6.— С. 22—31.

Панібудьласка В. Ф. Дальше зміцнення інтернаціональної єдності радянського суспільства // Комуніст України.— 1984.— № 11.— С. 62—71.

Полетаев В. Е., Сенявский С. Л. Изменения социальной структуры советского общества в ходе строительства и победы социализма // Братское единство народов СССР.— Кишинев, 1976.— С. 173—183.

Полетаев В. Е. Комплексное изучение социальных процессов советского общества // История СССР.— 1976.— № 2.— С. 203—207.

Поляков Ю. Изменение социальной структуры в СССР.— М., 1970.— 17 с.— (XIII междунар. конгресс ист. наук. Москва, 16—23 авг. 1970 г.).

Поляков Ю. С. Сближение рабочего класса и колхозного крестьянства по способам получения и размерам доли в общественном богатстве // Вестн. Ленингр. ун-та.— 1983.— № 5.— Экономика, философия, право.— Вып. 1.— С. 23—27.

Поляков Ю. С. Собственность и классы в развитом социалистическом обществе: Вопросы теории.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1984.— 141 с.

Попков В. П. Показатели укрепления социальных отношений в духовной жизни общества // Науч. упр. развитием социал. структуры соц. о-ва / Мордовский ун-т им. Н. П. Огарева.— 1978.— Вып. 4.— С. 93—96.

Проблемы изменения социальной структуры советского общества: Сб. статей / АН СССР. Ин-т истории СССР.— М.: Ин-т истории СССР, 1980.— 178 с.

Проблемы развития социальной структуры общества в Советском Союзе и Польше.— М.: Наука, 1976.— 231 с.

Проблемы совершенствования социальной структуры в условиях зрелого социализма / АН СССР. Ин-т экономики.— М., 1984.— 157 с.

Проблемы социальной структуры советского общества: Тезисы докл. на Вторую всесоюз. конференцию по проблеме «Изменения социальной структуры сов. общества», Свердловск, 22—24 февр. 1972 г.— Л., 1972.— 65 с.— В надзаг.: Сов. социол. ассоц. Ленингр. отделение.

- Развитие социальной структуры общества в СССР: Актуальные пробл. социолог. исследований.** — М.: Наука, 1985.— 190 с.
- Рахимов А., Бобиев Х. Несостоятельность критики буржуазными фальсификаторами социально-классовой структуры развитого социалистического общества // Коммунист Таджикистана.— 1985.— № 9.— С. 82—89.
- Решетняк Б. К., Перепелица А. М. Руководящая роль КПСС в развитии социально-классовой структуры советского общества // Вестн. Харьк. ун-та.— 1982.— № 29.— С. 3—9.
- Рунце И. Ю. Некоторые методологические аспекты изучения социальной структуры советского общества: Автореф. ... канд. филос. наук.— М., 1982.— 18 с.
- Руткевич М. Н. О мнимой «новизне» в трактовке социально-классовой структуры социалистического общества: (По поводу ст. В. Кузнецевского «Размышления о новизне» в журн. «Наука в СССР», 1984, № 4) // Науч. докл. высш. школы. Науч. коммунизм.— 1985.— № 5.— С. 154—157.
- Руткевич М. О развитии советского общества к бесклассовой структуре // Коммунист.— 1985.— № 11.— С. 32—43.
- Руткевич М. Органическая целостность и динамизм социально-классовых отношений на этапе зрелого социализма // Коммунист.— 1981.— № 13.— С. 65—76.
- Руткевич М. Н. Сближение рабочего класса и инженерно-технической интеллигенции // Социол. исслед.— 1980.— № 4.— С. 25—34.
- Руткевич М. Н. Социально-классовая структура социалистического общества и ее отражение в системе понятий // Социол. исслед.— 1979.— № 1.— С. 22—32.
- Сабуров Н. Н. Деятельность Коммунистической партии по совершенствованию социально-классовой структуры советского общества в условиях развитого социализма // Вестн. Ленингр. ун-та.— 1984.— № 8.— История, яз., лит.— Вып. 2.— С. 28—35.
- Савельев В. Л. Зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства на етапі розвинутого соціалізму: Актуал. пробл. ком. буд-ва.— Укр. іст. журн.— 1980.— № 12.— С. 5—15.
- Садьков С. А. Взаимосвязь классового и национального в развитии социалистического общества.— Ташкент: Узбекистан, 1983.— 176 с.
- Сазонов М. І., Гончарова Е. Г. Зближення робітничого класу і колгоспного селянства за їх роллю в суспільній організації праці в умовах розвинутого соціалізму // Вісн. Харк. ун-ту.— 1977.— № 152. Наук. комунізм.— Вип. 12.— С. 9—17.
- Свищев М. А. Налоговая статистика как источник для изучения социальной структуры города в первые годы НЭП'а // История СССР.— 1985.— № 6.— С. 128—142.
- Селунская В. М. Методологические вопросы исторического исследования социальной структуры советского общества.— М.: Знание, 1977.— 64 с.
- Селунская В. М., Семенов В. С. Некоторые вопросы методологии исторического исследования изменений классовой структуры советского общества // Вопросы методологии и истории исторической науки.— М., 1977.— С. 60—79.
- Селунская В. М. Разработка некоторых вопросов классовой структуры советского общества в новейшей историографии // История СССР.— 1971.— № 6.— С. 3—22.
- Селунская В. М., Сивохина Т. А. Социально-политическое единство советского общества.— М.: Мысль, 1982.— 206 с.
- Семенов В. С. Новые явления в социальной структуре советского общества.— Науч. докл. высш. школы // Филос. науки.— 1972.— № 4.— С. 3—11.
- Семенов В. С. Совершенствование социальной структуры развитого социалистического общества.— М.: Знание, 1978.— 63 с.
- Семке Н. Н., Гончарова Е. Г. Женщины как общественная группа в социальной структуре социалистического общества // Вестн. Харьк. ун-та.— 1984.— № 259.— С. 55—59.
- Сенявский С. Л. Изменения в социальной структуре сов. общества, 1938—1970.— М.: Мысль, 1973.— 447 с.
- Сенявский С. Л. Социальная структура советского общества в условиях развитого социализма (1961—1980 гг.).— М.: Мысль, 1982.— 351 с.
- Сенявский С. Л. Социальная структура советского общества в условиях развитого социализма // История СССР.— 1981.— № 2.— С. 3—25.
- Сидоркина В. М. Укрепление социального единства общества — закономерность коммунистической формации: Автореф. ... канд. филос. наук.— Ростов н/Д, 1978.— 17 с.
- Собко В. В. Деятельность Коммунистической партии и Советского государства по преобразованию социально-классовой структуры советского общества в 1926—1932 гг.: (На материалах УССР) / Донецк. гос. ун-т.— Донецк, 1982.— 26 с.— Библиогр.: с. 23—26.— Деп. в ИНИОН АН СССР 24.08.82., № 10918.
- Социальная структура развитого социалистического общества.— Киев: Политиздат Украины, 1978.— 207 с.
- Социальная структура развития социалистического общества в СССР.— М.: Наука, 1976.— 224 с.
- Социальная структура социалистического общества и всестороннее развитие личности.— М.: Наука, 1983.— 231 с.
- Социальная структура развитого социалистического общества и молодежь: Тезисы докл. и сообщ. (Всесоюз. науч. конф. «Ленин и молодежь», посвящ. 50-летию присвоения комсомолу им. В. И. Ленина. Секция 1).— М., 1974.— 121 с.
- Социально-классовые отношения в советском обществе: Сб. статей.— М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1984.— 142 с.
- Социально-классовая структура развитого социализма и несостоятельность антикоммунизма.— Кишинев: Штиинца, 1981.— 147 с.

Социально-классовая структура развитого социалистического общества. — Харьков: Изд-во при Харьк. ун-те, 1975. — 269 с.

Соціально-класові відносини у розвинутому соціалістичному суспільстві. — Львів: Вид-во при Львів. ун-ті, 1981. — 171 с.

Социально-экономические проблемы перехода советского общества к бесклассовой структуре: Темат. сб. / Ин-т экономики АН СССР. — М., 1982. — 143 с.

Социальное единство советского общества: Сб. обзоров / АН СССР. ИНИОН. — М.: ИНИОН, 1980. — 231 с.

Степанян Ц. А. Бесспорное и спорное в дискуссии о социальной структуре советского общества // Социол. исслед. — 1980. — № 4. — С. 79—95.

Степанян Ц. А. Всестороннее укрепление единства общества — закономерность развития зрелого социализма // Науч. докл. высш. школы. Науч. коммунизм. — 1981. — № 1. — С. 3—13.

Стеценко Н. В. Экономические проблемы выравнивания условий формирования личных потребностей рабочего класса и крестьянства: Автореф. ... канд. филос. наук. — К., 1980. — 24 с.

Строительство коммунизма и изменения социальной структуры советского общества: Тезисы докл. и сообщ. Второй всесоюз. конференции по проблеме «Изменение социальной структуры сов. о-ва». Вып. 5. Историческая секция. — М.: Знание, 1971. — 37 с. — В надзаг.: АН СССР. Институт истории СССР.

Сульженко В. К., Харченко В. І. Соціально-класові та національні відносини розвинутого соціалістичного суспільства в умовах науково-технічної революції // Вісн. Львів. політехн. ін-ту. — 1975. — № 98. — С. 68—80.

Сырцов Н. Г. Развитие социальной структуры общества на этапе зрелого социализма // Науч. докл. высш. школы. Филос. науки. — 1984. — № 5. — С. 109—117.

Титма М. Х. К вопросу о социальной дифференциации в развитом социалистическом обществе // Социол. исслед. — 1980. — № 3. — С. 35—43.

Трифонов И. Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. — М.: Политиздат, 1975. — 406 с.

Турсунмухамедов С. Н. Социальное развитие советского общества на современном этапе. — Ташкент: Ташк. гос. пед. ин-т им. Низами, 1981. — 142 с.

Турченко Ф. Г. Дрібнобуржуазні і буржуазні верстви в соціально-класовій структурі міського населення Радянської України в 20-ті роки // Питання історії СРСР. — 1978. — Вип. 23. — С. 30—39.

Турченко Ф. Г. Основні зміни в соціально-класовій структурі міського населення України в 20-ті роки // Вісн. Харк. ун-ту. — 1976. — № 145. — С. 68—74.

Турченко Ф. Г. Современная советская историография об изменении социальной структуры населения Украины в 1917—1920 гг. // Вопр. истории СССР. — 1984. — Вып. 29. — С. 3—8.

Угроватый Н. С. Социализм и классы // Вопр. обществ. наук. Респ. междувед. науч. сб. — 1982. — Вып. 49. — С. 63—70.

Фалько В. С., Трикоза В. И. Некоторые методологические вопросы классового воспитания в условиях развитого социализма // Вестн. Харьк. политехн. ин-та. — 1979. — № 154. — С. 33—40.

Федоров А. И. Исследования внутриклассовой структуры развитого социалистического общества: (Обзор лит.) // Вестн. Моск. ун-та. — Сер. 12. Теория науч. коммунизма. — 1979. — № 2. — С. 59—66.

Ферцев П. К. Показатели социально-классовой дифференциации // Науч. упр. развитием социал. структуры соц. о-ва. — 1978. — Вып. 4. — С. 33—38.

Филиппов Ф., Ашмане М. Высшая школа и социальная структура развитого социалистического общества. — Рига: Зинанте, 1981. — 200 с.

Филиппов Ф. Р. Исследование социальной структуры советского общества. — Социол. исслед. — 1981. — № 3. — С. 7—16.

Ханларов А. С. Зрелость социальной структуры как фактор социальной прогресса: Автореф. ... канд. филос. наук. — Баку, 1984. — 24 с.

Шатравка М. І. Про класову структуру революційного народу // Вісн. Львів. ун-ту. — 1977. — Серія сусп. наук. — Вип. 13. — С. 104—110.

Шахназаров Г. Х. Основные направления развития социальной структуры советского общества // Вопр. истории КПСС. — 1978. — № 3. — С. 36—49.

Шевченко В. І. До питання про розвиток відносин між робітничим класом і інтелігенцією // Питання наук. комунізму. — 1974. — Вип. 26. — С. 36—44.

Шинковский М. Ю. Анализ социальных различий в развитом социализме: Методол. аспект // Науч. докл. высш. школы. Науч. коммунизм. — 1983. — № 6. — С. 93—101.

Ярмоленко А. И. Взаимосвязь процессов развития экономической и социально-классовой структур развитого социалистического общества: (На прим. динамики социал. облика рабочего класса): Автореф. ... канд. филос. наук. — Харьков, 1981. — 22 с.

Ярмоленко А. И. К вопросу о месте и роли общественного разделения труда в исследовании социально-классовой структуры социалистического общества // Вестн. Харьк. ун-та. — 1981. — № 210. — С. 7—11.

Яровець Н. О. Зміни в соціальній структурі радянського суспільства і нова суспільна психологія // Проблеми філософії. — 1973. — Вип. 27. — С. 77—84.

Ящук Т. І. До питання про визначення поняття соціальної структури радянського суспільства // Вісн. Київ. ун-ту. — 1970. — № 4. Серія філософії. — С. 21—25.

СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ОДНОРІДНОСТІ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Абдильвахидов С. Преодоление социально-психологических различий между классами как фактор формирования социальной однородности советского общества:

Автореф. ...канд. филос. наук. — Душанбе, 1982.—22 с.

Агапов Ю. В. Проблемы формирования социальной однородности общества как общей закономерности коммунистич. формации: Автореф. ...канд. филос. наук. — М., 1982. — 23 с.

Аитов Н. А. Методологический аспект проблем стирания остатков социального неравенства при социализме // Науч. докл. высш. школы. Науч. коммунизм. — 1985. — № 5. — С. 19—26.

Амвросов А. А. От классовой противоположности и дифференциации к социально однородному обществу: Автореф. ...д-ра филос. наук.—М., 1971. — 49 с.

Амвросов А. О. Становление социальной однородности советского общества // Коммунист Украины. — 1976. — № 12. — С. 39—49.

Ануфриева Н. А. Урбанизация и становление социальной однородности советского общества: Автореф. ...канд. филос. наук.—Харьков, 1977.—28 с.

Багудина Е. Г. Роль общественных фондов потребления в усилении социальной однородности советского общества: Автореф. ...канд. экон. наук. — М., 1983. — 22 с.

Барсуков А. А. Становление и развитие социальной однородности советских наций: Автореф. ...канд. ист. наук. — М., 1971. — 18 с.

Билецкий О. В., Билецкая Л. В. Некоторые вопросы руководства КПСС процессом стирания социальных различий между рабочим классом и колхозным крестьянством // Науч. тр. по истории КПСС. — 1983. — Вып. 127. — С. 51—55.

Білік Б. І. Курс партії на підвищення добробуту трудящих і його вплив на процес формування соціально однорідної структури радянського суспільства (1946—1961 рр.) // Вісн. Київ. ун-ту. Актуальні питання історії КПКР. — 1982. — Вип. 15. — С. 32—37.

Бромлей Н. Я. Усиление социальной однородности образа жизни в обществе реального социализма // История СССР. — 1984.—№ 1.—С. 28—42.

Вартазарян Т. А. Определяющая роль коммунистического способа производства в становлении социальной однородности: (На этапе развитого социализма): Автореф. ...канд. филос. наук. — Ереван, 1984. — 20 с.

Волков Ю. Е. Социальная политика Советского государства и становление бесклассовой структуры общества // Сов. государство и право. — 1983. — № 2. — С. 3—12.

Горак В. В., Коноплин Ю. С. Социально-классовая структура социалистического общества и пути достижения полной социальной однородности // Вопр. обществ. наук. — 1984. — Вып. 57. — С. 103—108.

Гордон Л. А., Клопов Э. В., Комаровский В. В. Динамика социальной структуры развитого социалистического общества в СССР: (Сдвиги в положении колхозников и интеллигенции: Движение к бесклассовой структуре общества) // Рабочий класс и соврем. мир. — 1981. — № 4. — С. 59—73.

Гордон Л. А., Клопов Э. В., Комаровский В. В. Современные тенденции динамики социальной структуры развитого социалистического общества: (Социально-культурные сдвиги и рабочий класс) // Рабочий класс и соврем. мир. — 1981. — № 3. — С. 13—24.

XXVI съезд КПСС о достижениях социальной однородности советского общества: Межвуз. сб. науч. тр./Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. — М., 1983.—172 с.

Детчуев Б. Ф. Роль КПСС в преодолении социально-классовых различий в развитии социалистическом обществе: Автореф. ...канд. ист. наук. — М., 1974. — 22 с.

Дробишевский В. С. Преодоление внутриклассовых различий и становление социальной однородности общества: Автореф. ...канд. филос. наук. — Л., 1983. — 16 с.

Ельмеев В. Я., Попов М. В., Рященко Б. Р. Этапы становления бесклассовой структуры общества // Вестн. Ленингр. ун-та. — 1984. — № 11. Экономика, философия, право. — Вып. 2. — С. 6—10.

Жежерун В. Т. Преодоление социальных различий в территориальном плане и совершенствование национальной структуры в условиях развитого социализма // Вестн. Харьк. ун-та. — 1984. — № 259. — С. 49—54.

Завтур А. А. Становление единой общенародной собственности и формирование социальной однородности общества // Науч. докл. высш. школы. Науч. коммунизм. — 1978. — № 6. — С. 22—28.

Зимогляд В. Я. К вопросу о выравнивании социальных различий в территориальном аспекте // Вестн. Харьк. ун-та.—1984. — № 259. — С. 17—22.

Иванов А. И. Формирование бесклассовой структуры в развитом социалистическом обществе: Автореф. ...канд. филос. наук. — Л., 1984. — 16 с.

Исаев К. Некоторые проблемы формирования социальной однородности советского общества в условиях развитого социализма // Науч. докл. высш. школы. Науч. коммунизм. — 1977. — № 4. — С. 104—112.

Исаев К. Пути становления социальной однородности советского общества. — Фрунзе: Кыргызстан, 1985. — 202 с.

Казиева А. М., Ливенцов В. А. Классовая структура социалистического общества и пути достижения социальной однородности: (По материалам XXV съезда КПСС) // Вопр. обществ. наук.—1978.—Вып. 36.—С. 82—89.

Карыпкулов А. Роль народного образования в становлении социальной однородности советского народа // Науч. докл. высш. школы. Науч. коммунизм. — 1978.—№ 1. — С. 30—38.

Кимов Р. М. Формирование полной социальной однородности общества: (Методол. пробл.) Науч. докл. высш. школы. Науч. коммунизм. — 1978. — № 3. — С. 19—27.

Коцева Г. Т. Сближение классов и социальных групп в области духовной куль-

туры — закономерность совершенствования развитого социализма: Автореф. ...канд. филос. наук. — Киев, 1983. — 23 с.

Кузьмин В. А. Закономерности движения советского многонационального общества к социальной однородности и интернационализации его жизни: Соц.-филос. анализ: Автореф. ...канд. филос. наук. — М., 1983. — 16 с.

Курносоев Ю. О. Деякі проблеми вивчення процесу становлення безкласової структури радянського суспільства // Укр. іст. журн. — 1983. — № 4. — С. 78—89.

Лазаренко В. Г. Некоторые аспекты влияния советского воинского коллектива на процесс становления социальной однородности общества // Вестн. Харьк. ун-та. — 1984. — № 259. — С. 59—62.

Малышева В. Е., Гришкин О. К. К вопросу о стирании классовых различий и формировании социальной однородности советского общества // Укрепление морально-политического единства советского народа. — Днепропетровск, 1973. — С. 37—45.

Михайленко А. В. Взаимосвязь процессов стирания социально-классовых и национальных различий в развитом социалистическом обществе: Автореф. ...канд. филос. наук. — Харьков, 1977. — 27 с.

О формировании социальной однородности: Материалы к Всесоюзной конференции «Развитие социальной структуры советского общества». — Таллин: Ин-т истории АН ЭССР. — 1981. — 227 с.

Павленок П. Д., Агапов Ю. В. Социальная однородность общества как категория теории научного коммунизма // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Теория науч. коммунизма. — 1981. — № 5. — С. 11—17.

Поляков Ю. С. Полное уничтожение классов — стержневая социально-экономическая проблема коммунистического строительства. — Вестн. Ленингр. ун-та. — 1982. — № 17. Экономика, философия, право. — Вып. 3. — С. 10—17.

Попов С. В. На пути к социальной однородности // Конституция развитого социализма. — М., 1981. — С. 106—125.

Проблемы научного коммунизма. Вып. 17. Теорет. вопросы становления соц. однородности сов. о-ва. — М.: Мысль, 1983. — 270 с.

Проблемы усиления социальной однородности общества / Ин-т экономики АН СССР. — М., 1983. — 192 с.

Раков А. М. Социальная однородность: сущность и пути формирования: Автореф. ...канд. филос. наук. — Л., 1984. — 17 с.

Руткевич М. О развитии советского общества к бесклассовой структуре // Коммунист. — 1985. — № 18. — С. 32—43.

Руткевич М. Н. О социалистическом бесклассовом обществе // Социол. исслед. — 1985. — № 3. — С. 19—28.

Руткевич М. Н. Преодоление социально-классовых различий как цель социальной политики КПСС // Вопр. истории КПСС. — 1981. — № 4. — С. 15—17.

Снмуш П. И. Стирание классовых различий и коммунистическое воспитание // Вопр. философии. — 1973. — № 10. — С. 10—20.

Скрипка П. И. Посилення соціальної однорідності соціалістичних націй як фактор формування інтернаціоналістської свідомості радянських людей // Вісн. Київ. ун-ту. — 1972. — № 6. Сер. філософії. — С. 12—19.

Солодухо Н. М. Диалектика однородности и неоднородности в развитии природных и социоприродных систем: Автореф. ...канд. филос. наук. — Казань, 1984. — 22 с.

Стирание классовых различий в условиях развитого социализма / АН СССР. Ин-т экономики. — М., 1979. — 110 с.

Тамбовцев И. В. Формирование социальной однородности общества в процессе строительства коммунизма: Автореф. ...д-ра филос. наук. — М., 1974. — 38 с.

Усиление социальной однородности советского общества: По материалам Всесоюз. конф. «Изменения в социал. структуре соц. о-ва». — М.: Ин-т социол. исслед., 1977. — 206 с.

Формирование социальной однородности социалистического общества. — М.: Наука, 1981. — 169 с.

Фролов С. В. Социальная однородность как показатель социального развития // Социальное развитие: теория и практика. — М., 1982. — С. 5—15.

Халипов В. Бесклассовая структура общества: Тенденции становления. — Правда. — 1986. — 17 янв.

Хлопьев А. Т. Общественно-политическая активность трудящихся как фактор достижения социальной однородности советского общества: Автореф. ...канд. филос. наук. — М., 1980. — 26 с.

Хлопьев А. Т. Общественно-политическая активность трудящихся — выражение роста социальной однородности советского общества // Вопр. теории и методов идеол. работы. — 1980. — Вып. 12. — С. 244—262.

Цакунов В. В. Действие и использование экономических законов в условиях усиления социальной однородности общества: Автореф. ... д-ра экон. наук. — М., 1982. — 47 с.

Черепанов В. А., Зацаринный И. В. О некоторых особенностях процесса становления социальной однородности общества зрелого социализма // Вестн. Харьк. политехн. ин-та. — 1984. — № 212. — С. 57—59.

Ширяев Ю. И. Зближення класів і соціальних груп радянського суспільства: До 50-річчя утворення СРСР // Філософ. думка. — 1972. — № 5. — С. 1—12.

Ширяев Ю. И. Становление социальной однородности социалистического общества: Автореф. ...д-ра филос. наук. — Киев, 1975. — 53 с.

Ширяев Ю. И. Становлення соціальної однорідності радянського суспільства. — К.: Наук. думка, 1973. — 183 с.

Ширяев Ю. И. Строительство коммунизма и становление социальной однородности общества // Науч. докл. высш. школы. Науч. коммунизм. — 1978. — № 4. — С. 45—55.

Шмаков В. И. Утверждение социальной однородности общества в процессе

развития социалистического труда: Автореф. ...канд. филос. наук. М., 1983.—21 с.

Шульга З. П. К вопросу о формировании социальной однородности советского общества // Вопр. обществ. наук. — 1983.— Вып. 55. — С. 33—40.

Шульга З. П. Про економічні основи соціальної однорідності радянського суспільства // Комуніст України. — 1982. — № 1. — С. 8—16.

Яковлева Е. Н. Экономические основы социальной однородности общества в СССР: Региональный аспект. — М.: Наука, 1983. — 151 с.

Ярмолич Н. А. Социалистическая культура как фактор формирования социальной однородности общества: Автореф. ...канд. филос. наук. — Л., 1984. — 17 с.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧИКИ

Андросенкова З. М. Библиографические указатели и историографические обзоры по истории рабочего класса СССР периода развитого социализма // История рабочего класса развитого социалистического общества: Историогр. анализ. — Л., 1983. — С. 177—183.

Афанасьев Ю. С. Рабочий класс и художественная культура развитого социалистического общества: (К библиографии вопр.) // История рабочего класса развитого социалистического общества: Историогр. анализ. — Л., 1983. — С. 133—148.

Гордое имя — рабочий: (Метод. рекомендации и указ. литературы). — Х.: Харьк. гос. науч. б-ка им. В. Г. Короленко, 1972. — 41 с.

Джула С. С. Радянська історична література про підготовку індустріально-технічних кадрів середньої ланки в реконструктивний період // Укр. іст. журн. — 1982.— № 8. — С. 125—129.

Жиромская И. П. Рабочий класс СССР: Науч. — аналит. обзор. лит. — М.: ИНИОН, 1979. — 53 с.

Земсков В. Н. Рабочий класс СССР, 1917—1977 гг.: Указ. сов. лит., изд. в 1971—1977 гг. — М.: Ин-т истории СССР, 1978. — (Вып. 1). — 204 с.; (Вып. 2). — 200 с.; (Вып. 3) — 225 с.; (Вып. 4) — 205 с.

Історія робітничого класу Української РСР: Наук. — допоміж. бібліогр. покажчик / Держ. іст. б-ка УРСР. — К., 1985.— 431 с.

КПСС и возрастание ведущей роли рабочего класса в строительстве коммунизма: Указ. сов. лит., изд. в 1959 — 1976 гг. — Свердловск: Урал. гос. ун-т им. А. М. Горького, 1979. — 104 с.

Кузнециков И. М. Некоторые проблемы библиографии истории рабочего класса и промышленности в период строительства социализма в СССР. // Формирование и развитие многонационального рабочего класса СССР в период строительства социализма (1921—1937 гг.). — Тбилиси, 1980. — С. 278—286.

Курьлев В. Ф., Попов А. А., Ушакова Г. Д. Рабочий класс СССР — ведущая сила строительства коммунизма: Рек. библиогр. указ. — М.: Книга, 1980. — 87 с.

Преодоление существенных различий между городом и деревней: Реф. сборник. — М.: ИНИОН АН СССР, 1977. — 235 с.

Пронина П. В. Литература по истории рабочего класса России в библиографиях издательства «Наука» (1909—1914 гг.) // Вопросы источниковедения и историографии истории СССР: Доокт. период. — М., 1981. — С. 181—202.

Радянський народ — нова історична спільність людей: (Рек. список літератури). — К., 1974. — 19 с. — (М-во культури УРСР. Держ. респ. б-ка УРСР ім. КПРС).

Роговая П. И. Образ рабочего в украинской советской художественной литературе: Рек. библиогр. указ. — Киев: Днипро, 1977.—56 с.

Сануков К. Н. Рабочий класс — ведущая сила в укреплении дружбы народов СССР: (Обзор лит.). — Науч. докл. высш. шк. Науч. коммунизм. — 1982.— № 6.— С. 112—118.

Советская интеллигенция: Советская историческая и философская литература за 1968—1977 годы: Библиогр. указ. — Новосибирск, 1978. — 450 с. — В надзаг.: Научный Совет АН СССР, История социалистического и коммунистического строительства в СССР, Институт истории СССР АН СССР, Институт научной информации по общественным наукам АН СССР, Институт истории, филологии и философии Сибирского отделения АН СССР, Ленинградский государственный педагогический ин-т им. А. И. Герцена.

Советский народ — новая историческая общность людей: Сб. обзоров. — М.: ИНИОН АН СССР, 1980. — 200 с.

Советский народ — новая социальная и интернациональная общность людей: Библиогр. список. — М.: Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина, 1978. — 19 с.

Социальная структура социалистического общества: Выборочный указатель отечественной литературы, 1978—1980 гг. — В 2-х ч. — Таллин: Центр. научной информации по общественным наукам, 1983. — Ч. 1. — 150 с.; Ч. 2. — 151—381 с.

Старшинова М. С. Социально-классовая структура советского общества на современном этапе: Библиогр. указ.: Книги и статьи из журн. и сб. за 1968—1972 гг. (июль). — М.: Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина, 1972.—65 с.

Тыл Советского Союза в годы Великой Отечественной войны 1941 — 1945: Указ. сов. ист. лит. за 1965—1977 г. (В 4-х вып.) / АН СССР. Ин-т истории СССР. Гос. публ. ист. б-ка РСФСР. — М., 1980. — Вып. 1.—196 с.; Вып. 2.—197—366 с.; Вып. 3. — 367—528 с.; Вып. 4. — 529—691 с.

Шлемин П. И. Преодоление существенных различий между городом и деревней: Науч.-аналит. обзор.—М.: ИНИОН, 1979. — 50 с.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ НАРОДНОЇ ВІЙНИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Увагу численних читачів привернуло двотомне видання «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941-1944». (Київ, Наук. думка.—1985). У ньому вперше в радянській історіографії спеціально висвітлена ця важлива тема. Автори книги широко й переконливо показали початок та широкий розмах антифашистського підпілля й партизанського руху на окупованій фашистами Україні, керівну та спрямовуючу роль Комуністичної партії, яка очолила народну війну в тилу гітлерівських загарбників з перших днів окупації до остаточного визволення республіки в 1944 р.

Дуже важливо, що в даній книзі вперше досить повно висвітлена економічна експансія німецьких фашистів, спрямована на максимальне використання промислових і сільськогосподарських ресурсів України в інтересах вермахту та рейху, відображена повсюдна боротьба населення проти економічних, політичних та воєнних заходів окупантів.

Цікаво написані розділи, присвячені агітаційній діяльності у військах противника та його пособників, рейдам партизанських формувань, дружбі народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни тощо.

Завдяки всебічному висвітленню всіх аспектів народної війни проти фашистських окупантів, політики терору й пограбування багатств України, яку вони проводили, вказану працю можна назвати енциклопедичною.

На жаль, авторам не вдалося уникнути прорахунків. Наприклад, невиправдано мало сказано про діяльність підпілля у Чернігові (Кн. 1, с. 51). При висвітленні цього питання вони допустили дві помилки. Перша — комуніст А. Д. (а не О. Д.) Михайленко не був керівником підпільної організації. Очолована ним невелика група на початку 1943 р. налічувала лише 5 чол. (Див.: Чернігівщина в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 гг.: Сб. документів і матеріалів.—Київ, 1978.—С. 224). Друга — керівником підпільної групи на Чернігівському залізничному вузлі був не Г. О. Івашенко, а Г. О. Маркін. Г. О. Івашенка серед підпільників Чернігова взагалі не було.

В той же час у книзі немає жодного слова про інші підпільні групи Чернігова. Матеріали про них знаходяться у фондах Чернігівського облпартархіву й неодноразово публікувалися в місцевій пресі. В Чернігові широко відомі прізвиська керівників підпільних антифашистських груп — комуніста М. С. Шарого, комсомолки О. Й. Білевич, безпартійних М. Л. Галанова та І. Л. Осипенка. Нам здається, що автори могли

б використати як вищезгадані матеріали, так й інші наявні відомості про чернігівське підпілля.

Праця має й інші недоліки. Так, у першій книзі на с. 235 помилково зазначено, що в листопаді 1942 р. у північні райони Житомирської й Ровенської областей прибуло партизанське з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова. Насправді, загалом відомо, що фєдорівці перейшли на Правобережжя тільки у березні 1943 р. Про це, до речі, сказано у другій книзі на с. 243—244.

У розділі «Агітаційна робота у військах противника та його пособників» (Кн. 1, с. 231—247) чомусь не згадується про повстання козачого батальйону № 121 у Янові, який перебив гітлерівських офіцерів і перейшов на бік чернігівських партизанів. Тим часом, цей факт, як приклад, гідний наслідування, наводився у зверненні Радянського уряду «До російських людей, обманутих німцями», яке у вигляді листівок розповсюджувалося підпільниками й партизанами серед власівців та поліцаїв наприкінці 1943 р.

Істотно доповнили б цей розділ й відомості про перехід до партизанів солдатів 814-го батальйону вірменського легіону, які билися проти фашистів у рядах з'єднання М. І. Наумова (Див.: Наумов М. И. Западный рейд.—Київ, 1980.—С. 81—87).

Автори книги допустили помилки і в датуванні деяких подій. Наприклад, неправильно сказано про час виходу в рейд з'єднання М. І. Шукаєва та форсування ним Дніпра (Кн. 2, с. 255). Автори називають дату 19 вересня 1943 р., насправді ж рейд почався з-під Ніжина 7 вересня того ж року, а форсування Дніпра відбулося в ніч з 14 на 15 вересня, а не 26 вересня, як це сказано у книзі (Див.: Архів Совету ветеранов 1-го Воронежского соединения партизанских отрядов. Неопублікований дневник М. И. Шукаєва. С. 3, 5).

Допущена помилка в ініціалах Циганкова — одного з десантників, який висадився на Чернігівщині з літака у серпні 1943 р. для організації партизанських загонів, що пізніше ввійшли до з'єднання М. І. Шукаєва (Кн. 2, с. 318). Надруковано Г. Циганков, хоч він — Василь Кіндратович (Див.: Архів Совету ветеранов 1-го Воронежского соединения партизанских отрядов. Список десантников).

У розділі «Дружба народів СРСР у партизанському русі» (Кн. 2, с. 403) вміщено відомості, які не відповідають дійсності. Так, розповідаючи про загиб ім. Щорса у з'єднанні М. І. Шукаєва, автори повідомляють, що азербайджанці, з яких він складався, під керівництвом М. Ахундова, Г.

Намазова та І. Насруллаєва втекли з фашистського полону й приєдналися до партизанів. Насправді ж, всі вони були солдатами азербайджанського батальйону, сформованого гітлерівцями з числа радянських військовополонених. Ці солдати дезертирували, приєдналися до бандерівців, а в січні 1944 р. з приходом на Західну Україну партизанського з'єднання М. І. Шукаєва перейшли до партизанів (Див.: Архив Совета ветеранов 1-го Воронежского соединения партизанских отрядов. Неопубликованный дневник М. И. Шукаева. С. 41).

На жаль, в такій великій за обсягом праці зовсім не відображено дій радянських підпільників на водному транспорті, який широко використовувався окупантами для перекидання вантажів, у тому числі й воєнних, по Дніпру, Десні та інших великих річках України. Відомо, що підривна діяльність річковиків-підпільників, що проявлялася в саботажі та диверсіях, завдала немалої шкоди фашистським окупантам, зокрема на Десні.

На нашу думку, варто було б на сторінках книги сказати про систему фашистських таборів для військовополонених на Україні та організацію підпільниками втеч з них, підготовку та проведення повстань, таких, наприклад, як повстання в'язнів Яцівського концтабору під Черніговом у лютому 1943 р. (Див.: История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область.— С. 715).

Без сумніву, книга «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944» є цінним посібником для істориків, краєзнавців, викладачів, всіх тих, хто вивчає історію Великої Вітчизняної війни. Її слід перевидати більшим тиражем.

Хотілося б, щоб у наступному виданні цієї книги було усунуто відмічені нами помилки та недоліки у висвітленні діяльності підпілля й партизанів України.

Г. О. КУЗНЕЦОВ (Чернігів),
Ф. М. БЛОХА (Чернігів)

НАУКОВА СЕСІЯ СЕКЦІЇ СУСПІЛЬНИХ НАУК ПРЕЗИДІЇ АН СРСР І СЕКЦІЇ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР

Проблеми організації та координації спільних досліджень у галузі суспільних наук у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС обговорено на науковій сесії Секції суспільних наук Президії АН СРСР і Секції суспільних наук АН УРСР, яка відбулася 9—10 вересня в м. Києві. В її роботі взяли також участь учені-суспільствознавці академії наук Білоруської РСР й Молдавської РСР.

Сесію відкрив президент АН УРСР, акад. Б. Є. Патон. Він підкреслив, що вже стало доброю традицією після форумів нашої партії проводити спільні наради вчernih, на яких конкретизувалася б стратегія і тактика наукового пошуку в світлі програмних вимог КПРС. Наголосивши на великому значенні рішень XXVII з'їзду партії для розуміння складних процесів, що відбуваються як у нашій країні, так і у світі в цілому, акад. Б. Є. Патон вказав на необхідність дальшого розвитку природничих, технічних і суспільних наук, комплексного розв'язання сучасних проблем в інтересах прискорення науково-технічного й соціального прогресу у нашій країні.

З вступним словом виступив віце-президент АН СРСР, акад. П. М. Федосєєв, який, проаналізувавши сучасний стан досліджень у галузі суспільних наук, спинився на проблемах перебудови роботи наукових установ, активізації їх досліджень з актуальних питань та зміцнення зв'язку з життям у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС.

За час, що минув після з'їзду, відзначив промовець, академічні установи критично розглянули результати своєї роботи. накреслили першочергові заходи щодо її поліпшення і доопрацювали плани наукових досліджень у напрямі їх актуалізації та наближення до потреб практики. Намітилися позитивні зрушення в діяльності установ Відділення економіки АН СРСР, активізувалася робота інститутів міжнародного профілю, особливо у плані боротьби за мир і роззброєння, пропаганди висунутої XXVII з'їздом КПРС програми створення загальної міжнародної безпеки.

Разом з тим, підкреслив акад. П. М. Федосєєв, повільно відбувається перебудова й активізація роботи у галузі філософії. Про це, зокрема, йшлося і в постанові ЦК КПРС «Про журнал «Комуніст». Інститут філософії АН СРСР поки що не добився ініціативної постановки актуальних проблем та широкого залучення фахівців інших галузей науки до їх розробки й обговорення. Вплив філософських праць на суспільне життя і громадську думку має бути дійовішим. Не дають значних результатів й дослідження у галузі соціології з важливих

питань соціального розвитку нашої країни і соціальної політики партії та уряду. Наукові установи історичного профілю допускають до друку праці, малозначимі як за змістом, так і з точки зору їх актуальності. Недостатню увагу вони приділяють підготовці популярних видань, розрахованих на широке коло читачів. Слабким місцем залишається вивчення теорії та історії культури, насамперед питань російської культури, в інститутах Відділення літератури і мови АН СРСР. Промовець закликав учених зосередити зусилля на усуненні наявних недоліків.

Охарактеризувавши розширення масштабів спільних досліджень та їх різнобічність, акад. П. М. Федосєєв вказав на необхідність дальшого творчого співробітництва між інститутами АН СРСР і АН УРСР на якісно новому рівні, що передбачає проведення спільних розробок, в тому числі дослідницьких програм. Останніми мають визначитися не тільки обмін науковими результатами, а й проведення досліджень вченими обох академії у складі об'єднаних робочих груп. У цій справі широке застосування можуть знайти розробка планів спільних досліджень, організація тимчасових творчих колективів у складі наукових співробітників установ як Академії наук СРСР, так й АН УРСР з метою вирішення важливих проблем, довгострокові цільові наукові стажування вчених з споріднених інститутів на взаємній основі, регулярне проведення сесій відділень наук АН СРСР і АН УРСР, обговорення на засіданнях вчених рад доповідей керівників робочих груп тощо.

У виступі акад. П. М. Федосєєва було відзначено, що першочерговим завданням суспільствознавців є теоретичне узагальнення нових проблем, народжених практикою прискорення. Серед них — діалектика розвитку соціалістичного суспільства на сучасному етапі, шляхи переходу до його якісно нового стану, аналіз соціальних аспектів науково-технічного прогресу, зростання ролі людського фактора в поступальному русі суспільства. Кожна з цих проблем потребує об'єднання зусиль філософів, економістів, соціологів, правознавців, істориків — представників різних галузей знань. Це у свою чергу викликає необхідність посилення організації та координації досліджень, чіткішого визначення основних функцій базових центрів, головних наукових установ і вчених рад.

Розглядаючи питання координації наукових досліджень на загальносоюзному й республіканському рівнях, акад. П. М. Федосєєв запропонував створити в масштабах країни об'єднану наукову раду АН СРСР,

Інституту марксизму-ленінізму і Академії суспільних наук при ЦК КПРС, Міністерства вищої й середньої спеціальної освіти СРСР за участю представників галузевої науки, яка могла б розглядати плани спільних досліджень і хід їх виконання, внести пропозиції щодо впровадження у практику завершених праць, аналізувати стан та теоретичний рівень головних розділів суспільствознавства та підготовки кадрів. З метою поліпшення координації досліджень по окремих галузях знань, зазначив промовець, необхідно було б виділити головні наукові установи, при яких створити відділи координації. А в республіках чи у великих регіонах РРФСР бажано створити об'єднані наукові ради з представників академічних установ, навчальних закладів, філіалів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та галузевої науки. Як і на загальносоюзному рівні, необхідно виділити головні наукові установи, створивши при них ради з окремих галузей знань.

Акад. П. М. Федосеев закликав учасників сесії зосередити головну увагу на дійсній координації виконуваних робіт, на виявленні найбільш важливих проблем і нових підходів до їх вирішення, на впровадженні наукових результатів у практику. Глибоко й всебічно висвітливши завдання суспільствознавців, що випливають з рішень XXVII з'їзду партії, червеневого (1986 р.) Пленуму ЦК КПРС, він зробив особливий наголос на посиленні практичної функції суспільствознавства, підвищенні його ролі в процесі комуністичного творення.

З доповіддю, присвяченою характеру перебудови в колективах вчених-суспільствознавців республіки, перспективам розвитку наукових досліджень установ гуманітарного профілю АН УРСР, організації ними спільних розробок з інститутами АН СРСР, вузами і галузевою наукою, удосконаленню координації наукового пошуку, виступив віце-президент АН УРСР, акад. І. І. Лукінов. Він підкреслив, що рішення XXVII з'їзду КПРС дали могутній імпульс прогресивним перетворенням і перебудові в усіх сферах суспільного життя, дали змогу критичніше і предметніше проаналізувати й оцінити у світлі вимог партії роботу кожного наукового колективу. Доповідач коротко сплинув на досягненнях суспільствознавців республіки в роки одинадцяті п'ятирічки, які повністю виконали програму досліджень з усіх розділів суспільствознавства, створивши багатотомні праці з економіки, філософії, історії та ін.

Однак, зазначив акад. І. І. Лукінов, задовольнитися досягнутим, тим більш в дусі сучасних вимог, ніяк не можна. Значно відстають від вимог практики соціологічні дослідження. Відділення соціології Інституту філософії АН УРСР і Відділу наукової інформації з суспільних наук Секції суспільних наук АН УРСР не справляються як слід з покладеними на них обов'язками. В галузі економічних наук, незважаючи на наявні позитивні зрушення на ряді напрямів, не вдається поки що подолати відставання у розробці політико-економічних аспектів інтенсивного розвитку народного

господарства. Потребують глибшого і ширшого вивчення проблеми економіки промислового виробництва та прискорення науково-технічного прогресу. Виявлені також слабкі ланки в методології археологічних досліджень. Серйозно відстають наукові узагальнення результатів археологічних розкопок. Недостатньо вводяться до наукового обігу і нові, особливо рідкісні, архівні матеріали з метою аргументованої критики буржуазних фальсифікацій найважливіших історичних подій. Має значно поліпшитися дослідження сучасного літературного процесу та інших форм розвитку духовної культури.

Далі акад. І. І. Лукінов зазначив, що наявні недоліки і прорахунки піддані критичному аналізу, з метою їх усунення вироблено конструктивні заходи. Після XXVII з'їзду КПРС зусиллями керівників інститутів, відділень наук, Секції суспільних наук АН УРСР спільно з партійними організаціями дещо вдалося зробити у напрямі переборення негативних явищ у розвитку суспільствознавства. Надано законності впровадженню в практику результатів завершених економічних розробок — шляхом включення їх у плани економічного і соціального розвитку республіки. Намітилася позитивна тенденція з боку планово-господарських органів УРСР, які залучають вчених-суспільствознавців до експертизи і розробки важливих проєктів.

Зросла й кількість досліджуваних наукових напрямів та проблем. Якщо в роки минулої п'ятирічки суспільствознавці республіки провели дослідження з 16 напрямів та 72 проблем, то у нинішній вони становлять відповідно — 20 і 83. Це дасть змогу значно скоротити строки реалізації наукових ідей, піднести дієвість суспільних наук, посилити їх зв'язок з потребами соціальної практики, як того вимагають рішення XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України.

Доповідач підкреслив, що найважливішим завданням суспільствознавців республіки залишається їх активна участь у комуністичному вихованні трудящих. Наука покликана сприяти формуванню світогляду, моральних якостей нової людини, зростанню її свідомого ставлення до праці, самодисципліни, почуття відповідальності, колективізму. Саме під цим кутом зору в УРСР вперше розроблено республіканську Комплексну програму наукових досліджень з актуальних питань комуністичного виховання, перший етап реалізації якої вже почався. Її мета — створити більш фундаментальні наукові основи комуністичного виховання, формування нової людини, яка відповідала б вищим ідеалам комуністичної формації. В цій програмі беруть участь майже всі установи Секції суспільних наук АН УРСР, міністерства й відомства республіки, які тією або іншою мірою причетні до розв'язання виховних завдань.

На закінчення доповіді акад. І. І. Лукінов виклав ряд конкретних пропозицій, спрямованих на вдосконалення системи координації в галузі суспільних наук.

Проблемам перебудови науково-дослідної роботи вчених-економістів, інтеграції

Іх розробок з діяльністю державних органів по вдосконаленню господарського механізму була присвячена доповідь акад. А. Г. Аганбегяна. Він відзначив, що в рішеннях XXVII з'їзду КПРС особливий акцент зроблено на різкому зростанні ролі та відповідальності економічної науки на сучасному крутому переході в житті нашого суспільства. З'їзд висунув вимогу зосередити увагу економістів на дослідженні таких важливих проблем, як взаємодія продуктивних сил та виробничих відносин, соціалістична власність й економічні форми її реалізації, товарно-грошові відносини, взаємозв'язок централізму і самостійності господарських організацій та ряд інших.

Йдеться, підкреслив доповідач, про узлові проблеми економічної теорії, про теоретичні основи дальших кроків перебудови нашого суспільства. Дослідження цих питань — головна передумова швидкого усунення віддаленості економічної науки від життя, перехід до тісної, ділової взаємодії науки й практики.

Детально спинившись на проведеній роботі по перебудові в установах Відділення економіки АН СРСР, акад. А. Г. Аганбегян наголосив на необхідності дальшого вдосконалення організації та координації наукових досліджень, посилення методологічного керівництва з боку провідних економічних інститутів АН СРСР відповідними установами республіканських академій, системи вищої освіти тощо. Доповідач висловив пропозицію про створення тимчасових наукових колективів для комплексної роботи над пошуковими темами.

Особливий акцент у доповіді було зроблено на необхідності проведення досліджень на основі поглибленого узагальнення економічної практики. А це означає, що науковцям-економістам слід брати активну участь у вирішенні питань про переведення підприємств та об'єднань на повний господарський розрахунок, самооплатність і самофінансування, створення сучасних організацій структур управління з урахуванням тенденцій концентрації, спеціалізації й кооперації виробництва. Вони мають вести поглиблену розробку проблем функціонування на соціалістичній основі товарно-грошових відносин, посилення заінтересованості трудящих у кращому використанні суспільних багатств.

У доповідях та виступах учасників сесії було висунуто ряд інших актуальних проблем розвитку сучасного суспільствознавства.

Важливим питанням розвитку історичної та історико-партійної науки, їх впливу на патріотичне й інтернаціональне виховання трудящих були присвячені виступи академіків С. Д. Тихвінського і А. Г. Єгорова, д-рів іст. наук С. С. Хромова та І. Ф. Кураса.

Актуальні проблеми розвитку філософської науки і соціологічних досліджень порушили у своїх виступах чл.-корр. АН СРСР В. І. Шинкарук, д-ри філос. наук М. І. Лапін та В. М. Іванов.

Питання, пов'язані з підвищенням ефективності економічних досліджень знайшли

всвітлення у виступах чл.-кор. АН СРСР Л. І. Абалкіна, акад. АН УРСР М. Г. Чумаченка, чл.-кор. АН УРСР Ю. М. Пахомова.

Про вдосконалення правових норм, що регулюють взаємні зв'язки науки і практики, широкомасштабне впровадження результатів розробок суспільних наук у практику ідеологічної роботи та народне господарство, підвищення ролі правової науки в політичному розвитку суспільства йшлося у повідомленнях акад. В. М. Кудрявцева і акад. АН УРСР Б. М. Бабія. Проблема розвитку науково-інформаційного забезпечення досліджень з суспільних наук присвятив свій виступ акад. В. А. Виноградов. Ідейно-естетичне багатство сучасної духовної культури, розвиток мовних і літературних процесів стали предметом виступів чл.-кор. АН СРСР Ю. М. Караулова і чл.-кор-ів АН УРСР І. О. Дзеверіна та М. В. Гончаренка.

На сесії обговорювалися також проблеми, які постали перед суспільствознавцями у зв'язку з необхідністю поглибленого аналізу реальності загальної безпеки в ядерну епоху, нових явищ, що характеризують зростаючий вплив світового соціалізму на хід міжнародних подій, поглиблення кризи капіталізму. Ці теми були порушені у виступах чл.-кор. АН СРСР В. В. Журкіна, акад. АН УРСР А. М. Шлепакова. Вони, зокрема, підкреслили, що суспільні науки повинні вести наступальну боротьбу за розум і серця людей, проти буржуазної ідеології.

Про необхідність поліпшення системи підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук і перебудову освіти студентів по опануванню основами марксизму-ленізму говорили на сесії д-р іст. наук Б. І. Корольов і д-р філос. наук Ю. В. Кушakov.

Характеристичні досліджень у галузі суспільствознавства, що їх проводять в академіях наук Молдавської РСР та Білоруської РСР, були присвячені виступу віце-президента АН МРСР, акад. АН МРСР А. Д. Урсула і акад.-секр. Відділення суспільних наук АН БРСР, акад. АН БРСР М. В. Біриля.

Значну увагу на сесії було приділено питанням підготовки і перепідготовки наукових кадрів, їх стажуванню в галузевих інститутах Академії наук СРСР.

Учасники сесії ухвалили рішення, спрямоване на вдосконалення організації та координації спільних досліджень у галузі суспільних наук, зміцненню їх зв'язків з життям, в якому накреслили перспективний план проведення спільних розробок з проблем гуманітарних наук установами АН СРСР і АН УРСР на 1986—1990 рр.

В роботі сесії взяли участь кандидат в члени Політбюро ЦК Компартії України, секретар ЦК Компартії України В. А. Івашко, заступник завідуючого Відділом науки і учбових закладів ЦК КПРС В. В. Рябов, завідуючий Відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Руднич.

С. І. ПІРОЖКОВ (Київ),

В. С. ЧИШКО (Київ)

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛЕННЯ ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ
ТА ПРАВА АН УРСР

14 жовтня відбулися Загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР, присвячені обговоренню методологічних проблем суспільних наук.

Вступним словом їх відкрив академік — секретар Відділення акад. АН УРСР Б. М. Бабій. Він наголосив на необхідності активізації наукових розробок з питань методології, зокрема, проблем розвитку політичних відносин соціалістичного суспільства. Від ефективності вивчення взаємин класів і соціальних груп, взаємозв'язків політичних з економічними, ідеологічними, правовими та іншими типами суспільних відносин, від яскравого розкриття керівної ролі КПРС значною мірою залежить надійність, міцність теоретичного фундаменту, на основі якого розробляються, приймаються і реалізуються найважливіші політичні рішення, визначаються орієнтація та перспективи суспільного розвитку. Вчені — історики, філософи, правознавці, відзначив Б. М. Бабій, повинні досліджувати найгостріші питання нашого життя, глибоко осмислювати реальні проблеми й суперечності, робити на цій основі широкі узагальнення й практичні прогнози. Саме цим і визначатиметься їх внесок у справу реалізації визначеного XXVII з'їздом КПРС курсу на прискорення соціально-економічного розвитку.

З доповіддю «Методологічні проблеми дослідження політичних відносин соціалістичного суспільства» виступив ректор Харківського юридичного інституту чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслов. Він охарактеризував політичні відносини у соціалістичному суспільстві як зв'язки й взаємодії між класами, соціальними групами, соціалістичними націями і народностями, необхідні для найбільш доцільної організації політичної системи та її інститутів, її зміцнення та розвитку в ім'я досягнення накреслених партією комуністичних ідеалів. В. П. Маслов спинився на перспективах розвитку політичних відносин у зв'язку з можливістю становлення в історичних рамках соціалізму соціально однорідного суспільства. Значну увагу в доповіді було приділено ролі КПРС як керівної і спрямовуючої сили в процесі вдосконалення цих відносин, зміцненню її взаємозв'язків з Радами народних депутатів, масовими громадськими організаціями — комсомолом, профспілками,

трудовами колективами, творчими спілками, добровільними товариствами.

Учасники зборів заслухали ряд наукових повідомлень. Зокрема, директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук у своєму виступі розглянув методологічні аспекти дослідження проблем єдності політичної, ідеологічної та організаторської діяльності КПРС.

Спільне повідомлення директора Інституту суспільних наук АН УРСР канд. економ. наук М. В. Брика та провідного наук. співробіт. цього інституту д-ра іст. наук В. І. Масловського було присвячене взаємозв'язкам економічних і політичних відносин при соціалізмі.

Методологічні проблеми критики буржуазних фальсифікацій сутності політичних відносин у соціалістичному суспільстві у своєму виступі висвітлив наук. співробіт. Інституту філософії АН УРСР канд. філософ. наук. Д. Г. Видрін.

У прийнятій Загальними зборами постанові відзначається, що успішне розв'язання завдань, поставлених перед ученими-суспільствознавцями XXVII з'їздом партії, червнем 1985 р.) Пленумом ЦК КПРС, вимагає дальшої активізації та поглибленого вивчення політичних проблем розвитку нашого суспільства. Одним з головних шляхів підвищення ефективності цих розробок повинні бути їх комплексність, поєднання зусиль істориків, філософів, правознавців, представників інших гуманітарних наук.

Інститутам історії, філософії, держави і права, суспільних наук АН УРСР, діючим на їх базі координаційним радам доручено вжити необхідних заходів з метою дальшого вивчення цих проблем, активізувати теоретико-методологічні й практичні дослідження з питань критики найновіших буржуазних фальсифікацій сутності політичних відносин при соціалізмі, приділяти увагу як створенню фундаментальних наукових праць, так і підготовці науково обґрунтованих прогнозів, пропозицій і рекомендацій, а також публікації науково-популярних брошур і статей, адресованих пропагандистському активу, широким колам читачів.

В. І. ПОПИК (Київ)

ВШАНУВАННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК В. М. НЕМ'ЯТОГО
У ЗВ'ЯЗКУ З ЙОГО 60-РІЧЧЯМ

8 жовтня 1986 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС на засіданні Вченої ради відбулося вшанування керівника проблемної групи Інституту по розробці історії Великої Вітчизняної

війни докт. іст. наук В. М. Нем'ятого з нагоди його 60-річчя. Про життєвий і творчий шлях Василя Миколайовича розповів чл.-кор. АН УРСР, директор Інституту В. І. Юрчук.

В. М. Нем'ятий народився 8 жовтня 1926 р.

у с. Новоєгорівка Баштанського району на Миколаївщині в сім'ї селянина. Учасник Великої Вітчизняної війни. Член КПРС з 1948 р. У 1948—1959 рр. працював зав. відділом райкому, другим і першим секретарем Миколаївського обкому ЛКСМУ. У 1958 р. закінчив історичний факультет Одеського державного університету, в 1965 р.— захистив кандидатську дисертацію. У 1959—1967 рр. Василь Миколайович працював у Миколаєві першим секретарем Центрального райкому партії, другим секретарем міськкому Компартії України, заст. голови Миколаївського обланконкому, в 1967—1971 рр.— зав. кафедрою історії КПРС Миколаївського корабельнобудівельного інституту. З 1971 р. він працює в Інституті історії партії при ЦК Компартії України — ст. науковим співробітником, вченим секретарем та керівником проблемної групи з історії Великої Вітчизняної війни.

Перу В. М. Нем'ятого належить понад 100 наукових праць. Увагу наукової громадськості привернула, зокрема, його монографія «В боротьбі за срыв грабительских планов фашистской Германии». Василь Миколайович був керівником авторських колективів таких значних праць, як «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944». (Кн. первая. «Борьба в подполье»), «Непокоренная земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941—1944», «Подвигом прославленные. Герои Советского Союза — партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отечественной войны», членом авторського колективу праці «Ленни. Партия. Победа», «Днепр — река героев. Свидетель-

ства всенародного подвига», упорядником та членом редколегії кількох збірників документів.

Партія та уряд високо оцінили наукову та громадську діяльність В. М. Нем'ятого, нагородивши його двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями, Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Йому також присуджена премія ЦК ЛКСМУ ім. М. Островського.

В. М. Нем'ятого з нагоди його ювілею привітали Герой Радянського Союзу, заст. голови комісії у справах партизанів Великої Вітчизняної війни при Верховній Раді Української РСР, чл.-кор. АН УРСР В. І. Клоков, заст. головного редактора «Українського історичного журналу», докт. іст. наук М. В. Коваль, заст. начальника Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР В. В. Кузьменко, зав. кафедрою історії КПРС ІПК при КДУ, докт. іст. наук, проф. П. М. Шморгун, зав. кафедрою історії КПРС іст. факультету КДУ, докт. іст. наук, проф. В. П. Горшков, зав. кафедрою джерелознавства та архівознавства КДУ, докт. іст. наук, проф. В. О. Замлинський, заст. голови республіканського правління товариства «Знання» І. П. Северчук, заст. директора меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» Л. В. Легасова та ін.

На адресу ювіляра надійшли поздоровлення від Сумського обкому партії, ряду наукових установ, вчених.

В. А. ЧУМАК (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ Ю. А. ПІНЧУКОМ

З жовтня 1986 р. на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук провідним науковим співробітником відділу зарубіжної історіографії та проблем ідеологічної боротьби Інституту історії АН УРСР Ю. А. Пінчуком на тему: «Роль народних мас у визвольній війні 1648—1654 рр. та возз'єднанні України з Росією (історіографія проблеми)».

Офіційні опоненти д-р іст. наук, проф. В. І. Буганов (Інститут історії СРСР АН СРСР), д-р іст. наук, проф. А. В. Сандевич (Інститут історії АН УРСР), д-р іст. наук П. В. Михайлина (Чернівецький відділ Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР) відзначили високий науково-теоретичний рівень та практичне значення дисертації.

У відзивах на дисертацію й автореферат, які надіслали д-р іст. наук Л. П. Нагорна (Інститут історії партії при ЦК Компартії України) — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС), канд. іст. наук А. М. Медушевський (Інститут історії АН СРСР), д-р іст. наук, проф., чл.-

кор. АН Лит. РСР Б. Ю. Вайткявічус, д-р іст. наук Л. П. Мулявічюс, канд. іст. наук А. А. Тіла (Інститут історії АН Лит. РСР), д-р іст. наук, проф. В. О. Замлинський (Київський держуніверситет ім. Т. Г. Шевченка), д-р іст. наук С. А. Макарчук (Львівський держуніверситет ім. Івана Франка), д-р іст. наук, проф. І. К. Рибалка (Харківський держуніверситет ім. О. М. Горького), канд. іст. наук, доц. М. Г. Кукурудзяк (Кам'янець-Подільський педінститут ім. В. П. Затонського), д-р іст. наук, проф. О. Г. Михайлюк, канд. іст. наук І. В. Кичій (Луцький педінститут ім. Лесі Українки) підкреслюється, що Ю. А. Пінчук здійснив цілісний аналіз вітчизняної історіографії визвольної війни та возз'єднання України з Росією з точки зору висвітлення її ступеня розробленості проблеми ролі народних мас в цих важливих історичних подіях.

Спеціалізована рада ухвалила рішення порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження Ю. А. Пінчуку вченого ступеня доктора історичних наук.

О. І. ГАНЖА (Київ)

НОВІ КНИГИ

Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, 1898—1986.— 9-е изд., доп., испр.— Т. 11. 1966—1970.— М.: Политиздат, 1986.— 574 с.

ГОРБАЧЕВ М. С. Мораторий: Сборник речей и выступлений Генерального секретаря ЦК КПСС по проблеме прекращения ядерных испытаний [январь—сентябрь 1986 года].— М.: Изд-во АПН, 1986.— 207 с.

ШЕВАРДНАДЗЕ Э. А. За новое мышление в мировой политике: Выступление на 41-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН, 23 сент. 1986 г.— М.: Политиздат, 1986.— 30 с.

АБАЛКИН Л. И. Курсом ускорения.— М.: Политиздат, 1986.— 215 с.

АНОХИН В. А. Монетное дело Боспора.— Киев: Наук. думка, 1986.— 182 с.

БАЙДАК Л. С. Дванадцять п'ятирічка: Цифри, факти, комент.— К.: Політвидав України, 1986.— 196 с.

БЕРЕЖНАЯ Н. А., БЛИНОВА Е. П. Женщины в борьбе за мир.— М.: Наука, 1986.— 111 с.

СВИЛЕНКО Г. К. Очерк истории ранних славян: [До эпохи Киев. Руси] / Ин-т истории АН УССР.— Киев, 1985.— 414 с.— Рукопись деп. в ИНИОН АН СССР № 24295 от 26.02.86 г.

ГИНЗБУРГ С. З. О прошлом — для будущего. — 2-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1986.— 366 с.

ГОРИНЬ Г. Й. Шкіряні промисли західних областей України [друга половина XIX — початок XX століття].— К.: Наук. думка, 1986.— 93 с.

XXVII съезд КПСС о международной политике партии.— Киев: Вища шк. Изд-во при КГУ, 1986.— 88 с.

XXVII съезд КПСС о социально-экономической политике партии.— Киев: Вища шк. Изд-во при КГУ, 1986.— 87 с.

XXVII съезд КПСС: творческий вклад в марксистско-ленинскую теорию. — М.: Политиздат, 1986.— 192 с.

ЕФИМОВ Г. К. Устав ООН — инструмент мира.— М.: Наука, 1986.— 136 с.

ЖУКОВА Ю. К. Реформа школы — в действии.— М.: Моск. рабочий, 1986. — 110 с.

ЗАГЛАДИН В. В. XXVII съезд КПСС и соотношение сил на международной арене.— М.: Знание, 1986.— 64 с.

ИГНАТЬЕВ А. В. Внешняя политика России в 1905—1907 гг.— М.: Наука, 1986.— 301 с.

КРАВЧЕНКО И. М., БУРКОВ В. В. Десятый таяковский Днепровский.— М.: Воениздат, 1986.— 191 с.

ЛЫСУХИН И. Ф., КУКОЗЕНКО С. Е. Горловская дважды Краснознаменная.— М.: Воениздат, 1986.— 199 с.

Народное хозяйство СССР в 1985 г.: Стат. ежегодник.— М.: Финансы и статистика, 1986.— 655 с.

ОГНЕВ А. П. Экономические отношения Восток—Запад в 80-е годы: новые явления, проблемы, перспективы.— М.: Наука, 1986.— 221 с.

ОРЛОВ В. Н. Духовное производство и его развитие в условиях социализма.— М.: Высш. шк., 1986.— 135 с.

ПОЛЯК Г. Б. Послевоенное восстановление народного хозяйства.— М.: Финансы и статистика, 1986.— 168 с.

ПРОЭКТОР Д. М. Мировые войны и судьбы человечества: Размышления. — М.: Мысль, 1986.— 318 с.

Разоружение — веление времени: Документы и материалы. Вып. 8.— М.: Правда, 1986.— 320 с.

РОШАЛЬ М. Г. На путях революции: Воспоминания ветерана ленинской партии. — 2-е изд., испр., доп.— М.: Воениздат, 1986.— 174 с.

САВЕЛЬЕВ В. П. Боевые будни штаба.— М.: Воениздат, 1986.— 224 с.

СИРЦОВА С. М. Молодь і труд: Соц. змагання: традиції, розвиток.— К.: Молодь, 1986.— 103 с.

Становление и развитие раннеклассовых обществ: Город и государство.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1986.— 336 с.

Український буржуазний націоналізм: загострення ідейно-організаційної кризи, крах антирадянських підступів.— К.: Вища шк. Голов. вид-во, 1986.— 239 с.

ФІЛОНЕНКО А. М. Сила братерського співробітництва.— К.: Політвидав України, 1986.— 54 с.

ЧЕРЕДНИЧЕНКО А. П. Культура активного политического действия.— М.: Мысль, 1986.— 223 с.